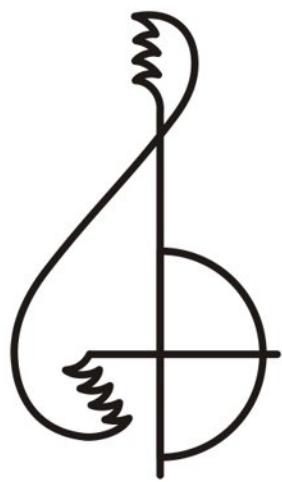

75

4
2009

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция
Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

4
2009

РЕСПУБЛИКАЕ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбæг

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2009

*Стыр фәллойаг хъуыддаг уыд, 75
азы дәргъы «Max дуг» цы уац-
мыстә ныммыхуыр кодта, уыдонәй
юбилейон номырән сә ахъаззаг-
дәртә равзарын, искәй зәрдәхуд-
ты нә баңаугәйә.*

*Фылдәрадән, әдзәстуарzon
митән нәм бынат нәй: архайдтам
алы фәлтәры фысджытә әмә
поэтты аивдәр әмә цыбырдәр
уацмыстә ссарыныл, стәй уымәй
үәлдай не 'рғом здәхтам литературун жанртәм дәр.*

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

«МАХ ДУДЖЫ» ФӘНДӘГТАӘ

Иудадзыг чи цәуа, ахәм литературон оргән саразыныл нә разагъды ләгтәе архайдтой суанг әнусы райдайәнди дәр. Фыңцаг ирон журнал «Зонд» фәзынди 1907 азы. Уымәй әртә азы фәстәдәр Коцойты Арсен Калачы раугъта журнал «Ағасир» (1910). 1912 азы Бетырыбухы рацыд әртыккаг ирон журнал «Хуры тын» (йә редактор — Брытъиаты Елбыздыхъо). Нә литературәйи рәзтән иуцасдәр фәеахъаз журнал «Чырыстон цард» дәр (1911—1916, йә редактор — Цомайты Харлампи). Әртынәм азты райдайәнди дәр рацыди къорд ирон журналы: «Абон» (1932), «Литературәйи хъазуатон» (1932—1933), «Ног талатә» (1933—1934). Фәлә уыданән бирә цәрәнбон нә уыди — малусәгу-иу җваст фәзындысты әмә-иу уайтәккә әrbайсәфтысты.

«Мах дуджы» фыңцаг редактор уыди Къосыраты Сәрмәт — нә нацийи иузәрдион хъәбул, ирон фысджытәй бирәтән стыр хәрзты чи бацыди, Къостайы царды хабәрттә әмә литературуон бынтә биноныг кәннылы хәдзардзинәй чи күиста. Журналы алыварс әrbамбырд сты нә фысджыты хистәр фәлтәр — Коцойты Арсен, Къубалты Алыксандр, Малиты Георги, Нигер, Гулуты Жәндыри, Цәголты Геуәрги, Барахъты Гино, Илас Әрнигон, стәй литературон фәсивәд — Дзесты Куыдзәг, Фәрнион Къоста, Мамсыраты Дәбе, Плиты Хадо әмә Грис, Ардасенты Хадзыбатыр, Епхиты Тәтәри, Хъазбегты Хъазыбет, Хозиты Яков, Хъайтыхъты Геор әмә иннәтә.

«Мах дуг»-ән йә ном — йә уәлә: цы дуджы царди, уый әвирхъау тохтә бәльвырд-бәрәгәй зыныңц үә фәрстыл. Ног цард агуырда ног зардышта. Әмә фысджытә, уәлдайдәр кәстәр фәлтәр, ерыс кәннын байдыртой, әз хъәрдәрәй ныщәлхъ ласон зарәг, зәгъгә. Сә фылдаәр фәцайдагъ сты агиткәтый, цъәлхъәрыл, хус ныхәстә, партион лозунгтә әмә сидтытәй рифматәй кәрәдзи-

уыл бийинмә. Адәм фыдәй-фыртмә цы уды хәзнатә, генион уацмыстә сफәлдышты, уыдан нал бәэззыдышты, ног цардәвәрд сыл йә күх систа, ныгәнын сә райдыдта. Кәстәртә хистәртән зонд амоныныл схәңдышты, аниу ам хъуыддаг кәстәрәй хистәры сәрүл нә уыди — тох цыди бынәттыи, әрдз курдиатәй хай кәмән не скодта, уыдан «рәестәджы науәй» әппарын райдыдтой фарны ләгтү. Суанг ма адәмон сфаелдыштады әмә Къостайы фыстыты ныхмә дәр сә тәрзә рабастой.

«Хазбийы, Асләнбеджы, Хъуыдайнаты, Чермены, Уастырдҗийы әмә зәдты зардыштә базәронд сты... Нал хъәуынц... Абонаң цәстәй акәсгәйә, Къостайы зардыштә дәр уыдонимә нымад әрцәудышты. Социалистон араәздады хъазуатон темпитеттә агурынц әндәр, ног зардыштә», — фыста иу әрыгон автор 1932 азы 18 июня «Рәестәдзинад»-ы. Иннаң автор Коцойты Арсены хуыздәр радзырдтәй зәгъы: «Нә бәэззынц, уымән әмә зыгъуыммә әвдисынц әңгәдзинад». Дарддәр дзуры ноңды карздәрәй: «Стыр зиан хәссы ацы радзырд («Ахцайы чырын». — Хъ. А.Е.), цыфкалән кәны фәллойгәнджыштыл». («Мах дуг», 1939, № 5, 45 ф.). Әрцидышты Белинский ныхәстә: «Каждый, чтоб ему было широко и просторно жить, готов... запретить другим жить... Есть ужасные запретители: кроме своих сочинений, так бы все и запретили гуртом...»

Нә литературәйи сәрмә әмбырд кәнын райдыдтой саумигътә. Нә хуыздәр фысдыштыл, дунейли литературәйи классикәйил чи схөомыл, стыр культурә, әрдзон фарн әмә хъәздыг курдиаты хицау чи уыд, уыдоныл араәхәй-араәхдәр әмбәлдышты әнәджељбетт, әнәхъюла къулбаджышты гуимири уайдзәфтә, дзырдаеппарәнтә. Раләууыдышты тугуарән азтә. Әгъятыр системәйи азар кәй басыгъта, уышы ирон фысдышты нымәц схәңцә дыууиссәдзмә. Уыдоңай бирәтә уыдышты нә литературәйи кад әмә фидауц. Кәд сын райдианы мыхуыры оргәнты сә фыстытән бынат уыди, уәд сын фәстагмә сә фәндәгәттә әхгәнин райдыдтой. Былалгъәй зарын кәй нә зыдтой, вульгарон-социологон эстетикә (кәд ын эстетикә схонән ис, уәд) сын әңгәгәлон кәй уыд, уый тыххәй. Мә ныхасән бындуру скәнныны охыл ракәндышынән ахәм хабар. 1937 азы трагедийи фәстә ма нә зәрондәр фысдыштәй әрмәст Арсен, Цаголты Георги, Нигер әмә ноджы иу дыууә-әртәйә аzzадышты удәгасәй. Фәлә куыд цардысты?

1934 азы Цәгат Ирыстонмә уазәгуаты ссыди мәскуйаг фысджыты къорд, сә сәргъы Ильинский. Мәнәе сын цы ныхас рауд Аресенимә:

«Коцойты Арсен: Әз 1929 азәй абоны оңғ фыссын... терминтә, кусын терминологон къамисы, әмәе мә фыны дәр уынын уыцы терминтә... 1929 азәй фәстәмә егъау ницыуал ныффи斯顿. Хицән радзырдты әмбырдгонд ләвәрд әрцид мыхуыр кәнүнмә, фәләе нәма рацыд. Кусын ноджы чингүйтә ивыныл. Раивтон аивадон фыстыта: Гатулы-фырты фыст «Зды — цинк», «Джызәлдоны адәм» — Дангуловы фыст әмәе әнд.

Ильинский (мәскуйаг фысджыты бригады сәргъләүүәг): Коцойы-фырт, зәгъ-ма нын, дә куыстытәй дә куы суәгъд кәниккой, уәд дәхи куыстыл нә бакусис, ницы ныффиссис?

Коцойы-фырт: Цәуылна, фәләе уәд цәмәй фәңәрин? Абоны оңғ нырма цы чингүйтә раивтон, уыдонән әхча нә райстон, әмәе терминон къамисы куына кусон, уәд цы бахәрдзынән әмәе цәмәй цәрдзынән? Әндәра мә тыңг фәндү, истытә куы ныффиссин, уый. Ис мәм, кәй райдырттон фыссын, ахәм радзыртә, пьесә дәр, фәләе мыш нәй рәстәг уыдоныл кусынән».

Ахәм уавәртә сарәзта ног цардәвәрд нә фысджыты хуыз-дәртән. Цал әмәе цал хатты фәчынди цылфикаләнтә, җбуал-гъы хахуыртә Нигерыл! Әниу цас хъыцъыдәттә бадардотай Цәголты Георгийән! «Оставилсь без средств к существованию, Георгий Цаголов скончался от голода 10 августа 1939 года», — зәгъы Суменаты Замирә Цәголты Георгийы уацмысты әмбырдгонды фыщаг томы разныхасы. («Ир», 1992). Алы къуымты фәрахай-бахауы фәстә сыйәй амарди Арсен дәр 1944 азы.

«Мах дуг»-ыл дзургәйә ацы цаутә зәрдылдарина сты, уымән әмәе журналы әмәе фысджыты хъысмәттә кәрәдзийә хицәнгәнән нәй, нә литератураейы цы сгуыхытә әмәе къуыхытә уыди, мыхуыры оргәнта дәр уыдонәй иуварс нә баззадысты.

75 азы дәргъы журнал цы романтә, уацаутә, пьесәтә раугъята, уыдон сәдәтәй нымайгә сты, радзыртә, каджытә, әмдзәвгәтә та — минтәй. Уыдон сеппәт әңгә аивады домәнтән дзуапп куы дәттиккой, уәд ирон адәм сә синисәртыл хәциккой, нә кад әгас дунейил нәрид. Фәләе... Аивадән бәрцәй аргъгәнгә нәу — йә барәнтә әндәр сты. Ссәдз романәй кәнә

сәдәр радзырдаң ңал фәрәстмә, уйй рәестәг равдисдзән. Аз та әндәр хъуыддатыл дзурыш: «Max дуг» йәй райгуырдаң аборнә ирон аив ныхас хәссы дзылләмә, җәстуарzonәй ләттад кәны нә нацийән, қәд йә күисты бирә аиппыта үыд, уәddәр. Канд нәхи литератураһыл нә Җәуы ныхас — дунейы адәмты номдзыддәр фысджыты сферадыстадмә дәр йәх хъус тыңг дардта. Лукиан әмәе Хайям, Эзоп әмәе Лафонтен, Шекспир әмәе Бокаччо, Гете әмәе Гейне, Расин әмәе Руссо, Пушкин әмәе Гоголь, Лермонтов әмәе Тютчев, Байрон әмәе Бернс, Лессинг әмәе Мериме, Бодлер әмәе Дикинсон, Гюго әмәе Петефи, Эдгар По әмәе Теннисон, Салтыков-Щедрин әмәе Шевченко, Чехов әмәе Джойс, Блок әмәе Кафкә, Гаршин әмәе Сартр, Тукай әмәе Есенин, Ионеско әмәе Борхес, Платонов әмәе Астафьев, Солженицын әмәе Шаламов... Уыдан әмәе бирә әндәр дзырдзәугә фысджыты «Max дуджы» фәрстыл сдырдтой ирониау.

Журнал бирә сарәэта фольклор адәмы 'хән паракат кәныны хъуыддаджы дәр. Зәгъәм, Гуытъиаты Хъазыбеджы әмбиссәндтә хицән чинигәй раңауыны размә фәзындысты «Max дуджы» (1975 азы). Хъазыбеджы араэз «Нарты каджыты» фыццаг том чинигуадзән «Ир» рауагъта 1989 азы. Иннаә әртә томы раңыдысты «Max дуджы». Дыккаг — 1996 азы 1—10 номырты, әртыккаг — 2005 азы 2—12 номырты, цыппәрәм — 2006 азы 1—12 номырты. «Адәмон сферадыстад», зәгъәм нәм цы рубрикә ис, уым ма рауагътам Гуытъиаты Хъазыбеджы араэз үыци-үыцитә, Цагъиаты Анастасияи «Фольклорон әмәе этнографион әрмәг», Тменаты Дзерассәйы әмбырдгонд сывәлләтты фольклор әмәе хъәзтытә, уырнәнтә әмәе мәнгүуырнәнтә, Глаттаты Аняйы «Арфәтә», «Алгъыстытә», Хъазиты Мелитоны «Ирон хәзна», Беджызаты Дудары фыст адәмон таурәгътә, аргъауттә, зардҗытә. Журналкәсджытә базонгә сты нә кадәгәнджыты ңарды хабәртимә дәр.

Не 'тъдәуттә әмәе әвзаг, истори әмәе ңардыуаг, нывкәнныны аивад әмәе музыкә — ацы хъуыддәгтә кәддәрииддәр уыдысты «Max дуджы» дзуринағтә, йә сагъәс, йә катай, «йә хуым-гәндү хай». Нәх литератураһы астәүккаг җәдҗындиңти әмрәнхъ журналы автортимә ранымайән ис нә разагъды нывгәнджытә Тугъанты Махарбет, Едзиты Сосләнбет әмәе Дзанайты Азанбеджы, театралон аивады дәснитә Тотраты Бесә әмәе Хъариаты Тамарәйы, композитортә Кокойты Тәтәрхъан әмәе Галаты

Барисы, историктә Кокиты Георги, Борис Скитский, Леонид Семенов әмәх Тотойты Михалы, этнографтә Къарджиаты Бекызә, Баражыты Еленә әмәх Мәхәмәтты Әхсарбеджы... Уәдәх күйнәх скәнөн нәх дзырдзәугәдәр ахуыргонд Абайты Васойы кой. Уый уаңтәй фидықта кәддәриддәр «Max дуг». Ацы номхыгъдмә ма бафтауән и нәх ахуыргәндәй бирәты нәмттә.

«Нәх разагъды ләгтә», «Аивад, культурә», «Рәестәг — рәестәвзарән», «Сфәлдыстадон бынтарә» әмәх әндәр рубрикәтә радзырдатам Санаты Сем, Зыгъуытаты Бибо, Байаты Гаппо, Цәлликкаты Ахмәт, Темырханты Сослан, Тугъанты Махарбет, Едзиты Сосләнбет, Таутиаты Соләман, Тәбәхсәуты Бало, Гәзәнтә Гайто, стәй бирә әндәр фарны ләгты тыххәй. Рокураты никуы уыдысты нәх хъәбатыр революционертә, инәләрттә әмәх иннах стүыхт адәм.

Ираән стыр хәрзты баңыдысты уырыссаг ахуыргәндә Шегрен, Миллер, Ковалевский, украинаң Скитский, гуырдзиәгтә Долидзе, Чонкадзе, францаг Дюмезиль — уыдоны сфердистадон сурәттәй дәр сфибыдта журнал.

Бағиппаинаг у ахәм хъуыддаг дәр. Исты ахсажиаг цау куы 'р҆цәуы, кәнәх нәх адәм зын уавәры куы баҳауынц, уәд «Max дуг» әмәх йәх автортә сәхи иуварс нәх аласынц — се 'ххуысы хай баҳәссынц иумәйаг хъуыддагмә. Уый журналән сисе традици. Зәгъәм, 1989 азы 3-аг номыры гонорар әрвишт әрцыди Плиты Иссәйән цырт сәвәрыны әмәх Сывәлләтты фондмә. 1990 азы әртүрккаг номыры гонорар «Max дуг» әмәх йәх автортә снывонд кодтой Иры аргъуан цаңзәг кәнүнән. Алкәмән дәр зындонд у, Хуссар Ирыстон фәстаг сәәдз азы дәргъы әвирхъау бәлләхтә кәй бавзәрста, уый. Уыцы уәззазу хабәртә нәх күсдҗыты, нәх авторты зәрдәтә тынг фәриссын кодтой, әмәх «Max дуджы» 1991 азы фәндзәм чиниджы, стәй фароны дәсәм чиниджы гонорар әрвишт әрцыди нәх хуссайраг әфсимәртән баҳуысы фондмә. Бесләнни цы әвирхъау бәлләх әрцыд, уый фәдыл дәр рауагътам сәрмагонд номыр (2004, №11), йәх гонорар ын арвиштам, әппәттәй тынгдәр әфхәрд чи байяфта, уыцы бинонтән. Сәрмагонд номыр сарәзтам, нәх интеллигеницийә XX әнусы 30-әм азты әбуалғы фыдаәвзарәнты чи баҳауд, уыдан номыл дәр. «Ирон фысджытә әмәх «Рәестәзинад» — ацы темәйыл араәзт уыди «Max дуджы» 2002 азы иуәндәсәм чиниг, газеты 80 азы юбилеймә. Фароны

цыппәрәм номыр та дзурәг у җәфсымәрон абхазаг адәмы ив-гъуыд замантә әмәб абоны цардыл. Ис дзы фольклорон әрмәг, радзырдә, әмдзәвгәтә, уаңтә, иллюстрацитә.

«Журналы ацы номыр иннәты хуызән нәу. У тематикон. Ныхасы сәрән та равзәрстам, ныртәккә ирон адәмән цәстыгагуыйа хъаҳъянинаң чи у, йә фидән кәмәй аразгә у, уыңы нәртон әвзаг, скифты-сәрмәтты-аланты-иры-дытуры «Фарны Дзырд», — афтә фыстон «Мах дуджы» 2006 азы фәндзәм номыры разныхасы. Нә нацийы әвзаг заууаты уавәрмә җәмән әрхауди, чи у аххосджын, дарддәр нын цы гәнгә у, уыдәтты тыххәй дзурынц фысджытә, ахуыргәндә, хуыматәджы адәм.

Раст нә уайд, «Мах дуг»-ән разамынд чи ләвәрдта, зәрдиагәй чи күиста йә уадзыныл, уыдон нәмттә ма әримыс, уәд. Йә редактортә уыдышты Къосыраты Сәрмәт (1934—1935), Дзаттиаты Алыксандр (1935), Боциты Барон (1936—1937), Бәдоаты Хъазыбек (1937), Епхиты Тәтәри (1937—1941), Дзаттиаты Тотырбек (1945—1948), Плиты Грис (1948—1952), Токаты Асәх (1952—1954), Мәрзойты Сергей (1954—1960, стәй 1985—1986), Цәгәрраты Максим (1960—1963, стәй 1978—1985), Цырыхаты Михал (1963—1977), Богазты Умар (1977—1978). Бирәз азты дәргы журналы әнәзәрдәхудтәй фәллой фәкодтой Гулуты Жәндыри, Плиты Хадо, Дарчиты Дауыт, Бесаты Тазе, Саламты Алихан, Чехойты Сәрәби, Баситы Михал, Гаджиты Георги, Сечыннаты Ладемыр, Бицъоты Грис, Хуыгаты Сергей, Хостыхъоты Зинә, Ходы Камал, Хәемышаты Албек, Жәгъуызарты Саукуызд, Агънаты Гәстән, Кокайты Тотрадз. Редакцийы кусджытә абор дәр әхсизгонәй әримысынц сә раздәры әмкусджытә Белеккать Аминәт, Беспалова Варварә, Дзыгасты Софя, Дегъуаты Соня әмә иннәты. «Мах дуг» җәмәй мидисджындәрәй, аивдәрәй, хәрзхъәддәрәй цәуа, ууыл абор дәр зәрдиагәй архайынц Гусалты Барис, Хъәрәцаты Зәирә, Мамыкъаты Хъазыбек, Хъодзаты Иридә, Гуыриаты Зәлинә әмә иннәтә.

Ныронг нә къухы цы бафтыди, цы сарәстам, уыдон бәрәг сты, адәмы зәрдәты, әхсәны царды сә фәд ныууагътой. Сәйрагдәр у, фидәны нә күист күйд аңаудзән, уйй. Жәргомәй йә зәгъын: мә зәрдә ницанәбәрәг рухс кәнни нә абоны уавәрәй, нә фидәннәй. Мах, ирон адәм, не 'взагән цы фыдмитә бакодтам, уйй мә фыдгулән дәр мә цәст нә бауарзәәни.

Халән күист рагәй цәуы, фәлә, фыццаг къласәй фәстәмә уырыссаг әвзагыл ахуыр кәнынмә рахизәм, зәгъгә, 20—25 азы размә ахәм уынаффә куы рахастам, уәд бавәрдатам тәккә тәссагдәр рәмудзәнхостә нә нәртон әвзаджы, нә фыдәлты фарны бын. Әмә абон нәхи цәстәй уынәм, уыцы әвирихъау знаггад йә фәдил цы бәлләхтә расайдта, уыдон: хәдзары уа, уынджы уа, күистуәтты әмә кусәндәтты уа — кәмдәриддәр дзурәм арвистонгond, әмтъеры әвзагыл (кәддәр әй журналист Ходы Дзаххотт «хатиаг әвзаг» схуыдта). Цалдәр азы размә ма кәстәрарәх Фысджыты цәдис чи уыд, уый абон базәронд, фәсивәд дзы нал уынәм. Раздәр-иу нә газетты әмә журналты фәрстыл арах фәзынди рубрика «Әрыгәтты сфаәлдыстад». Ныр йәк кой, йәх хъәр дәр нал и.

Гъәй-джиди, а зәххыл ахәм әппәтдунеон тәрхондон куы уаид, әмә йә фыдәлты бынта, йә нацийы хәзнатә (әвзаг, фары, әгъдәуттә) хәләттаг чи кәны, уыцы адәмты хъуыддәгтә чи 'взара! Уәд, әвәдза, ирон адәм уаиккой тәккә карздәр әфхәринәгты номхыгъды. Цәмә әрцыдыштәм, аланты бын-дартә, уымә-ма әркәсүт. ЮНЕСКО джиппы рауагъта, мәлыны къахыл чи ныллаууыд, уыцы әвзәгты атласы ног верси. Уым фыстәуы, зәгъгә, дунейи 6900 әвзагәй дыууә мини әмә әрдәгән тас у фесәфынәй. ЮНЕСКО әвзәгтә дих кәны әхсәз къордыл: 1. Тас ын ницәмәй у; 2. Тәссаг уавәры ис; 3. Сәфынәй ыйн тас у; 4. Әвзаг бахауди тыңг тәссаг уавәры; 5. Әвзаг ис критикон уавәры. 6. Әвзаг фесәфти. Сәфынәй тас кәмән у, ахәмтә Уәрәсей ис 136 әвзаджы. Чи фесәфт, уыдоны нымәц у 20. 22 әвзаджы сты критикон уавәры. Тыңг тәссаг уавәры сты 29. 49-ән тас у сәфынәй. Тәссаг цы 20 әвзагән у, уыдонынц белоруссаг, якутаг, тувайаг. Хохаг дзуттылы әвзаг джухури, адигейаг, кәстон-черкесаг, хъәрәс-балхъайраг, мәхъхъәлон, цәцәйнаг, абхазаг әмә ирон әвзәгтә сты, мәлыны къахыл чи 'рләууыд, уыдоны номхыгъды.

Цәвиттон, ләг ма кәд фәдис ныхъхъәр кәна, әндәр йә сәрән ницыуал зоны. Әниу азал-ауал азы хъәр кәнәм фәдис, әмә цы! Стәй-ма Къостайә тыңгдәр куыд ныхъхъәр кәндзынә:

Додой фәкәнат, мә райгуырән хәхтә,
Сау фәнныкай уә куы фенин фәлтая!
Зәй уә фәласа, нә тәрхоны ләгтә,
Иу ма уә фезмәләд искуы ләгай!..

Уыйхыгъд Ирыстоны телеуынәнтә ңал сты, уаләй «арфәты къәбицтә» басгуылтысты, ракәл-ракәл кәнүинц, уромәг сә уромын нал фәразы. Чи йәк куырхон хистәрән кәнү арфә, чи — йәк гуыппырсар әфсымәрән, чи — мәйтә 'мәх хуртә кәмәй кәссиңц, уыщы уарzonән, чи — йәк разагъды тиуән, чи — йе 'мбисонды уәздан усән... Цәвиттон, Ирыстон у дзырда зәугәтү, номдзыдты, нәртон бәгъатырты, кадылмард уәздәттү бәстә... Әмәэ эфир байдзаг билалгъ арфәтәй, иударон къәбәлдзыг дзымандытәй. «Цы уыдзән нә фидән, нә фәстаг», уый та кәй хъәуы?

Кәстәр, дам, фыдәлтү уаргъ фәхәссы. Фәлә тынг тәссаг у, Къостайы, Елбыздыхъойы, Секъайы, Малиты Геуәргийы, Созыры, Арсены әмә иннә фәрнджын литературуон фыдәлтү уаргъ дардәр чи ахәсса, ахәм кәстәр нәм күйнәуал фәзына, уымәй. Литератураейы сәфтәй адәмы сәфтәй та уәлдай нәй.

«МАХ ДУДЖЫ» СӘЙРАГ РЕДАКТОРТАӘ

Къосыраты Сәрмәт.

Дзаттиаты Алыксандр.

Боциты Барон.

Бәдоаты Хъазыбег.

Епхиты Тæтæри.

Дзаттиаты Тотырбег.

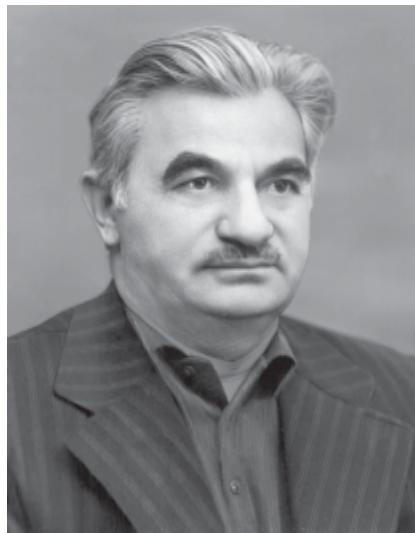
Плиты Грис.

Токаты Асæх.

Цæгæраты Максим.

Мæрзойты Сергей.

Цырыхаты Михал.

Богазты Умар.

НИГЕР

* * *

— Цымæ цы дзуры уый ныхасы зэронд лæг?
 Цымæ кæй кой кæнсы кæстæртæн, лæппутæн?
 Цымæ кæй хъарæг хъуыст мæрдадзы адæмыл?
 Цымæ кæй зарджытæ зарынц уый фыййæуттæ?
 Цымæ кæй ныхæстæ фæзмынц уый сабитæ?
 Цымæ кæй сагъæстæ мысынц нæ чызджытæ?
 — Ау, æмæ нал зоныс Хетæджы Къостайы —
 Уадæмдых, пæхæрпæст, къуылыхкъах Къостайы?!
 Бавдæл, ды бафæрс хох, комæн йæ уддзæфы, —
 Уый дын фæдзурдзæни, чи уыди нæртон гуырд.
 Дидинæджы хъусы ссар ды сæууон æртæх, —
 Уый дын йæ сурат дæ пæсты раз авæрдзæн.
 Науæд, пæй, сæфтау мæ зæрдæ цыргъ хъамайæ, —
 Разындзæн, баууæнд, Орфей уым æнæмæнгæй!..

«Max дүг», 1935, № 3 — 4

АЭМБАЛ РÆМУДЗОВЫ «БАЗОН-БАЗОНТÆЙ»

Базон-базон хуийæн кæри хæргæйæ йæ хъусыл дур куы 'ныццæвай, уæд цæмæн фæхъус вæйиы? — афарста Тъури Бурииы.

— Аэмæ ма йæ дæхæдæг зæгъ! — йæ бур сæр аныхгæйæ загъта Бури.

— Аэз.. Аэз æй, гъай-гъай, зæгъдзынæн!

— ралæхурдта Тъурииы гуилæвзаг.

— Йа ма, уæдæ, кæддæра йæ æз куыд зæгъынмæ хъавын, афтæ йæ зæгъис.

— Нæ, ды уал зæгъ, æз дын радтон фарста, — баходгæйæ загъта Тъури æмæ йæ уыдырныджын уадултæ аныхта.

— Зæгъ мын уæдæ, цæй дымæгмæ мын дæттыс ахæм фарста? — афарста Бури.

— Зæгъ уал, стæй дын æй зæгъдзынæн!

— Нæ, ды уал зæгъ!

— Нæ, ды уал зæгъ! — тæргайхуызæй загъта фæстагмæ Бури æмæ йæ фындз аууэрста.

— Уæдæ йæ нæ зоныс, æмæ йыл басæтт, — йæ дæндæгтæ базыхъхыр кæнгæйæ, сдзырдта Тъури.

— Цæй, тынг мæ хъæуы кæннод, — зынæрвæссонхуызæй сдзырдта Бури æмæ, хурырдæм скæсгæйæ, бафтыдта, — мардæрцыд нæу, ныр кæм ис ацафонмæ уыци къупри, æвæццæгæн та нуазы.

— Кæмæй зæгъыс?

— Мæ бухæй...

— А-а дæ бухæй... дæ бухæй, зæгъыс, — йæ ныхас даргъ ауагъта Тъури. — Уымæ абор æнхъæлмæ мауал кæс, кæд йæ къах сændonmæ фæбрыдис, уæд, — загъта Тъури мæстæй марæгай, æмæ йæ дзыхыдзаг ныккæл-кæл кодта.

— Гъы, гъы, æмæ уæddæр дæ базон-базон цы амоны? — йæ зæрдæ ма æхсайдта, æвæцæгæн, Бурийæн.

— Кæрийы тыххæй зæгъыс? — худгæйæ афарста Тъури, æхсызгон ын уыдис, йæ ныхас Бурийæ кæй нæма фeroх, уый. — Уыцы базон-базонтæ зонын хорз у, адæймагæн йæ куысты тынг æххуыс кæнынц. Уыдон сæудæджеры куысты «хъуранæй» уæлдай не сты, — йæ сæр, мæллæг галы дзынгатæ куы хæрой, уйайу тилгæйæ, загъта Тъури.

— Ээз æй афтæ 'мбарын...

— Йа, уæдæ, зæгъ, æз дæм хъусын, — фæхъæлдзæг Тъури.

— Цæвиттон, цæвиттон... хуийæн кæрийы цур... Дардыл æй цы дзурæм... Фæриссы ынн æмæ ахуыссы, — дызæрдиг кæнгæйæ, дзырдта Бури.

— Ха-ха-ха, — йæ дзыхыдзаг ныххудти Тъури йе згæхæрд ставд дæндæгтæ сегас дæр федде сты.

— Эмæ уæдæ карк çæмæн схъуыдатт кæны, уыссу ын куы зæгъай, уæд? Цæфмæ дæр куы нæ уал фæлæууы, бæстæ хъæрæй йæ сæрыл куы сисы? Нæ йæ базыдтай, Бури, нæ!

— Омæ йæ уæдæ дæхæдæг зæгъ, æз ын ницы зонын... — загъта Бури, йæхæдæг хурмæ скаст æмæ дыууæ 'хснырсты æркодта.

Тъури Бурийæн «цæргæ» дæр нæ загъта æрыхснырсты фæстæ, фæлæ та, йæ дзыхыдзаг худгæйæ, хъæрæй сдзырдта.

— Уый дзы и, уый, ме 'фсымæр, нырма ды нæма зоныс цард, нырма ды лæшпын дæ, дæ донгæмттæ нырма бур сты. Мæ бæрц куы акусай базарады хаххыл, уæд алцыдæр базондзынае, «кæрц афæл-дахын» дæм мугæйы цъар астигъынæй æнцондæр кæсдæн.

— Энæрай скæн дæ «базон-базонтæй»! Мæн мæ бухы мæт ис, ды та... — мæсты хуызæй загъта Бури.

— Уый дзы и, уый, ме 'фсымæр, дæ зонд уый бæрц нæма ахсы... — мæстæймарæгай та бакодта Тъури.

— Ды ынн дæхæдæг дæр ницы зоныс, нæ фæлæ...

— Ээз æй нæ зонын? Цæй, дæ тæригъæдмæ дын чи кæсы... Цæвиттон, хуы кæрийы цурмæ куы бацæуа, йæ сæрмæ куы схи-за æмæ дзы куы хæра, уæд æй куы ныццæвай, уæд ныххъус уыдзæни... Цæмæн?

— Гъы, гъы, зæгъ — цæмæн?

— Цәвиттон, цәмән куы зәгъай, уәд... Гъер райсәм хуы кәрийи цур... Цәвиттон, хъуыддаг афтә у... Зәххардыстән, мәхицәй дәр ферох!

— Агъа, уәдә мәныл куы худтә, — әхсызгон кәл-кәл ныккодта Бури.

— Цәуыл та кәл-кәл кәнүт? Уә хъуыддәгтә конд фесты, сәрәй? Ёви та уәхи ирхәфсүт?

— Ёгас цу, ёгас? Күйд әрәгмә цыдтә? — афарста Тъури. — Кәй загътай, уый сәххәст кодтоң, фәсмынай цалдәр метры мәкүүлы бын фәци... — сусәгәй бадзырдта Тъури әрбацәуәджы хъусы. Әрбацәуәг дзургә ницы скодта, фәләй йә сәр батылдта, йә сырх цәстытәй Тъуримә комкоммә бакәстәйә, ома, хорз.

* * *

Ацы фембәлд әмә ныхәстә әрцыдысты фәлхасады цәди-
сы къанторы кәрты.

Тъури уыдис Урсдоны районы магазины хицау. Бури дәр
уыцы районаг уыд, әрәдҗы йә сәвәрдтой Фәзыхъәуы сель-
пойы* сәргъләүүәгәй.

Ныхастәнгәйә сыл чи әрбамбәлд, уый та уыдис Рәмудзов —
Урсдоны районы райпойы сәрдары хәдивәг. Рәмудзов рагай
кусы ацы хаххыл әмә хъуыстонд у әнәхъән районы. Исчи
йәхицәй куы феппәлә Рәмудзовы цур, ома, әз куыстмә хорз
арәхсын, зәгъгә, уәд әм Рәмудзов йә сырх цәстытәй ком-
коммә бакәсү әмә сабыргай фәзәгъы:

— Да хорзәхәй, ныххъус! Мән ма ахуыр кән. Ёз мә
дәндәгтә ацы куысты рафтыдтон.

Әмә Рәмудзов, раст зәгъгәйә, «кәрц фәлдахынмә» йә
разәй никәйи ауадздәнис, раст дыууә цәстү астәүәй фынды
фелвасдзән, зәгъгә, ахәмтәй фәзәгъынц.

Рәмудзов у нылләггомау, йә фәзылд цәрдәг — уынгты
цәугә нә фәкәны, фәлә сиргә. Пайда йын чердигәй нә уа,
уыцы хъуыддагмә у бинты-бины зивәттәнаг, пайда йәм кәцәй
хауа, уым та әхсәр уисәй тасагдәр, фатәй уайагдәр.

Рәмудзовмә тынг хъусынц йә иуәй-иу кусджытә. Уый цур рай-
пойы сәрдар дәр ницы давы Тъурыйи цәстү. Рәмудзов нә загъта,
зәгъгә, кәнәй йә къух не 'рәвәрдта, уәд хъуыддагыл дә къух ауигъ.
Хъуыддаг саразынмә та алмаси у, — раст әнәдон ранәй дон

* Сельпо — сельское потребительское общество. (Ред.)

раудзән. Уйй йә фарчы хай кәцәй нә ратондзән, ахәм нәй. Рәмудзов дәр әй уымән хоныңц, Әнауыйй йә мытtag әндәр кәмәйдәр у, фәләе йын бирәтәе йе 'цаег мытtag зонгә дәр нә кәнүнц.

Гъе, ахәм «тъуз» ис Урсдоны райпойы әмәе йә Тъурыйы хуызәттәе дзуары дард кәнүнц.

Цы хуызән у, зәгъгәе, мә куы бафәрса чинигкәсәг, уәд ын, мә мард фенут, мә бон нәу бәлвырд дзуапп раттын, уымән әмәе сырх Җастытәе әмәе сау къобола фынды бааууон кәнүнц. Рәмудзовы ҇асгом әгасәй дәр.

Тъурыйән тынг әхсизгон уыд Рәмудзовы 'рбацыд, фәләе дзы Бури йә удхәссәг уыдта.

— Цәй, әз уал ҇ауон... — загъта Бури.

— Әмәе кәдәм тагъд кәнис? — афарста йә Тъури.

— Кәд үыцы әнамонды искуы ссарин.

— Ома кәй?

— Мә бухы, — әрәеджиау дзуапп радта Бури.

— Йәхәдәг зынды... «Чынды» та йә 'рбахәсдзысты ыә къухылхәцәг әмәе йе 'мдзуарджын, — загъта худгәйә Тъури, әмәе йә къух ауыгъта.

Үыцы рәстәдҗы Рәмудзов хәлд машинәйи гуыффәйил йәк къах сәвәрдта әмәе йә батинкәйи бәттән бәститәе кодта, батинкәйи сәхтәгмә нә арәхсти батинкәбәттән, әмәе Рәмудзов әфсәст роды уләфт кодта. Тъури әмәе Бурийы ныхастә сегас нә хәццәе кодтой Рәмудзовмә.

— Уәртә дын дә бухы әрбахәссынц, Бури! — йә дзыхыздаг ныххудгәйә, загъта Тъури әмәе кәрты дуарырдәм азамыдта.

Әңгәйдәр, дыууә хәрзхуыз ләдҗы мәлләггомау ләдҗы дәләрмттыл фәйнәрдигәй хәңцидысты, афтәмәй комкоммә әрбацайцыдысты Рәмудзовиты цурмә.

— Фарн фәцәуу! — загъта худгәйә сә иу.

— Амонд үемә! — дзуапп радта Тъури.

Мәлләггомау ләг уыди Бурийы бухгалтер әмәе дзы йәхимә кәмдәр хорз фәкастис. Нә бацауәрста райпойы әхцайыл, фәләе йын йәхииуыл дәр нозт нә бацауәрста. Хәлд машинәйи гуыффәмә йә баппәрстой.

Рәмудзов йә батинкәтәе куы срәвдз кодта, уәд зынәрвәс-сон хуызәй бакаст Бурийы бухмә, зәхмә мәстү ту акодта әмәе йәхинимәр бахъуыр-хъуыр кодта.

Ныхасгәндҗытәй Бурийы бух уайтагъдәр айрох әмәе әндәр ныхастәм рапхызысты.

— Хәдәгай, Александр Харитонович, дә «базон-базонтәй» мә иу цалдәр ферох ис, — фәлмән баудагәйә, бадзырда Рәмудзовмә Тъури.

— Дәуән та дә зәрдыл әппын ницы ләууы! — әнәрвәссон хүйзәй загъта Рәмудзов.

— Мәнә йә Бурийән дзурынмә хъавыдтән, әмәй йә нал зонын, — къәбыла йә къәдзил йә хицаумә куы батила, афтә, йе уәнгтә базмәлын кәнгәйә, баузәлыд Тъури Рәмудзовмә.

— Цәйдәр хуы әмәй кәрийы кой мын кодта әмәй сын йәхәдәгә дәр ницы зоны, — загъта Бури.

— А-а бамбәрстон уә! Уыцы амындытәм уәләнгай цәстәй ма кәсүт. Мә фыдыстән, уыцы «базон-базонтә» уә алкәй дәр баҳъәудзысты. Уый шуткә нәу, — сәрыстырәй загъта Рәмудзов. — Алцы зонын дәр хорз у, мә фыдыстән! — йә мидбылты фәлмән худт бакодта Рәмудзов әмәй йә билтә зәлдаг къухтыхәңгәй асәрфта. — Әз ма уын ноджыдәр бацамондзынән «базон-базонтә», «Хуы әмәй кәрийә» карздәртә, — йә билтә фәңгүлләр кәнгәйә, йә сырх цәстәттәй баудути Рәмудзов.

— Дә хорзәхәй, «Хуы әмәй кәрийы» тыххәй уал радзур, ферох мә ис, ацы зәххардыстән, — ләгъстәгәнәгау бакодта Тъури, әмәй та йә бур дәндәгтә иууылдәр фегом сты.

— Әрмәст не 'хәнәй ныхас куыд ничи ахәсса, афтә. Иу хъыпп-сыпп дәр на! — йә рахиз амонән әнгүйләдәй бавзидгәйә, загъта Рәмудзов... Уәдә афтә, базон-базон хуийән кәри хәргәйә, йә фарсыл дур куы ныццәвай, уәд җәмән фәхъус вәййы? Исчи ратдзән дзуапп? — афарста Рәмудзов.

— Ничи! — райхъусти дзуапп.

— Гъе, уәдә, дзы уый ис, уый! Алцы дәр зонын хъәуы, — сәрыстырәй бакодта Рәмудзов. — Фос махәй әдымыдәр не сты... Хуы фәхъус вәййы уымән, әмәй йә җәмәй ферох кәни кәрийы хицау... Карк та йә хъәрәй бәстәе байдзаг кәнү, әмәй йын кәрийы хицау йә базыр кәнәе йә къах асәтты. Мах дәр хъуамә хуийы фәзмәм. Зәгъәм: дуканигәсси давгә куы байиафой, уәд хъуамә фәстәмә мауал дзура, фәләй йә къухтә сдара, әмәй зәгъя: «Ба-хатыр кәнүт, стыр хатыр курын — фәрәдьидтән!» — әмәй афтәмәй хъуыдаг ферох вәййы, хицауы зәрдә дәр дур нау... Кәннод зәгъәм: базон-базон уәрдоны сәмән хъинц җәмән кәнү? — адәмил та йә җәст ахаста Рәмудзов. — Бынтон хуымәтәджы хъуыдаджы тыххәй, уымән әмәй сәрст на вәййы! — йә сырх цәстәттәй баудагәйә, загъта Рәмудзов. — Уымән мах практи-

кон архайды дәр стыр ахадынdziнаид ис. Айсәрдын хъәуы, айсәрдын! Райсәм мәнә Къуызыры. Айфыңғау үәртә Челдиаты Мыхъмыхъ куы амарди, уәд уый хисты наэ районы хицәуттәй чидәртә уыдис, хъуыды ма йә кәнүт? — йә сырх Ҽастьтә фәецъынд кәнгәйә, афарста Рәмудзов.

— Уыдис, уыдис! — разыйы дзуапп авәрдта Тъури.

— Гъе, әмәе уәд Къуызыр нуазәнтә наэ авәрдта уыцы хицәуттәй кәмәндәрты, наэ сыл ацинтае кодта! Иудзырдаидын сәе сәмәнтә наэ айсәрста, амал ын уыдис, афтәмәй. Әмәе кастьстут — уый фәстә куыд «хъинц-хъинц» байдыртой. Къуызыры прокурормә дәттынмә рапхъавыдисты... Ноджы цы сәрдәны тыхтон барвыста, уый йә адресыил наэ сәмбәлдис, әмәе бынтон хъыллистытә кәнүн та уый райдыртта — чысыл ма баҳъяуа әрцахсын кәна Къуызыры. Стәй әвиппайды әвналын наэ хъәуы кәримә... Кәннод, базон-базон, мыст сабыргай Ҽастьтә хыртт-хыртт байдайы? Уымән, әмәе сабыргай куы архайа, уәд ыл гурыысхо къаддәр кәнүнц. Мах хъуыдаг дәр афтә: әвиппайды ләбурын наэ хъәуы, стыр хай кәрийил тынг фәзыны әмәе Ҽастьтә тынг ахады, фәлә сабыргай хыртт-хыртт кән, әмәе уәеддәр дзаг кәндиңзән дзышп. Дзәгъәлы наэ акәнүнц: «Тагъд дон фурды не 'ийафы!»

Кәнәе зәгъәм: Ҽастьтә иу-дыууә версоччы адавай хъуымацәлхәнәгәй, уый тыххәй баргә-барын кәсүн хъәуы әлхәнәдҗы Ҽастьтәм комкоммә, уәд дын дә рапхы къухы пайдайы куист наэ бамбардзән. Афтә, гъе, мәе уарzon Тъури! — дардәр кодта йә ныхас Рәмудзов. — Кәнәе зәгъәм: базон-базон дендкызы фынкәй бәгәнйиы фынкәй цы уәлдай ис?

— Бәгәнйиы фынчыты капеччытә ис, дендкызы фынчы та мур дәр ницы! — райхъуысти Тъурийы цинәйдзаг хъәләс.

— Молодец! — загъыта Рәмудзов, — кәсүт, Тъури әмбарьын байдыртта. Кәннод: базон-базон, наэ кладовщик Битъыр әмбырдты фыңғау Ҽастьтә радзуры әмәе иннәтил йә пырх Ҽастьтә акалы?

— Ҽастьтә йәхи фәйтә бамбәхса, уымән, — райхъуысти та Тъурийы хъәләс.

— Молодец! — раппәльид та дзы Рәмудзов. Уыцы заман кәртү фәзындиц иу бәгъәмсар дәргъәлвәст ләг, уый йә къухаууонәй арвмә касти. Рәмудзов йә ныхас фәурәдта әмәе йәм ракастис. Куы йә базыдта, уәд йә был асчыил кодта.

— Әзынма, чи у... Нәхи даргъ хиңау! Арвмә кәсү бәрзәндтәм, хърихъуппыйтәм — афтә 'нхъәлы, әмәе ын йә картоф сә базырты бын хъарм бәстәмә фәхәссынц. Уый Ҽастьтә зоны, мах

ын ай йә фындызы бынаңы фәдәле кодтам стыр машинәты, уый, — сәрбәрзонд худт бакодта Рәмудзов... — Райсәм дон, — дардәр кодта йә ныхас Рәмудзов. — Аңә донәй цәрән никәмән ис, зарәджы дәр мәңгән наә акәның: «Аңә донәй иуырдаем дәр наә, аәмә иннәрдәм дәр», зәгъгә. Дон сәкәр дәр тынг уарзы. Сәкәр доны цур куы цәвәрай аәхсәв дуканийы, уәд, әнәмәнг, бонәй дуканигәсі дзыпп фәүәззәудәр уыдзән. Зыдатт уегас дәр ацы базон-базон? — афарста Рәмудзов.

— Аэз наә зыдтон, — райхұыст Бурийы тызмәг хъәләс, — фәлә ма ахәм «базон-базон» дәр зәгъ, аәмә дзы әлхәндәжитән пайда уа. Обләсты курсыты наә ууыл куы ахуыр кодтой! — ратәвд Бури.

— Уымә дәр бахәцца уыдзыстәм, тәрсә ма кән... Фәлә, аәфсымәр, ды нырма, әнхъәлдән, махмә ног ләг дә? Дә донгәмттә бур сты!..

— Аэз әрәгәй нырмә кусын, фәлә дә ныхәстимә разы наә дән, — загъта Бури тызмәгәй. — Раст үйим зәронд заманы цәрыс, дә ныхәстә мәм уыйау кәсүнц. Дәу хуызәттә чъизи кәнүнц советон базарады күсдҗыты сыгъдәг цәсгом!

— Аңаңаң зәгъыс ныр? — зынәрвәссон худт бакодта Рәмудзов.

— Аңаңаң зәгъын, аңаңаң! Мах бинтон әндәр хъуыддәгтыл ахуыр кодтой, цәмәй советон әлхәнәгән уәм ие 'ххуыс-гәнәг, әнәсайд аәмә культурон ағъдауәй уәй кәнәм товартә! Махән уый не хәс у, бамбәрстай?! Ды та наә цәстфәлдахән митыл ахуыр кәнис! Ағъгъәд у ныр ахәм митән. А дыууә боны наәм ног күсдҗыты әрбәрвітдзысты, аәмә уәд наә күист әндәр хуызы аңаудзәнис, кәсма-иу. Дәу аәмә Тъурийы хуызәттә та ма хәмпәлгәрдәгай аzzадысты не 'хсәнады, аәмә сын цас тагъадәр сә уидәттә хурмә ракаләм, уыйас рәсугъдәр аәмә әнәмастәр уыдзән наә цард! — нал ауәрста Бури.

Рәмудзов ма үйдәр сдзурынма хъавыд, фәлә ие 'взаг нал тасыд, — исчи йәм комкоммә афтә бауәннәдзән, уый әнхъәл наә уыд.

Тъури дәр хъуыпп-сыпп нал сферәзта, раст әрвдзәфай фәци.

Аәрәджы мә хъустыл әрцыд, үйим Рәмудзовмә прокуратурәмә фәсидтысты, цәй тыххәй, наә зонын.

«Мах дуг», № 6, 1954 аз

ГӘДИАТЫ Секъа

ФЫДЫБӘСТАӘ

Бәрзондәй кәсүнц дәлдәр-уәлдәртә,
Къуыбаргай згъәлынц ҆цъитиы фәзгъәртә
Кәрәдзимә кәсүнц хуссар, ҆цәгәттә,
Фәйнәрдәм хәңзынц хохы кәрәттә...

Сау суадәттә бәрзондәй згъорынц,
Әнкъард къәдзәхты хъырныныл домынц.
Уыләнтәгәнгә сау денджызы мигъ¹
Әрхыты нәргә сау хохыл әрдих.

Ныттар вәййынц сау хохы архытә,
Уәед нал фәзынынц хохы цыргъытә.
Дымгайән дзурынц фугә бәләстә,
Сәр къулгәнгәйә, сә хъасты ныхәстә.

ТАЕХУДЫ

Тәхуды, фыдаелты әвзагәй
Йә хъуыдытә чи зоны хъарын,
Кәмән ҆цәуынц радәй, зәлдагау,
Йә дзыхәй йә дзырдтә, йә зарын.

Тәхуды, Ирыстоны сәрмә
Куы фенин әэз хурән йә тынта,
Йе искуы ирон ләджы царды
Куы фенин әңәгәй мә фынта.

Тәхуды, әфсымәртау, размә
Куы ҆цәуиккам рухсмә ҆цәрдәгәй,
Кәрәдзи зәрдиагәй уарзгә,
Куы кәсиккам размә хъәлдзәгәй.

Уәзданәй, фәрсагәй, уәййагәй,
Хъәздыгәй, мәгуырај әмзәрдә
Куы уаиккам! Баууәнд, нә бәстә
Нә заид фәстейә хъуагәй.

Тәхуды, нә кәрдәгджын къултәй
Нә фыййәутты зарег куы цауид,
Нә хъалты, нә хуыздәрты зәрдыл
Нә сау цард, нә зын цард куы ләууид.

Сә ныфсджын хъәләс сын куы хәссид
Нә хәхтыл, нә фәэстыл нә дымгә,
Сә цинтимә цинтә куы кәниид,
Рәвдыйд сын куы зарид сә хъыгмә.

Тәхуды, нә сонтзәрдә адәм
Куы уарзид нә хәхтә, нә бәстә,
Сәрибар быдырон тымыгъ ай
Нә ахәссид дардмә нә фәстә.

«*Мах дүг*», 1940, № 3

ХЕТАЕГКАТЫ Дауыт

КУЫРТТАТЫ ЧИНЫГ

Tayurazz

Сәрдигон хур дуне рәвдауы 'мә тавы,
Кәрдәгәй, бәласәй ныккаеның әмзард.
Бәллицәгәй, амондәй се 'шәтү 'ндавы,
Ызмәләгәй – алчи ма стауы йә цард.
Уәд найфаты нард фынгыл дзылләтә бадыңц.
Сә фидар мәсгүйтә уәларвмә – рәгъәй.
Сә комы нәргә дон әрттиви дәргъәй.
Дзымандытәй хъал зәрдә се 'шәт әфсадыңц.
Диссаг, аббуалгъ ми, дам, кодтой ма иумә...
Чиныг сәрмагонд Хуыцаумә фыссыңц...
Азымтә, фаутә йәм бирә хәссыңц...
Чиныг куы дәттыңц зәрватыкмә – цыиумә:
«Минәвар фест әмә арвмә фәтәх!
Ратт-иу нә чиныг Хуыцауән йәхимә!

Мәнә бәттәм әй дә мәңцъи ныхимә.
 Ардәм, фәстәмә нәм дзуапшимә здәх!»
 Ауагътой цъиуы... Фәтәхы Хуыцаумә.
 Чиныгән мах уал әркәсәм йә саумә...
 Иумә Күырттатә цытә дзы фыстой!
 Адәм әмвәндәй цәуылты күистой:
 «Зәронд Хуыцау! Рагәй-әрәгмә дәм кувәм,
 Фыдәлтәй нырмә дын нывәндтә кәнәм.
 Нә хортә дәу тыххәй къәпийә фәрувәм.
 Нәл фысәй, уәрыччытай, хорз дә уынәм.
 Гъеуый әдде ноджы дә зәдты ном арәм,
 Фәлмәнәй, дзәбәхәй цәмәй нәм кәсой.
 Дәттәм сын нә уды фәллойән йә сой. –
 Тымбыл фынг цәттәйә сә разы фәдарәм. –
 Иранәй Донаймә нә бараг зылди...
 Аеркәс-ма дәхәдәг: цәмәты нә 'ртардтай?
 Энәвгъяу дә рынәй цәмән нә фәмардтай?!
 Мәйдар аексәв bonaу-иу махмә зынди.
 Хуыдалынгау абор дә хурыкаст иууыл...
 Ныртәккә дә ивәм! – Нә хәңис дәхиуыл. –
 Дә зәдтимә сыст әмә дардмә фәңу!
 Энәбон, зәрондәй ды махмә – хәддзу!..»
 Чиныг зәрватыкк фәхәссы Хуыцаумә.
 Фатау фәтәхы уәләмә, хәрдмә. –
 Уый та цы фыдбылыз кости бепаумә?
 Арвмә куыд хәңдә кәндзәни? Кәдмә?
 Иу ран әм хохән йә цъуппәй дәләмә,
 Рашәрста уари йәхі та бынмә:
 «Ардәм әй рахәс! Ери йә мәнмә!..»
 Уаримә хъуыста зәрватыкк гәзәмә.
 Уый фәстә атахти тынгдәр әваст.
 Рухсәй уа, талынджы, асхойы размә:
 Не 'рләууы, не 'ркәссы искәй ахъазмә:
 «Мачи мә уромәд!.. Размә – мә каст!..
 Дзылла, Күырттатә, кәсынц мәм әнхъәлмә!..»
 Бадтысты афтә Күырттатә сә цәлмә.
 Абор дәр арвмә ыскәссынц хәрдмә...
 О, фәлә дзуапхәссәг нәй сәм нырмә.

КОЦОЙТЫ Арсен

ЛЕГЕНДАТӘ ХҮР ӘММӘ МӘЙ

уне срухскәенынән Хуыщау сәфәлдиста дыууә рухсдәттәг көрийи. Иу дзы хъумә уыдаид арвил боныгон әмә рухс кодтаид адәймаджы фәндаг әмә күист, иннә хъумә сыйғандаид әхсәв әмә хастаид адәймагән тыхдәттәг хүиссәг. Дыууә көрийә алқай дәр фәнды болыңырагъ уәевин. Уәд зәххыл уыдаид нымаддәр әмә кадджындәр. Сә хъаст баҳастой Хуыщаумә әмә сын быщәу бацайдагъ. Уәд сын Хуыщау афтә зәгъы: «Ахсәв дыууәйә дәр бафынәй кәнүт, стәй, әхсәв әмә бон кәрәдзийә күид хицән кәнной уыцы сахат уә аргәрон раздәр чи фәзына, уый уыдзән болы рухсдәттәг, иннә та — әхсәвы».

Дыууә көримә Хуыщауыннаффә хорз фәкаст, әмә хүиссәнты сәхи әруагътой. Сә иу схүиссыд фәлмән пакъуы базтыл әмә уайтагъд афынәй ис; иннә йә быны сыйндытә бакодта, цәмәй ма бафынәй уа әмә райсомәй арвил раздәр ферттива, уый тыххәй. Уышы көри бирә фәхәәцыд әгъатыр хүиссәджы ныхмә, фәләе болырдаәм йә хъару асаст, рәдзә-мәдзә байдыдта, әмә уый дәр бафынәй. Фыщаг көри хүиссәгәй бафсәст, рог әмә тыхдҗынәй ссыди арвил әмә дунейыл тауын байдыдта хъарм әмә цардхәссәг тынта...

Әрәджиау райхъал иннә көри дәр.

Скасти арвмæ әмæ федта йемæ ерысгæнæджы: уый бæрzonдæй сæрыстырæй фæлгæсы дунемæ әмæ уæлахизы цинæй уадзы цæхæр тынтæ. Уæд дыккаг къори фефсæрмы йæ хъысмæтæй, афæлурс әмæ йæ цæстом нал бахъæцыд арвмæ ссæуын, йæхи равдисын. Ёрмæст, фыщаг къори хæхты фæстæ куы фæаууон ис, уæд уый дæр ссыди арвил әмæ акаст дунемæ ризгæ тæссонд тынтæй...

Уæдæй фæстæмæ арвил кæрæдзи ивынц хур әмæ мæй.

ФЫЩАГ ЛÆГ ӘМÆ УС

Хуыцау дунейы куы сֆæлдыста, уæд алы фос, алы сырд, алы маргъ — иууылдæр къæйттæ-къæйттæ уыдысты. Ёрмæст ма фыщаг лæгæн нæ уыди къай. Әнкъардæй рацу-бацу кодта уый дзæнæты цæхæрадоны әмæ дис кодта: «Ай алы сырд әмæ маргъ иууылдæр къæйттæ-къæйттæ куы сты, уæд мæнæн цæуылнæ ис къай?» Хуыцау ын бамбæрста йæ зæрдæйы хъуыдтыæ әмæ ийн æркодта ус.

— Уый дын мæнæ къай, цæрут фидыдæй, кæрæдзи уарзgæйæ.

Иу къорд бонты фæстæ лæг усы къухыл рахæцыди әмæ йæ Хуыцаумæ бакодта.

— Мæнæ мын цы адæймаг ралæвар кодтай, уый дын фæстæмæ æрбакодтон: айс æй, нал мæ хъæуы!

— Ау, уый та куыд? Цы дыл æрçыди?..

— Айс æй, айс, нал фæразын йемæ цæрын, нал фæразын йæ тæргæйттæй, йæ хъуыр-хъуырæй.

— Цæй хорз, — зæгтгæ, загъта Хуыцау, — кæд дæ афтæ фæнды, уæд æй ныууадз ам...

Ацыди лæг иунæгæй йæ цæрæн бынатмæ.

Иу æртæ боны фæстæ лæг мысын байдыдта усы, æппынфæстæт йæ хъуыды иууыл ус сси.

— Нæй, æнæ усæй цæрæн нæй, — загъта лæг әмæ ацыди Хуыцаумæ.

— Ёри мын фæстæмæ уыцы адæймаджы!

— Ау, цы та дыл æрçыди, афтæ куы загътай, нал мæ хъæуы, нал фæразын йемæ цæрын?

Лæг старсти уымæй, куынæ уал ын ратта Хуыцау уыцы адæймаджы әмæ лæгъстæ кæнynирайдыдта:

— Ацы хатт ма мын ай ратт, бахатыр кән аәмә цәрдзынән иемә сабырәй, никуыуал ай әрбакәндзынән.

Ракодта та ләг усы аәмә йемә цәрын байдыдта. Фыццагәй әндәрхузыон нә фәци ус, йә хъуыр-хъуыр, йә тәргәйттә къаддәр нә кодтой.

Тагъд та рафәлмәңүйд ләг усәй, фәлә йә Хуыцаумә акәнын йә зәрдә нал бакуымдта.

Зын у, зәгъгә, загъта, усимә цәрын, фәлә әнә усәй дәр цәрән нәй.

Үәдәй фәстәмә ләг аәмә ус райдыдтой иумә цәрын, бон дәс хылы аәмә дәс фидыды кодтой, фәлә сә кәрәдзийә уәддәр нал хицән кодтой.

ТЪӘНДЖЫ МӘЙ АӘМӘ МАРТЫИ

Тъәнджымәйы фыццаг уыди 31 боны, стәй әртә боны къаддәр фәци. Уыцы аәмбисонд ыл әрцыди афтә.

Иу аз Мартыи йә фәуынмә әвваҳс мәсты кәнын байдыдта аәмә дзырдта йәхинимәр:

— Замана наeu, ныр та әгас афәдз ферох уыдзынән, адәмәй мә кой ничиуал кәндзән...

Бирә фердиаг кодта, стәй уәд загъта:

— Нә уыдзән уый, әз афтә бакәндзынән, аәмә мә адәм мә фәуыны фәстә дәр әгас афәдз хъуыды куыд кәной.

Раугъта зәххыл стыр миты уард аәмә тыхджын уад. Зил-духгәнгә тымыгъ-иу куы иуырдәм ауагъта йәхи, куы иннәрдәм.

Адәм әddәмә ракәсын нал уәндыйсты, фос сә бынәттәй әрдиаг кодтой, суанг ма куытә дәр арф банағъуылдысты.

Уыцы хъызт бонты иттәг стыхсти иу фыйай. Йә фосән бахәринаг нал уыдис аәмә сыйәй мардысты.

Смәсты фыйай Мартыимә аәмә йәм сәззырдта:

— Ниу, ниу, бирә нал ахәсдзынә, дә мәләт әрхәстәг и, ницыуал нын кәндзынә.

Уыцы ныхәстәм фырмәстәй Мартыйиән йә цәститә туджы разылдысты. Фәлә ма йын цы гәнән уыди, әңгәт мәстәй мәләни йеддәмә: йә кәрон әрхәццә.

— Уәд та мын мә сыйаг мәйтәй исчи әфстай куы раттид иу

къорд боны, — загъта йæхинымæр.

Раздæхти фæстæмæ Тъæнджымæймæ æмæ йæм йæхи мæгуыртурау бакъултæ кодта:

— Табуафси, мæ сыхаг, дæ иннæ азы бонтæй мын æртæ ратт æфстau, иннæ аз дын сæ бафиддзынæн.

Фæтæригъæд ын кодта Тъæнджымæй æмæ йын æртæ боны йæ къухы фæсагъта.

Мартъи бонтыл куы фæхæст и, уæд загъта:

— Мæ къухы дæ, фыйайа, ныр. Кæд ма дæ фосæй иу дæр æгасæй аирвæза, уæд мæ райгуырын næ хъуыди!

Сниудтой фыццагæй тыхджындæр дымгæ æмæ зилдухтымыгъ, — мит дæр тъыфылгай хауын байдыдта æмæ дзы йе фистæгæн, йе барæгæн акъахдзæфгæнæн нал уыди.

Нæ фæтарсти фыйайа.

Загъта йæхинымæр:

— Райгуырын мæ næ хъуыди, Мартъи, æз дæуæн ацы хатт хорз mast куы næ скæнон!

Рахаста хус къæсса, æгас мыст дзы ауагъта, йæ ком ын ба-баста æмæ йæ скъæты, фосы сæрмæ сауыгъта.

Мыст æнæрæнцайгæйæ къæссайы æртæ боны æмæ æртæ æхсæвы тæлфыди.

Фос синæр цæгъдын ныууагътой æмæ æртæ боны æмæ æртæ æхсæвы къæссайы хыбар-хыбурмæ хъуыстой... Хæринаг ма кæм бацагуырдтой!..

Ралæууыди цыппæрæм бон, бандадысты тымыгъ æмæ уадтæ сæ ниуынæй, бандади мит дæр. Ракасти хур, æмæ фосæй, адæмæй — æппæт схъæлдзæг сты.

— Уалдзæг ралæууыди, уалдзæг ралæууыди, — хъуысти алыр-дыгæй.

Ракасти Мартъи фæстæмæ Тъæнджымæймæ, æмæ йын загъта:

— Дæ бонтæ мын ницы ахъаз фесты... Æмæ дын æз уый тыххæй хъуамæ mast скæнон... Нал дын ратдзынæн дæ бонтæ.

Уæдæй фæстæмæ Тъæнджымæй æртæ боны къаддæр фæци. Хъыг кодта бæргæ, фæлæ ма йын цы гæнæн уыди?

«Max дуг», №1, 1972 аз

ЦАД

 ъæk нæуу гауызау бæстæ кæм æрæм-бærзта, хус къæдзæхтæ йæ уæле кæмæн фесты, хъæд кæмæ не схæццæ, хуссар тæрхæгай кæм фæци, уыцы ран æнусмæ бафынæй цад.

Цадæн йæ астæу — сай, кæлæнгæнæг усы фæндтау. Йæ кæронмæ 'ввахс бурбын фынк ставд пуситæй æмбæхсы иугай хæмпæлты 'хæн; æddædæр хæмпæл арахдæр æмæ ставддæр; æнцад у цад. Уады тæф ыл не 'мбæлы. Не змæлы йæ дон, йæ хæмпæл ставд сæртæ хаттæй-хатт нæ тилы. Хаттæй-хатт хæфс зæххæй донмæ йæхи ныппары, æмæ дон тымбыл фæлтæртæй фæйнæрдæм фæлидзы. Даргъ къæхтæй цыиф æмæ фынк змæнгæ цады былтыл цуан кæны кæсаглас. Хъазынц цады уæзданцыдæнаг бабызтæ. Цады цæрджытæ сæ цард хорз хонынц. Хуыз-дæрмæ нæ бæллынц. Ам дæр сын хорз у: сæрбихъуырæйтæ кæнынц, уаллæттæ ахсынц, кæрæдзи сурынц. Хаттæй-хатт цады былыл кæрдæг сызмæлы, науæд дзы мæга ныууасы. Женцад у цад.

Йæ цæрджытæ — æфсæст, хъæлдзæг, хæфситæй фæстæмæ! Хъæлæба нæ кæнынц. Женцад искуы хуыздæр цард ис, уый зонгæ дæр нæ кæнынц. Хъæугæ дæр сæ нæ кæны. Хæфс балцы нæ цæуы, кæцæй цы фена! Кæннод æй бындз æмæ

къогъойы раз цы хъауы? Әрхуылызд та — йә фаг. Цы ми кәна балцы? Бабыз фырәфсәстәй йә уәнгтә ивазгә иннә цадмә хаттәй-хатт бафты. Уазәгуарзәг әмгартә йын уаллон-дыхындәр ран йә бар бакәның — фәхәры, цыыф фәңзәпп-циәпп кәны бырынкъәй, фәхъазы, сәрбихъуырәйттә фәкәны әмә та йәхи цадмә раздәхы. — Нә, уәд цадәй цадмә адзәгъәл вәййы. Кәдәм? Хуыцау (йә) дәсны.

Кәсаглас атәха, баззайа — хъауджыдәр нәу. Куы атәха — йә бәсты әндәр, баззайа — цадән фыдбылыз. Уыцы фыдбылызәй бабызтә әмә мәгатәм бирә нә хауы, фылдәр — хәфсытәм. Кәсаглас сын сәе мыггад сихсийын кодта. Тасы сә бафтыдта! Хәфсау донәй ма скәс, ма бахъуыр-хъуыр кән, ивазгә ленкәй ма ахъаз! Уый хәфсән цард у? Ставд цәссиг, — цәй цард? Әрмәст кәсагласы фынәйафон чысыл базмәлың, сәе тыппыртә суәгъед кәның.

Гъеныр дәр кәсаглас йә тәkkә фынәйә у. Сәр базыры бын, йә иу къаяхыл ләугәйә, цады фаллаг кәрон бафынәй әфсәстәй, зәххы сыгъед даргъхъәддҗын салгъы хуызән. Дыууә ләппин хәфсы сәст хәмпәлмә сбырыдысты әмә ныхас кәның. Ферох сәе ис кәсагласы мәстыгәр.

— Ам бадын цы дзәбәх у, Бургуыбын! Цәй әмә цады астәумә гәппитәй ахъазәм!

Бургуыбынмә Урсгуыбыны фәнд хорз фәкаст.

«Тъәпп-тъәпп», әмә цады дон тымбыл уыләнтәй фәйнәрдәм фәлүгъедис. Дыууә фыдуаджы цады астәумә ивазгә ленкәнгә баивгъуыдтой. Хәмпәлрәбынәй доны пуси фәзында, йә фәстә зәронд хәфс: доны уыләнтә куы федта, уәд бамбәрста фыдуагдзинад, дзых фәхәлиу кодта, кърры, зәгъгә, суннаргъыд әмә әрныгъуылд. Уалынмә, уләфтә, фыдуаңтә сә бынатмә әрбаленк кодтой. Хәмпәлрәбынәй та пуси әмә зәронд хәфс фәзындысты.

— Фыдбылызы амәддаг фестут, бамбәхсүт, кәсагласы ныл ардаут! Әрныгъуылут дуры бын!

Фыдуаңтә әфсәрмәй бамбәхстысты. Чысыл фәстәдәр Бургуыбын скаст, нал баурәдта йәхxi. Уалынджы Урсгуыбын дәр. Кәрәдзи акъуырдтой әмә сә бынатмә схылдысты.

— Хорз изәр у, Бургуыбын! Әнә заргә нын нәй!

— Бәргә, Урсгуыбын, фәлә нә хистәртә куы фехъусой! Кәсагласәй та нә тәрсын кәндзысты!

— Ма тәрс, чысылгай куы азарәм, уәд нә ничи фехъусдән!
 — Цәй уәдә!

Дзыхтә фәхәлиу сты, гуыбынта фәтыппыр, цәститә фәпу-
 си, әмә цады сәрты хъуысын байдыдта фыщаг сындағай:
 «Кр...кр...кр...кр... Уә-къә-къә... Уә-къә-къә...» (стәй)
 тынгәй-тынгәр, тыхджынәй-тыхджындәр, хъәрәй-хъәрдәр.
 Күйдфәстәмә сә ферох, кәм сты, уый әмә, цәмәй тарстысты,
 уый. Зарәг апышхәмпәләрәбынты, къудзитыл, дуртыл әмә фал-
 лаг фарсмә бахәцә. Уым сыйхъал кодта кәсагласы. Кәсаглас
 даргъ къубал сивәзта, айхъуыста әмә, зарын кәңәй цыд, уырдәм
 араст. Сызнат сты хәфсытә — бамбәхстысты. Кәсаглас сәест
 хәмпәлы цур әрләууыд, хъаҳхъәдта хъәргәнджыты. Исдуг
 базмәләйдысты бабызтә дәр, зарәг ахицән, әмә цад әрәнцад.

Иухатт цады фәзында әрәфтәггаг хәфс әмә радзырда
 дунейы диссәгтә. Хәфсыты мылгаг кәмдәридәр ис, се
 знәгтимә әмә сә тугцирдҗитимә хәцынц — бартә агурынц
 сәхицән. Хәфсыты цы бар хъәуы, фәлә уәддәр, уәдә фыд-
 гулы бәлләңдон ма маңы радзура! Уый та — уәлдайдәр, дзу-
 рымнә чи арахст, ахәм уыд. «Пырх кәнынц, — загъта, —
 мәгатә әмә бабызты ахстәттә, сәхи син сә фәдил доны
 былмә ласынц. Суанг кәсагласыл дәр ма сферанд кодтой».

Бирәмә тынг хорз фәкастысты уыцы ныхәстә, уәлдайдәр
 Бургубын әмә Урсгубынмә. Ірәмбырд кәнын сферанд код-
 той цады хәфсыты, цәмәй ацы хорз уацхъуыд се 'ппәт дәр
 фехъусой. Зәрондәр хәфсытә бәргә нә уәндыдысты, фәлә
 син иннәты әнәфәзмәгә кәм уыд. Күй байхъуистой ныхәстәм,
 уәд сә донхуыз туг сфыихт, фырмәстәй сә цәститә фәтар
 сты. Се 'фхәрдтытырыст та зәрдәтә скъуыдта, әмә загътой:
 «Цом, фәтәрәм бабызты әмә мәгаты; фесафәм кәсагласы».

Базмәләиди цад; дон схъәр кодта, хәмпәл ныррызт. Хъәр-
 хъәләбайә байдзаг цад. Байхъуиста уыцы хабар кәсаглас;
 фәтарст әмә арф къуымы бамбәхст. Дуне мәга, бабыз әмә
 хәфс әфсад сарәзтой. Бирә фәхәцьыдысты, фылдәр хъәрәй,
 бирә фәпшырх кодтой әдзәлгъәдәй. Хәфсытә тыхджындәр
 кәнын байдытой. Цады фылдәр, цады хуыздәр уыдан баци.

Хәст куыд тыхджындәр кодта, афтә хәфсыты знәгтә
 кәрәдзийи дзырд хуыздәр әмбарын байдытой. Бирә хәфс
 ма ноджы сә фарс хәцыди. Күйнә басастаид хәфсытән сә
 тых?

Кәсаглас фәнүфсджын, раңыд әмбәхстуатәй әмә фәрчытә кәнын райдыңта әвзәргәнджыты. Цагъта хәрзты — әвзәрты, сылты — нәлты, зәрәдты — ләппынты. Кәй ардта, никәуыл ауәрста. Фәмардысты уацхъуыдхәссәг әмә Урстуыбын; Бургұбын цәфәй аирвәзт әмә амард. Хуыздәр цард агургәйә, бирә түг ныккалд. Арф ран бамбәхстысты, чи ма фервәзт хәфситәй, уыдан.

Фәстәмә та ңад әрәнңад. Фынк кәрәтты йә бынат әрцахста, хәмпәл схъәл ләууы. Бабызтә сәрбихъуырәйттәй хъазынц. Сә быны хәфситә хъиамәтәй мәлүнц. Мәгатә ңады былтыл дзырдхәсджыты руай-бауай кәнүнц. Кәсаглас даргъ къаҳдзәфтәй ңады былтә бары, хаттәй-хатт малы бәрзәй ауадзы, сласы цъыфәйдзаг хәфсы әмә йә аныхъуыры.

Аддәдәр, змәнтәг! Ам әнусмә бағынәй ңад.

«Max дуг», № 3, 1991 аз

МАЛИТИ Геуәрги

ГУРУСХӘ

Нæ, нæма 'ууәндүн нерæнгæ,
Нæй, мæ зærдæ нæй әнгъæл,
Аевспайди гиризгæнгæ
Ду сийевдзи уай мæнбæл.
Әримисæ устур десæн,
Хебæраги, цид, әнцад
Ци дзурдтонцæ кæрæдземæн
Нæ цæститæ хаттæй-хатт...
Фал æ зærдæ уотæ 'нционæй
Кæд сийевуй силæстæг,
О, ме 'нгарæ, әдемонæй
Уарзт ма хонæ уæд сугъдæг.
Уалæ стъалутæ зæгъунцæ,
Уарзт мед адæм мæнгæ ке 'й, —
Фудæнæнги ке гæлдзунцæ
Дууæ уоди кæрæдзей...

«Мах дүг», 1997, № 10

БАГЪÆРАТИ Созур

СÆРДАЕ

Хори тæфæй лигъз будурти
фонси хезнаæ фæббор æй,
фонси къуæрттæ бон-изæрмæ
не 'схезунцæ наæ донæй.
Гъæди хурфи биндзи хуæстæй
гъæддзазуи гал æстъæлфуй,
хъйамæтгун лæг ие 'фхæлд къохæй
тарст гали рагъ æрсæрфуй.

Не 'туәрдәнти, арф қәрдәги
зеууәнти гъәр игъусуй,
сатәги син тъәпәнәги
хуари къумал имисуй.
Иннердигәй мәнәути дәр
не 'фсәдуңцә кәрдунәй.
Алләх-әллах, се 'хсири гъәр
әнтәфи дәр тухгин ай.
Бәләути къуар бәкъуәлтәмә
ку 'ртәхунцә пәр-пәрәй, —
се 'рәмбалдәй сурх мәнәутә
нигъзәлунцә гәр-гәрәй.

«Max дүг», 1948, № 8

АЕРНИГОН Илас

АРФӘ РАКӘН

Арфә ракән, арв, нә бәстән,
Арф дә фарнәй бамбәрз мах.
Арв, нә бәстәм, арв, нә фәзтәм
Амонд арахдәр ыздах.

Цардәй бафсад, арв, нә Иры,
Ратт нә бәстән, арв, бәркад,
Арв, нә Иры фос уәд бирә,
Хос уәд арах, хор уәд зад.

Тав дә хурәй, арв, нә хәхты,
Рухс дә рухсәй уәд нә ком.
Кән нә хәхты, кән нә рәгъты
Ираен уарzon ды сә ном.

Арфә ракән, арв, нә бәстән,
Арф дә фарнәй бамбәрз мах.
Арв, нә бәстәм, арв, нә фәзтәм
Амонд арахдәр ыздах.

СИДЗЭР

Саби сидзэрэй
 Къәйыл аzzади, —
 Кәд йә уарzon мад
 Бирә н' асади.

Саби сидзэрэй
 Ныр цы бауыздзэн?—
 Кәд фыдаебәттәй
 Цард уәззау уыдзэн.

Цард фыдаебәттыл
 Кәд раedaу уыдзэн, —
 Зәрдә сау низәй
 Риуы ссау уыдзэн.

Й' амонд куыйтимә
 Дуармә ссардзени.
 Цард ын дзаг фынгәй
 Стәг әппардзени.

Адәм сабимә
 Схуыстәй дзурдзысты,
 Дард әй ье 'мгәрттә
 Дуртәй сурдзысты.

Кәд нае фесәфа,
 Кәд фәхъомыл уа,
 Сидзэр адәмән
 Хорз ңәй номыл уа?

Маст йә зәрдәйы
 Фидар бавәрдзэн,
 Искүы ье знәгты
 Уый дәр бафәрсдзэн!

«Max дүг», 2003, № 10

СÆУМÆРАЙСОМ

Сæумæрайсом,
Сæумæдæвдæг,
Куыд рæсугъд дæ,
Куыд хъæлдзæг!
Сыгъдæг дымгæ,
Фæлмæн кæрдæг,
Мæ зæрдæ уæ
Куы сцæрдæг.

Ызнон дæр ма
Тæлфаг бæхтыл
Мах бадтыстæм
Æнæмæт.
Тækкæ райсом
Кæйдæр хæхтыл
Куы ссардзыстæм
Нæ мæлæт.

Нæ бинонтæ
Нæ зондзысты...
Нымайдзысты
Сæ фынтæ...
Сæ тыхстæй нæ
Фæдомдзысты...
Нæ зондзысты
Нæ зынтæ.

Нæ хорз бæхтæ
Нæ тæхдзысты
Æдсаргъ-идон
Хъæргæнæг.
Нæхимæ нæ
Фæдомдзысты,
Кæсдзысты наем
Нæ зæнæг...

Сæумæрайсом
Сæумæцъæхæй
Æнçon уайд
Нæ мæлæт,
Куы сисиккам
Сæры сæфтæй
Нæ сабитæн
Сæ къæлæт.

«Max дүг», 1987, № 10—11

БАЙАТЫ Гаппо

ИУНÆДЖЫ КАДÆГ*

Цуанон йæ мæлæты къахыл ныллæууыд. Йæ иунæг фыртмæ фæдзырдта æмæйын афтæ: — Дæхи ма хæр, мæ хъæбул! Аз уыдтæн цуанон, уарзтон хæтæнхуаг цард, ныр та мæм æгъатыр мæлæт æрбаввахс, æмæйын уый дæр æнæ бауарзгæ нæй. Ницы бынтæ дын скодтон, æрмæст дын мæ болат хæцæнгæрзтæ уадзын æмæ-иу сæ æгадæй згæ макуы бахæрæд. Ди — Иунæг дæ, æмæ мæтуыр дæр уымæн дæ: искаj къухæй мард куы фæуай, уæд дын, дæ тут чи райса, ахæм нæй!.. Азмæстдæр Дунесфæлдисæг Бæрзондылбадæг у дæ иунæг сæрылхæцæг...

Үййадыл æвзыгъд цуанон аивгъуыдта Баастыры æцæг дунемæ.

Слаг ис Иунæг æмæ иуахæмы йæхицæн загъта: «Адæмæй худинаг у, æмæ, цæй, мæ фыдæн хæрнæг скæнон, уадз æмæ мæрдты-бæсты æнæкъæмдзæстыг уа... Мæ фыды зæронд бæхыл тар хъæдмæ сырдты бардуаг рæдау Азфатимæ фæцæудзынæн... Азхат-дзынæн æм æмæйын кæд дыуæ сæрджыны ралæвар кæнид йæ бирæ рæгъæуттæй!..»

Цас фæрахau-бахau кодтаид Иунæг тар хъæдты, чи зоны, фæлæ нæ дзæбидырыл,

* Ады кадæгæй бæрæг у, ирон адæмы дин цас уырныдта, уый. Йæ мидисмæ гæсгæ зæрдил æрлæууын кæны Шиллеры уацмыс — «Ивики зырнæдзытæ» (Гаппойы фиппаинаг).

нæ сагыл, нæ сырьиыйл бамбæлд. Аевæцæгæн сæ Аэфсати уæлæрвтæм йæ мусмæ мæнæу най кæнынмæ фæтардта, кæнæ та сæ фыдбылызы цуанæттæй йæ сойджын хизæнты арф бамбæхста.

Аэризæргæрвæттæ. Хур йе 'нусон бынатмæ фæцæйцыд. Уæд мæгуыр Иунæг скывтa:

— Хуыцæутты Хуыцау! Баххуыс мын кæ! Зæгъ Аэфсатийæн, цæмæй мыл уæд та иу саг-сæгуыт рauадзa!..

Хуыцауæн зын ницы ис, æмæ уый фæндæй мæгуыр лæппуйы цур йæ зæронд æфсургъыл, скъуытдæ дарæсы февзæрди сыгъдæг Уастырджи. Аэмæ йæ йемæ йæ хæдзармæ ахуыдта.

Рæдау Аэфсати кувид кодта. Алырдæм йæ зæллангхъæлæс-джын фидиуджыты арвыста, цæмæй йæм дзуæрттæ иууылдæр сæмбæлой. Табу сæхицæн, нæ уæларвон хæргæнджытæн!..

Фидиуджытæй иу сыгъдæг Уастырджийл сæмбæлд æмæ йæ кувидмæ зæрдиагæй хоны.

— Гæнæн мын нæй хуынды фæцæуынæн, уыныс, мемæ мæгуыр уазæг ис! — загъта Уастырджи.

— Уазæг Хуыцауы уазæг! Демæ йæ ракæн, науæд рæдау Аэфсатийы хъыджы бацæудзынæ! — дзуапп радта фидиуæг.

Уастырджи йæ зæронд бæх разылдта æмæ Иунæгæн афтæ зæгъы: «Үæ ме 'рдхорды фырт!.. Дæ фыды хæдзар-иу фæллад бæллçонæн кæддæриддæр фæрныг фысым разынди!.. Ныр дæ æз Аэфсатийы хæдзармæ дзуæртты кувидмæ хонын! Фынгыл сбаддзынæ, æз дын мæ къухæй куы ацамонон, уæд, æмæ-иу дæ зæнгойы хъусы саджы фæрсчытæй иу амбæхс..»

Цытджын дзуæрттæ æмæ дауджытæ дунейы алы кæрæттæй æрцыдысты кувидмæ. Уастырджи æмæ йæ мæгуыр уазæг сæ разы куы балæууыдысты, уæд сын иууылдæр сæ бынæттæй систадысты.

Хистæры кадджын бынаты сбадти Хоры Уацилла, йæ рахиз фарсмæ йæхи æруагъта сыгъдæг Уастырджи, стæй уæд иннæтæ дæр, кæмæн куыд æмбæлд, афтæ сæ бынæттæй æрцахстoy.*

Дзуæрттæ та кæстæриуæг кодтой, дзагдартæй лæууыдысты æмæ дзæбидыры сыкъаты æлутон нозт уагътой.

Рæдау Аэфсати фынджы алывæрсты зылд, æмæ, йæ уазджыты кæй хынцы, уымæй йæ зæрдæ ради. Уастырджи йæм йе 'рром аздæхта æмæ йын афтæ зæгъы:

*Цытджын дзуæрттыл ирон адæммæ нымад сты Тутыр, Фос-Фæлвæра, Баастыр, Сафа, Донбеттыр, Аларды, Бынатыхицау — (Гаппойы фиппаинаг).

— Уә нә рәдау фысым Әфсати! Уый дә уазәг дуаргәрон ләугә күң баззад. Әвәңгәгән дәм исты аккаг ләвармә әнхъәлмә кәсү.

— Нә уазәг әвзорнг үуанон у!.. Афәдзы дәргъы, ме 'нақәрон хъәдты үуангәнгәйә, афтидармәй никүң аздәхдән — уый йын мә ләвар.

— Чындыгомау дә, дзуәртты бонджындәр! Уый күң зыдтаин, уәд мә мәгуыр уазәджы ардәм кодтон! — загъта Уастырджи.

Әфхәрдау фәкасти Әфсатимә үүңи уайдзәф әмәе дын афтә:

— Ләппу! Дәс азы үуанон кәнүни бар дын дәттын.

Фәлә та уәддәр Иунәг фынджы уәлхүс не 'рбадт, әмәе йәм дзуәрттә дәр фырмәстәй рафыхтысты. Әрбамәстү Әфсати дәр:

— Гъей, сау үуанон! Дә амәләты бонмә үуан кәнүни бар дын дәттын! Ма мын худинаң кән мә күывд — фынгмә саккаг кән...

Сыгъдәг Уастырджи йын йә күүхәй азамыдта, әмәе Иунәг дәр уәларвон цәрдҗити фарсмә әрбадти. Хәргә-хәрын иу фәрск йә зәнгтойы үүсү амбәхста.

Нәртон күүвд райхәлди. Саджы әхсүд фәрсчытә фынджы астәу рәдзәгъдәй ләууыдысты, әрмәст дзы иу фәрск нә фаг кодта. Бирәе йә фәңгүүрдтой, фәлә никүң әмәе ницы. Уәд Уастырджи загъта: «Үүңи фәрск үн урс кәрзәй скәнәм». Әфсати кәрзәй фәрск самадта әмәе йә иннәе стдҗитимә сәвәрдта, стәй йә нымәттүн ехсәй әрцавта. Уайсахат фынджы астәу сәрдҗын саг фегуырд әмәе сау хъәдмә сойдҗын хизәнтәм цыптарвадай аңгайдта.

Сә буц фысымән зәрдәбын арфәтә ракодтой дзуәрттә әмәе сә фәрныг хәдзәрттәм фәңгүүдисты. Алчи сә йәхимидағ дзырдта: «Цыдәрииддәр у, уәддәр зондҗын Уастырджи йә уазәгән ахъаззаг ләвар ракуырдта Әфсатийә!».

Иунәдҗы раз йәхи кәм рапром кодта, уырдәм күң 'рбахәңца сты, уәд та Уастырджи йә бәххү рохтыл әрбахәңцид әмәе афтә зәгъы:

— Әвзыгъд үуаноны фырт, абон ды үүңи сәрдҗын саджы амардзынә, стәй мыггагмә мәнмә раздәхдзынә. Уымән әмәе дә саузәрдә адәм рухс дунеййыл бирәе цәрын нә бауадззысты, Хүйцау дыл йә арм кәй дары, уый күң уыной, уәддәр. Уыйады Уастырджи фәтары.

Тәккәе үүңи бол Иунәг йә нывонды саг амардта. Үуанәттә иыл әрбамбәлдисты әмәе схор-хор кодтой:

— Ләппу, әмбәләггаджы хай нын!

— Әмбал кәмән нәй, уыңы Хуыңау уын раттәд әмбәләггаджы хай. Әрмәст уын ай әз нә радих кәндзынән, уымән әмә ацы саг мә фыдән хистаг у, — дзуапп радта Иунәг.

— Нә дә ныуудздзыстәм, цалынмә нын әмбәләггаджы хай радтай, уәдмә.

— Акай йә кәнәм, — загъта Иунәг, — әмә кәд йә фәрсчытәй иу кәрзәй конд уа, уәд саг әнәхъәнәй дәр мән, намә уә амәддаг фәүәд.

Цуанәттә цингәнгә февнәлтой, әмә сагән йә иу фәрск кәрзәй разынди.

— Цы фәрсәм хъуымыздыхы! Искуыдәр-ма, фәзгъәр мыд куы ссарай, уәд йә иувәрсты ацәудзына? Нә нын дәтты дзәбәхәй нә хәйттә — йәхи йын тәккә ацы ран сәргәвдәм! — загъта цуанәтты хистәр. Сә кәстәр Иунәгән фәтәригъәдгәнгәйә, ие 'мбаелтәм дзуры:

— Хуыңау зәрдә ныл фәхуддзән, ацы хәрам хъуыддаг куы бакәнәм, уәд. Бәрzonдылбадәджы азар нә басудздзәни...

Хистәртә йә дзурын нал баугътой:

— Күяннә стәй, Хуыңау уәләрвтәй әр҆цәудзән әмә нә мәнә ай тыххәй бафхәрдзән?

Нә байхъуыстый сә кәстәрмә, әрбынәй кодтой Иунәдҗы әмә йә әргәвдынц.

Хур йе 'нусон фысымуатмә фәцәйцид. Уәд ын Иунәг ныллағъстә кодта, скүывтав:

— Уә, сыгъдәг Хур! Дә сызгъәрин тынтә әвдисән фәләу-үәнт ацы фыдракәндаен. Сымах та, кәрзы цъәх сыйфәртә, Иунәгән йә тугисәг фәут!..

Амартой Иунәдҗы. Әнустәм фысым ссардта сыгъдәг Уастыр-джимә. Бирә бонтә әмә азтә аивгъуытой уәдәй нырмә. Иунәгән йә дард хәстәдҗытә хәрнәдҗы фынг скодтой. Уыңы рәстәт хъәу-гәрәтты әртә барәдҗы фәцәйциди. Хистәртә сәм фәссивәди арвыстой әмә сә әгъдаумә гәсгә әрбахуытой, Иунәгән рухсаг зәгъут, зәгъгә. Бардҗыты хистәр бадзуры ие 'мбаелтәм:

— Иугәр нәм хистәртә кәм сидынц, уым нын әнә баздәхгә нәй.

— Кәстәр хистәрән зондамонәг уа, уый нә фәтчы, фәлә уә курын әмә хистмә ма баңғуәм, — къәмдәстыгәй бакод-та кәстәр барәг.

— Хистәры фәндым дыууә зәгъән нәй! — сдзырдта астәуккаг

әмәе артәйә дәр сә бәхтәй архызысты. Уазджыты мидәмә бакодтой әмәе сын фынг әрәвәрдтой.

Гъеуәд-гъе, әмбал кәмән нәй, уыцы цытджын Хуыцау мәгүыр Иунәджы туг райсынвәнд скодта. Хуры зәрин тынтә кәрзбәласы цъәх сыфтәртыл схъазыдысты әмәе сын сә хъусы бадзырдтой: «Әрцыд нә рәстәг, цом, фәецәуәм әмәе Иунәджы фәстаг ныстуан сәххәст кәнәм!»

Хуры тынтә фәрсагәй багуылф кодтой әмәе, хистәр уазәджы къухы цы сау бәгәнйи къус уыд, уый уәлцъарыл цәхәр скалдтой, цъәх сыфтәртә та къусы ныххаудысты әмәе дзы зилдүх райдыртой. Иннае дыууә уазәджы кәрәдзимә бакастысты әмәе цуанәтты әвзагәй загътой:

— Max уыцы ләппүйи куы мардтам, уәд уый хуры тынтәм, әвдисән фәләуут, зәгъргә, сидти, кәрзбәласы сыфтәртәм та, мә тугисджытә фәүт, зәгъргә, дзырдта. Әмәе ныл мәнәе ныр Хуыцау йә бәлләх әруагъта!

Үұрдығыстджытәй иу әмбәрста цуанәтты әвзаг әмәе фысымтән бамбарын кодта: «Адон нә туджджынта сты! Райсәм сәе нә Иунәджы тут!»

Хабар каддажын хистәртәм куы бахәццә, уәд уыдан загътой:

— Уазәг — Хуыцауы уазәг! Тагъд кәнүн нә хъәуы. Уазджыты Иунәджы ингәнмә ахонут әмәе уым ард бахәрәнт, азымдажын кәй не сты, уый тыххәй әмәе мардән рухсаг зәгъәнт.

Уазджыты ингәнмә акодтой. Адәм иууылдәр уәлмәрды алыварс әрәмбырд сты. Фыццаг уал цуанәтты хистәрмә бәгәнйи къус радтой әмәе йын афтә зәгъынц:

— Дә сәр ацы ингәны әлгъыст байяфәд, ды рәстдзинад куы басусағ кәнай!

Әмәе та арвәй кәрзбәласы сыфтәртә артактысты әмәе къусы ныххаудысты. Хистәр цуаноны къухтә ныzzыр-зыр кодтой, бәтәнйи къус архауд әмәе базгъәләнтә.

Адәм фәхъәр кодтой:

— Хәңгүт ыл! Уый ләгмартәй иу у! Хуыцау ыл йәхәдәг комдзог рацыд! Астәүккаг цуаноныл дәр уыцы хабар әрцыд. Сә дыууәйи дәр ингәны уәлхъус амардтой. Кәстәр цуанон бәгәнйи къус банаизта, аегъдаумә гәсгә ард бахордта, рухсаг загъта. Адәм ай әввидәй ауагътой...

«Max дүг», № 9, 1988 аз

ÆЛБЕГАТЫ БАТАЙ ÆМÆ БАРСÆГАТЫ ЧЫНДЗ

Хар бæræggænæг лæгнымæцæй уыди, мæ хуртæ, раджы заманы, цард бæræggænæг зæхфылдæрæй æмæ исбонæй, лæг бæræggænæн та æгъдауæй. Æгъдауыл мард уыдысты фыдæлтæ, царды сærфат аразæг дæр æгъдæуттæй. Æмæ уæдæ, æндæр куыд уыдаид, паддзах уыдон нæ зыдтой, æлдар иннаæ ахæм, хицау æмæ закъон та æрхæсгæ сты нæ бæстæм. Уæд та хицау — мыггаджы хистæртæ, закъон — нæ хæхбæсты æгъдæуттæ, уыдонæй цардысты, уæдæ цы, чи ахызтаид æгъдауы сæрты, уыцы бынисæфт чи уыдаид, фæлæ тыхджынæн цынæ 'нтысы — æгъдауы сæрты дæр-иу ахызти, йæ зæрдæ куы загътаид, уæд, æмæ йын батадаид, æвæдза, æгъдауы сæртыл карздæр дзурæг кæддæриддæр тыхджын уыди.

Цæй, дардыл цы нывæндон ныхас, тау-
рæгъæн райдайын хуыздæр у ие 'цæгæй.

Æгуыдзг мыггагыл, мыйяг, нæ хыгъ-
той нæ Мæсгуты хъæу, нæ, æппæт нæ
Мæсгуты бæстæ дæр Æлбеджы мыгга-
джы. Лæгифтонг, гæрзифтонг уыди
Æлбеджы мыггаг, цы ма хъуыди
цæрынæн уæдæ æмæ хæрынæн ахæм мыг-
гаджы. Цардысты Æлбегатæ дæр, уæдæ
цы, алçæмæй фагджынæй. Цардæй бухъ-
хытæ кодтой. Бон сын куывдæн уыди,
æхсæв та чынdziæхсæвæн, афтæмæй цар-
дысты сæ рындзыл, уæлæ акæсыны сærмæ

ныр дәр ма күй зыныңц сә мәсгүити, сә хәдзәртти бындағағадтә кәлдтыйтәй.

Фәлә кәм вәййыңц иудадзыг царды бонтә амондәй, хурдышын уалдзәгау, хаттаң-хатт схъызыңц тымыгъ әнамондәй зымәгау. Әрзылд әнамонды тымыгъ бонтә, әмә Әлбеджы мыггагән йә кой дәр ныдымдтой.

Әлбеджы мыггагәй та тыхджындәр әмә ныфсджындәр Барсәдҗы мыггаг уыди. Кәуылты мыггаг уыди йә ләг арәхәй, әхсардҗын, әнәбасәттон йә ләг хәңгәттәй! Зәххәй та афтә исдҗын уыди, әмә уын хәххон әлдар зәгъюн әмә кәм, Тәгиатәм дәр уыдоны зәххы бәрп нә уыдаид. Фәлә бирә исдҗыны ңастан әнәфис ү. Барсәгатә дәр афтә, кәм әхсарәй, кәм фыдмийә поджы фылдәр кодтой сә исбон, сә зәххытә. Адәм сә фәразгә дәр нал кодтой, фәлә сә цы бон уыди, әмризәдҗы рыйсты инна мыггәттә Барсәгаттәй, фыдууг уыдисты, әнәбарон, әнәрпәф Барсәгаттә: сә сәрты маргъ тәхын дәр нә уәндыд.

Хәлар уыдисты Барсәгатимә Әлбегаттә, Хуыңау зоны, цы сә фәхәлар кодта уыцы тызмәг мыггагимә, гъе, фәлә сә сәфт дәр уыцы хәлардзинады фәдил әрцыди.

Иуахәм тутыр әрләуууди. Адәм әрәмбырд сты әгас Мәсгүити бәстәйи Мәсгүити хъәумә тутыры хъәзтитәм, уәдә цы уыдаид, әмә бәстә әмризәдҗы рыйт, әмбу кодта адәмь хъәрәй.

Барсәгатә хъал мыггаг — сә сәр кәм дардтой әндәр мыггәттимә хъазынмә әмә хъазыдисты сә кәрәдзинмә. Фәлә уалынмә сыстад Әлбегон ләг Сәлдженыхъ, зәгъгә, әмә баләуууд Барсәгаты хъазты. Әрдхәрән барәт уыди кәмдәр адәмән Сәлдженыхъ, иуыл әрдхәрән та йә сау араппат уыди, кәддәр стәрү уыди Гуырдзыистоны әмә йә стыр әлдары бынай байста.

Барсәгаты әвзаргә фәсивәд бәхтүл хъазыдисты әмә Сәлдженыхъ айстой сә хъазтмә: рафәнд дын кодтой, мә хуртә, рафәнд барәгәй, бәхәй, йә хъару равзарын Әлбегонән. Күйднә уыдаид хорз бәхтә Барсәгаты фәсивәдмә дәр, күйд нә уыдаид се 'хсән хорз барджытә дәр, афтәмәй хъазынта систой Сәлдженыхъимә, хъазынта. Дзәвгар фәхъазыдисты, уәдә цы, бон акыул, фәлә дзы ниши басаст номдзыд барджытәй. Уәдә дугъай зәгътай, уәдә тәргә бәхыл нысан ахсынай зәгътай, уәдә бәхыл хъазын арәхсынай зәгътай,

уәлбәх хъастанәй иннәм ахәм, уәлдай ничи никәмән уагъта.

Уәд Сәлдженыхъ йә бәхы әфцәг дауы әмәз зәгъы:

— Уәдә афтәмәйты дәр ма уәд, Барсәгаты сахъ фәсивәд. Нә бәхты бафәлварәм сыйджыт къахәны сәрәй әмуырдыг дәлә комы доны былмә. Чи раздәр ныххәецә уа, чи нә фесхъиуа йә бәхәй, уый амбылдта.

— Фәуәд дә дзырд, уә, хорз Әлбеджы фырт. Әрмәст дәрагацу фәдзәхсын, дә бәхәй дәхәдәг уырдыджы доны былмә раздәр ма ныххәецә у, — бадзырдта йәм хъазән ныхасәй Барсәгаты фәсивәди 'хсән разагъды Дадай.

— Уый дәр фенгәйә у, хъәбатыр Дадай, — бакодта Сәлдженыхъ әмәз барджытимә схәрд кодта сыйджыткъахәны сәрмә.

Әмуырдыг у, уәдә ма йәм скәсүт, сыйджыткъахәны фахс суанг донмә, кәуылты бирә бәрзонд у. Ныры фәсивәд дзы әдәрсгә тагъд аруайын дәр нә бауәндәзисты фистәгәй, бәхыл бадгәйә нә, фәлә. Уәд та, мә хуртә, домбай уыдысты адәм, арәхстәджын уыдысты алцәмә дәр, хәстон хъуыидагмә әмәз әхсар равдисынмә та әрдхәрән. Ахәм чи нә уыдаид, уый фәсивәд сә рәнхъы дәр нә уагътой, чызджыты 'хсәнмә йә тардтой се 'хсәнәй, "ләгән бәзгә нә дә", зәгъгә. Чызг дәр ыл әнәрвәссонтә кодта, былысчылтә әмәз сар йә сәр кодта, әвзәры ном ыл-иу сбадти пъәззыйау. Әвзәры ном та йә сәрмә ничи хаста, әмәз уыйадыл алчи архайдта рәгъы цәуын, әвзәры номы бәсты мәләт әвзәрста фәлтау.

Куы схәецә сты Барсәгаты фәсивәд Сәлдженыхъимә сыйджыткъахәны сәрмә, уәд дын уыциу тъәбәртт фәкодтой әм-уырдыг, уәдә цы. Әртәхынц уырдыджы сахъ фәсивәд, иуәй-иутә дзы фәсте дәр аzzади. Уалынмә доны уәлхъус баләу-уыдысты барджытә, әмәз Сәлдженыхъ иннәтәй фәразәй раст бәхы сәрлы бәрц.

Арвы цәфай куынна фәуыдаиккой хъал фәсивәд. Дыккаг хатт дәр та сфәлвәртой әмәз әртыккаг хатт дәр, фәлә-иузына-нәзына гъеуәддәр фәразәй Сәлдженыхъ араппаг.

Уәд әм баздәхт әнәрцәф Дадай әмәз бадзуры мәстыго-мауәй:

— Хәларәй цәрәм, Сәлдженыхъ, әфсымәртау демә. Бәхы байраг не 'хсән ма бацәуәд фыдәхы хәссәгәй. Рауәлдай кән дә араппаджы әмәз йә дә дзы цы зәгъя, уымәй дын мәнә ләг цәттә. — Чи зоны, нә бацауәрстаид Сәлдженыхъ бәх Дадайән, хәлар уыдысты, фәлә йәм хъыг әркастысты йә

ныхастæ, мæстыйæ кæй загъта, æмæ йæм бадзуры:

— Эвæлтæрдæй дын исты разнаггад кæндзæн, Дадай, мæ хайуан. Фæлтуу йæ цин дæр æмæ йæ маst дæр мæн уæнт, йæ амонд дæр æмæ йæ фыдбылыз дæр.

Ницыуал сдзырдта Дадай, фæлæ маst бавæрдта арф йæ зæрдæй.

Үæд Сæлдженыхъæн иу æфсымæр уыд Кудзан, зæгъгæ. Ницæйагомау уыдис, сæрхъæн, рæуæг лæг Кудзан. Йæ сырх цухъхъа-иу нарæг æрбалвæста, бабадти-иу йæ кафаг бæхыл, стæй фækæс, æмæ уæртæ Кудзан фæтæхы уым чындæхæсвæмæ, уым кувдмæ, уым дзуары бæрæгбонмæ. Афтæмæйтæ аæрвиста йæ цард къуыдипп магуса Кудзан.

Гье, уыцы Кудзаны бын бацыди Дадай. Энæуи дæр дыууæ æфсымæры 'хсæн ницы уыцы фарны хæлардзинад уыди. Цас зæрдæмæдзæугæ уыдаид Сæлдженыхъæн йе 'фсымæры æдзæлгъæд къуыдипдзинад лæджыхъæды бæсты, йе 'нæхъуаджы цоппай куысты бæсты? Амыдта-иу рæвдаугæ уæд, тызмæгæй уæд йе 'фсымæрæн Сæлдженыхъ, фæлæ амынд кæй хъусы бахызтаид, ахæм гуырд дæр нæ уыди Кудзан. Гъемæ йе 'фсымæрæн мастхæссæг уыди Кудзан. Афтæмæй Дадай æдилы Кудзаны ноджы ардытада Сæлдженыхъыл.

— Ус æмæ зæнæгджын у Сæлдженыхъ, хæдзары куыстыл дæр йæхи галау сифтыгъта, ды та уыцы иу уды къоппа дæ æмæ иу бон куы уа, уæд дæ афтæд армæй æмæ гом риуæй рарвитдзæн, бауырнæд дæ. Ныры онг дæр дын бакодтаид уыцы æбуалгъ ми, фæлæ йæ зæнæгджы бахъомылмæ кæсы. Нæ йæм хъусыс, æвзæрæй æмæ дæ æдилыйæ куы тоны хæдзары зæгъай, адæмы рæнхъы зæгъай, уæд афтæ чи фækæны йæ уарzon æфсымæрæн? — дзырдата-иу Дадай Кудзайæн хибарæй зæрдиаг ныхасы, фæлæ-иу æй мæстæй дæр арæх мардта æмгæртты 'хсæн ахæм ныхæстæй: «Уæ, Элбегаты уæлдайаг; уæ иу боны гæлæбу; уæ, æнæхайвæндаг» — æмæ йын ноджы цынæ дзырдта гæрдах Дадай.

Иуахæмы та дын Дадай стыр фæсахсæвæрмæ фæдардта йæхимæ Кудзаны. Күйиннæ йын бадардтаид цъæх арахъхъы нуазæнтæ, сай бæгæныйы дзæбидыртæ, хæрд æмæ нуæст нæ уыди цы йæ дзадж-джын, бæзджын хæдзары. Цы базындæуя, цытæ йын фæдзырдта уым Дадай йæ фынджы рагыл, фæлæ Кудзан куы рараст ис йæ хæдзармæ, уæд йæ хъrimаг йе 'фçæгтыл дæр нал бафтыдта, — афтæ йæ йæ дæларм ракаста. Цухтæ-мухтæгæнгæ сæ хæдзары куы фæмидаег, уæд кæсы, æмæ уæртæ артдæсты къæйыл, йæ чьыл-

дым артырдәм, афтәмәй хүйссы йе 'фсымәр. Рынчын уыди, әнәфәразгә кәмдәр уәед Сәлдженыхъ. Иннаң бинонтә дәр батылдысты сәе сынтаңжытыл, әгәрәстәмәй йәм йә чында, Сәлдженыхъы ус дәр нә бады, афтә, әдгәрзә йәхі аруагъта кәмдәр къуымы. Кудзан фәмәсты, йә чында әм кәй нә фәбадти, уйың тылхәй, зәгъгә, мын әндәр аргың нәй мә хәдзары әмә фәскөйонайы дыууә цәджындзы 'хсәнмә йәхі баҳаста әмә уырдыгәй топп ныххуырста йе 'фсымәрыл. Топп әрхуы наемыгәй ифтыгъд уыди. Нәмыг чылдымы стәгыл басаста дыууә уәны астәу әмә риуы гуыдырај ахызти. Де знаг дәр афтә, змәлгә дәр нал скодта Сәлдженыхъ йә бынаты, дзыхъмард фәци.

Уәдәй фәстәмә цыдәр фыбылызы сәфты къахыл нылләууыдысты Желбекатә әгас мыттагәй. Дзыртой, Гуырдзыстыны, дам, сәе чидәр уыди әмә уырдыгәй цыдәррын арбахаста, — рынчынәй әрбаздәхт йә балцәй уыцы дуджы. Уйың аххос уыдаид, әви сыл нә хохы дзуәрттә рахаттысты Кудзаны әбуалгы ракәндү фәдил, чи у йә зонәг, фәлә бирә нәма раңыд Сәлдженыхъы фәмардәй, афтә цавәрдәррын сыйстади мыттагыл әмә сә цәгъдымнәтә райдыцтат, цәгъдымнәтә, әхсәвәй-бонәй дзы хъарәджы әмә дзыназыны кәрон нал скъуыди. Адәм, рынәй фәтәрсәйә, лигъдонтәм фәңдысты. Желбекатә ма гъе фәкәсүнмә, йе мәрддзыгоймә чи бауәндыйдаид бәгүү, уыцы әрра чи сүйдаид. Цалынмә ма сәе бон уыд, мәгүүрәг, уалынмә мәрдтү хастой сәе мыттаджы зәппадзмә, стәй сәе бон нал уыд, әмә сә әддәмә кәсәг дәр нал разынди. Боны фәстагмә сәе кәуүин әмә дзыназын дәр нал райхъуыстист, фәздәдҗы худ дәр нал бадти сәе рудзгуыты сәрмә.

— Мыттагыскъуыд фәци, мәгүүрәг, Желбекаты мыттаг, — загътой адәм лигъдонуэтты әмә алчи фәстәмә йә фәрныг хәдзармә 'рфардәг ис.

Иу бон күү уыди, уәед дын Желбекаты мәсүгән йә тәккә сәрәй райхъуыст:

— О, Мәсгүүты хъәю! Рын-сонәй уә нә хохы дзуәрттә баҳизәнт. Рынәй фәцагъды ис ме стыр мыттаг. Иунәг удәй ма дзы әз бazzадтән. Уәй, кәд исчи йәхшицән удыбәстә кәнинаң, у, уәед мәм фәкәсәд — мә мыттагән мын рухс зәгъәд.

Адәм сәе цәститыл схәңдыйсты, уәдә цы уыдаид. Кәсүнц, әмә мәсүдҗы сәрәй хъәр кәнү Желбекатәй иу, Батай, зәгъгә. Жәвәджиау хәрзхъәд, әгъдауджын ләппүйә зыдтой хъәу Батайы. Ныхасы хистәртә бадынц, уәдә цы уыдаид, әмә зәгъынц кәстәртән:

— Рынәй тас нал уыдзән, фәлә бавдәлут әмә Әлбегаты стүхтиты уәләуыл ма ныуудзут, худинаң у.

Сыстадысты уәд хъәу мәрдзыгой Әлбегатәм, фәбогъ-богъ сыл кодтой, фәкуытдой, стәй сә зәппадзы бавәрдтой. Зәппадз байдзаг, йә дуары дур ыл баҳгәдтой, хәдзәртты ныссыгъдәт кодтой, сә фостә-йедтәм сын базылдысты, стәй сә хәдзәрттәм әрцидысты.

Йә хәдуәлвәд Батай хәрнәг кәнын әрымысыд йә мыг-гагән, мәгуырағ. Фервиста, хәстәгәй-хионәй чи уыд йә мыг-гагән, уыдонма, әппәт адәмтәм нае Мәсгүиты бәстү кәемтты. Әмгүүйди бон дын дуне дзылла куы әрәмбырд сты, уәд бавдәлд Батай әмә цыдәриддәр мыггагмә хорәй уыди, уйй хойрагән фәци, цыдәриддәр фосы къахәй уыди, — уйй кү-сартән. Бәргә ма йә иргъәвтой адәм — дәхи дәр ма истәмәй цәрын хъәуы, зәгъгә, фәлә никәй коммә бакасти, цыдәр фәнд бацыди йә хуылфы. Адәм хәрнәгыл әрбадтысты, уәдә цы уыдаид, әмә руҳс загътой мәгуыр мыггагән.

Уалынмә хәрнәг куы фәци, уәд Батай раләууыд адәмы 'хсән әмә зәгъы:

— О, мәнә хорз адәм! Арфә кәнын уе 'ппәтән дәр, аbon мә мәгуыр мыггагән чи баләггад кодта. Уәлдай арфәйаг уәнт нае хохы дзуәрттәй Барсәгатә, мә мәгуыр мыггаджы йә сый-джытыл чи сәмбәлын кодта, уәләуыл сә чи нае ныуагъята. Цыдәриддәр ма ис фосәй, агъуистәй, зәххәй, донәй Әлбеджы мыггаджы номыл, уыдон иууылдәр, мә бар сыл цәй бәрц цәуы, уыдон дәттын Барсәдҗы мыггагмә. Цәрәнт әмә сыл кусәнт хуыздәр амондимә. Искәмән дзы хорз зәгъинаг уой, исказәй дзы әрымысой, әви нае, сә бар уәнт. Абонәй фәстәмә сыл мә бар нал цәуы. Әз та мә царды сәр райсинаң нал дән, мә дынджыр мыггаг кәм сты, уырдәм мә фәндаг. Чи мә байргъәва уыцы фәндагәй, уйй Әлбеджы мыггагән фәлдыст фәуәд, уйй мыггаджы Әлбеджы мыггагау адзал байяфәд.

Йәхәдәг джих адәмы 'хсәнты рахызт, бараст сә зәппадзмә, баҳызт йә хуылфмә әмә йәхииуыл зәппадзы дуар бағәлдәхта. Бәргә ма йын ныллағъстә кодтой дзылләтә, йе 'мгәрттә «дә мыггаг ма аскъуын», зәгъгә, фәлә никәмә уал байхъуиста. Тыхәй уромынмә та йәм йә ныфс ниши баҳаста йә ралгъисты фәдил.

Кәм ма фәцыдаиккөй адәмы хәрзәдҗытә әмә дзырд-дзәугәдәртә Мәсгүиты хъәуәй. Әдзәлгъәды адәм куы

аивылдысты хәрнәгәй сәхәдзәрттәм, уәд кәм цы хорз ләг уыд, уыдан әрәмбырд сты Мәсгүты хъәуы Ныхасы әмә тәрхәттә кодтой, цы 'гъдауәй расайой Батайы зәппадзәй. Бирә алы мадзәлтты сәрыл-иу бәргә ныххәңдысты, фәлә нә басасти Батай, нә рахызыти зәппадзәй. Суанг әм хатәгәй сәрвистой Барсәгаты мыггаджы хистәр зәронд, дунейыл каджын Бәтәдҗы дәр. Фәлә ницәмә әрдәрдә Батай уый арф зондджын ныхәстә дәр, нә ракымдта уымән дәр зәппадзәй. Афтәмәй ләг хуыздәр нал баззади а-бәсты, чи не ссыди хатәг Батаймә, әмә адәм ницыуал сәхәрән зыдтой, цы амаләй ма йә ракәной йә фыдаелты зәппадзәй. Бонтә та сә цыд кодтой, уәдә цы, әмә раңыди фондз боны Батайы зәппадзмә бахызтәй.

Уәд иу зәронд ләт, Къәләутәй Хәмәт, зәгъгә, фысыммә Абайтәй иу сидзәргәсмә уыд. Уыцы сидзәргәс Къәләутән сәхи чызг уыди, әмә йәм Хәмәт дәр уый охыл әрфысым кодта. Къәләуон аңәргә сылгоймаг уыди, әмбаргә, хәрзәгъдау, әмә Хәмәтмә күиннә уыдаид алы әхсәвәрыл дәр Әлбегаты Батайы кой Къәләуонимә. Ус дәр ныхәстә кодта йе 'рвадимә, уәдә цы. Фәлә Батай куы нә 'мә күиннә хызыти зәппадзәй, уәд иу әхсәв баздәхти Къәләуон Хәмәтмә әмә йәм дзуры:

— Батайы рахизынән ма әз иу фәрәз зонын, фәлә стыр тәригъәддаг фыдбылызы тәссәй мә сәры хъуынта арц сләууынц, мә зәрдә цәрх арты судзы әмә ме 'взаг нә тасы комы арынджы, уә, ме 'фысимәр!

— Зынг зәгъынәй ком нә судзы, мә хо! Кәд ма исты фәрәз зоныс Батайы рахизынән, уәд әй зәгъ. Әңгәгәлон нын не сты Әлбегатә, нә хәстәдҗитә сты. Ничи нәм хъусы, нә дыууә стәм, әмә кәд исты фыдбылызаг уа, уәд әй нә дыууәйә дардәр ничи зондзән, — дзуры усән Хәмәт.

— Уәдә мә дыууәйы судзгә мәрдтү цәсгом ма фен мәрдтү бәсты, ды куы сәргом кәнай хъуыддаг, ңалынмә йыл уәззау ныххъуыды кәнай, уалынмә. Әз әдымы сылгоймаг дән әмә ницы зонын, рәдийин әви нә, уымән ницы әмбарын, дә сәр мә сәр фестәд, фәлә Батай дзырдта Барсәгаты Дадайы ус Цәрәхонмә. Арвәй зәххы 'хсән ын уымәй аддажындар йә бабын мыггаг дәр нә уыдысты. Цәрәхоны йәм барвыстәуыд, зәгъгә, уәд әй зәрдә нә фәләудзән әмә рахиздзән, афтә мәм дзуры мә зәрдә. Фәлә фыдмыггаг сты Барсәгатә, куы базоной хъуыддаг, уәд Батайы зәппадзәй дәр скъаҳдзысты

сә маст райсынмә, стәй Цәрәхоны дәр ныргәвдзысты. Гъемә, цы хуыздәр хос счындауа, уымән ницы зонын аз, әдиле ус, дә фәхъхъяу фон, — тәрсгә-ризгә дзуры ус.

— Ёмә ды хъуыддаг уыцы бәлвырдәй кәңәй зоныс?

— Күиннәе йә хатын, сә минәвар мәхәдәг куы уытән. Чызгәй дәр уарзта Батай Цәрәхоны, стәй, Барсәгатәм куы'рцыди, уәд ләппу хәстәджы охыл мәнмә арах цыди амә кәрәдзи зәрдә мәнмә базыдтой. Арвәй зәххы 'хсән хъуыддаг не 'ртә удаәй дардәрничи зоны. Гъенирәй фәстәмә та йә ды дәр зоныс, әрмәст ай дәхимәдәр ма ныууләф, аз дә мәрдты уазәг, уыцы дыууә уды зын мын ма фенесин кән, — ләгъстә кәны ус.

— Тәрсгә мын ма кән, мә хо, цы хуыздәр уа, уый сәрыл ныххәңдзыстәм, басабыр у, уәлдай тәригъәд нал әруадздзыстәм, — дзуры усән Хәмәт дәр.

Әксәв бонмә хуыссәг нал аерхәңцид зәронд Хәмәтыл. Уәдә куыд бачындәуа? Цәрәхоны зәппадзмә барвитыны хъуыддагән цы әнә фәхъәр ис. Хъуыддаг әнә фәхъәрәй барвыстәуа Цәрәхоны амә, уәү-ау, цы әнә ис, мыййаг куы рахиза Батай, уәд ма Барсәгатән цы бамбарын хъәуы хъуыддагән йе җағт. Уәд ма сифтыгъдәуа Цәрәхоны уыцы хъуыддагыл, амә әндәр дәр куы ницы уал хос арынц адәмы хәрзәджытә амә зәнддженәтә Батайы расайынән. Афтәмәй иыл катайтты сбон ис Хәмәтыл.

Райсомәй хуыздәр фадатән әндәр ницыуал ссардта Хәмәт, фәлә дын асидти аәртә дзырдзәугәдәр зәрондмә — мыггаджы ләгтәм амә сын хъавгәйә 'рәмбарын кодта хъуыддаг. Ратәрхон-батәрхон фәкодтой цыппар зәронды амә боны фәстагмә Бәтәгимә әрныхасыл ныллаууыдзысты амә йәм хибар асидтысты йәхи хәдзармә. Уым Бәтәгмә дәрдтыл әрзылдысты, афтәмәй иын сәргом кодтой хъуыддаг, сәхәдәг йә разы әрzonыгыл кодтой амә иын загътой:

— Гъенир махмә зондәй ницы уал ис, фәлә дә зондәй җәрәг сты әнә мәгуыр дзылләтә, амә дә зонд әнә тәрхонгәнәг, амә уыцы әнамонд удты тәрхонгәнәг дәр, дә рым бахәрәм.

Әндөн ләг уыди зәронд Бәтәг, ницы фезмәләйд йә җәстгомыл, әнамонд хабар фехъусгәйә, ницы сдзырдта иу дзәвгар, стәй фәстагмә бакодта:

— Уә ныхас мә хъустәй бахызти, кадджен зәрәдтә, сәрыл сәмбәлдзән, әви зәрдәйыл, — зонды фәдым ацәудзән, әви зәрдәйы, уымәй уын нырма ницы зәгъинаг дән, фәлә уал мә кәстәрты фенон.

Уазал рызт бакодтой зәрәйтә әмә дуарән феддә сты.

Уалынмә Барсәджы мыггад хотых ифтонгәй әрәмбырд нә мыггаджы хистәры стыр хәдзармә, мыггаджы уынаффәмә, иу хотыххәссынхъом дәр дзы фәсте нә бazzади. Цы бачындәуа, цы дзырдта әмә цы бауынаффә кодта Бәтәг йә мыггадән, фәлә хур акъул, уәддәр нәма раңыд мыггад Бәтәжды хәдзарәй. Адәм дистәгәнгә хъомпал кәнынц уынгты: җәмән әрәмбырд әвирхъау Барсәгаты мыггаджы уынаффәмә. Хъуыддаг зонает зәрәйтә дәр сындытыл бадынц Ныхасы: әнхъәлмә кәсынц, цы хуыздәрән равзардзысты тызмәг, әнәрцәф мыггад.

Боны фәстагмә Бәтәжды хәдзар байгом ис, әмә дзы Бәтәг рахызти йә ләдзәджы әнцәйтты, йә фәстә ье стыр мыггад, уыдон әхсән Дадай дәр саудәнгәләй. Бәтәг Ныхасмә ссыд әмә уым рабадт. Адәм әнхъәлмә кәсынц. Уәд Бәтәг зәгъы:

— Әлбеджы мыггаджы аскъуыдыл райәг әз нә зонын ацы дзылләтү 'хсән. Номжын, әғъдауджын мыггадәй йә зыдтой нә бәстә йә адзалы бонмә. Ныр йә адзал әрңыд, әмә ма дзы иу әдиле саби бazzад, — уый дәр Җәрдудәй мәләтү дуар йәхиуыл бахгәдта. Фондз боны дәргүз фәцархайдат, мәнә адәм, йә раздахыныл, фәлә уә къухты нә бафтыд. Ныр бавдәлут әмә ма сәрвитут, әппәт а-хъәуы цы сылгоймәгтә ис, уыдон уазәгәй, бынәттонәй зәппадзмә иронвәндаггәнгә. Гъе уым нәм иу чынды ис, хорз кәүәг әй хонынц, уый сә разәй, афтәмәй. Әммист әмә кәд сылгоймәгтү кәуынмә йә зәрдә нал бауromид әмә рахизид әнамонд Әлбегон, гъе уыцы хос ма зонын, мәнә хорз адәм, әмә йә бафәлварут.

Уәд дын дзылләтә сымәлдысты, әрәмбырд кодтой сылгоймәгтү әмә сә уәлә ләгъздәр фәндагыл сраст кодтой Әлбегаты зәппадзмә иронвәндаггәнгә, сә разәй та кәугәйә Җәрәхон. Сәхәдәг адәм цы уыдысты, уымәй систадысты, фәлтәргай-фәлтәргай, сә разәй зәрәйтә, афтәмәй әрләу-уыдысты зәппадзы фәйнәрдигәй әмә зәхмә сә җәстытә әруагътой. Уалынмә иронвәндаг дәр схәццә зәппадзмә, әртә фәлтәры рәгъәй, әртә раззаг сылгоймаджы хъарәг кәрәдзи дзыхәй исынц. Уәд райдытта хъарәг кәнын мәтуыр Җәрәхон.

Диссаг уыд, кәмдәр, әнәуи дәр адәмән номхәссән кәуынмә Җәрәхон. Ныр куы ныккуыдта Әлбегаты зәппадзы раз, куы фергом кодта йә хъәләс әфсәрмыйы чынды уайсадәг сылгоймаг йәхі әнамондзинадыл, йә әнамонд уарzonдзинадыл, куы сәргом кодта, цы талынг уазал фидәнмә кәсы фыды мыггад-

джырдыгәй йә худинаджы фәдыл, Батай куы нә рахиза, уәд, стәй Батайы сәфәльвый, уәд адәм сәмбү кодтой. Суант зәрәйтә дәр сәхи нә баурәйтой зәрдәхалән куыдмә әмә тымбыл къухтәй райдытой ңәстисыг сәрфын. Хъәйтә әмә къәдзәхтә згъәләнтә кодтой Цәрәхоны кәуынмә, дон дәр ныххъус әфсәрмәй йә хъәләбайә. Цы ма загъәуа сылгоймәгтәй та, ңәстисыджы суадәттә уади сә уадултыл әмә ивылд къадайау згъордтой дәләмә хъәумә. Адәмәй Батай әрбайрох, фәлә сә кәуын уиди мәтүүр сылгоймаджы тәригъәдзинадыл.

Нал баурәдта Әлбеджы-фырт, зәппадзы дуар уыциу тынд ракодта, рахызти әмә Цәрәхоны цур зәххыл дәлгоммә ныф-фәлдәхти бөгъ-богъғәнгә.

Адәм сә кәуынәй сәхи куы әрәмбәрстой, уәд схәңдис-ты әмә Батайы бахәцәкә кодтой сә хәдзармә. Сылгоймәгтә дәр әрәздәхтысты хъәумә.

Фәлә иннә хъәутәй адәм «хәдзар» ссарон нә загътой. Тарстылызыәй Цәрәхонән дәр әмә Батайән дәр тызмәт мыггагәй, уәу-уа, куы нә сә баурома сә маң Барсәгаты, уәд дыууә мәтүүр удән сә хурхытыл бахәцдзысты. Барс-әгатә та чысылай, стырәй, усәй, ләгәй сә хәдзәртты баңы-дысты, хъырдтызмәләг сә нә зынди, цы базындауыдаид, цы уиди сә фәнды, әмә адәм әмризәдҗырызты тасәй. Бәргә 'рвиштой зәрәдты Бәтәгмә, фәлә фыщаг хатт куы нә айста, уәд сә ныфс нал хастой әмә та-иу хәдзары кәртәй фәстәмә раздәхтысты. Уәд адәм хуыздәрән равзәрстой банхъәлмә кәсын, бazzайын хъәуы мидәг, цалынмә хъуыддагән исты кәрон әрпәуа. Афтәмәй адәм уырдыг ләугәйә сәхиуыл сбон кодтой, цынды хъәстәе ничи фәзи.

Хур рәгътыл йәхі нәма саңава дыккаг бон, афтә дын Бәтәг дыккаг хатт фәсидт йә мыггагмә, цыдәридәр дзы уиди хъәстхъом әмә уынаффәхъом нәлгоймаджы къахәй, уидонмә. Әрәмбырд та сты сә мыггаджы хистәры хәдзармә Барсәгатә, уәдә цы уыдаид. Бәтәг бады уәле, йә фыдәлты къәләтдҗыныл әнәзмәлгәйә, цима дурәй амад у. Әнәдзургәйә цәуынц мыггаг стыр хәдзармә әмә алчи йә кармә гәсгә баджыты әхсән йә быннат ссары, гье ләуджыты әхсән. Хъыпп-сыпп нәй хәдзары, цима дзы удәгасәй ницы ис. Әрфгүйтә әлхынцъ, къухтә хъаматы сәртыл алқәмән. Мыггаг иууылдәр әрәмбырд, фәлә әгомыг у Бәтәг. Әмә уыйадыл әгомыг у алчи дәр. Әппынфәстагмә Бәтәгән уәззаяу байгом сты йә ңәститыфалтае, әмә

цәститә комкоммә арәзт разындысты рәхысмә. Буар әнәзмәлгә баззад, фәлә цәстән әнәцахстә гәзәмә базмәлыдысты даргъ урс зачье әмә былтә. Райдың Бәтәг дзурын, фәлә цәститыфалтә иу хатт дәр нал әрныкъуылдтой.

— Әнәфенгә, Иратаманы әнәрцәугә худинаң худау дә сәрүл әркодтой, Барсәджы мыггат!.. Де 'фхәрд зонгәйә, де 'фхәрәдҗы раздәхтай ингәнәй. Ирыстоны алы къуымты адәм әфсәрәлвәститә кәнинц фырдиххәй ахәм әнәрцәугә хъуыдагыл. Дә ном фаджысы ныгәд, дә цәсгом цыыфы тъыст, чи ма дын бахәрдзән дә къәбәр, Барсәджы мыггат? Кәдмә хәсдзынә дә чызи цәсгом адәмь 'хсәнмә, әмә дыл сабитә тутә кәндзысты, хъәдтә әмә дыл бәләстә кәугә кәндзысты хохы цъупмә, — әмә дыл зымтә худинаджы зардҗытә кәндзысты, быдыр әмә дә зәхх нае бауромдзән дә худинагимә, цыифдзастмә дә атулдзән! Цәмәй ма цәринаң дә, Барсәджы мыггат, әнә ном, әнә цәсгомәй цәрән куы нае ис нае хәхты, уәд?

Туджы зилинц цәсгәмтә, пиллон арты сцыыс-циыс кәнинц зәрдәтә, мәстәй цәститә рахауынц сә бынәттәй Барсәгаты тызмәт, әнәрцәф богалтән.

— Дада, мәләты бар хәрзиуәгән курын, мәләты бар. Радт, дә хорзәхәй! — ниудау схауд Дадайы хъуырәй.

— О, мәләты бар, дада! — әмткәй сыхъуисти әппәт хәдзары ләүүәт әмә бадәг нәлгоймәгты риутәй.

Сәедзаздзыд bogалы цәститай ферттывтой Бәтәдҗы цәститә.

— Мәләт?! Әмә кәд уыди мәләт мәрдзаг хәдон худинагән? Кәд ферох кәнин кодта худинаджы мәләт адәмән? Мәләт худинагәй ирвәзынгәнәт уа? Студут уә кәрдты фындаңтә Әлбегоны цъаммар туджы. Цәрәхты чызджы туджы, әмә худинаң уымәй ферох уыдзән? Бафтут Цәрәхы мыггаджы кәрдтыл, бафтут, Әлбегән цыдәрилдәр хәстәгиуәг мыггәттә кәнү, уыдан кәрдтыл, уәхи фәцәгъын кәнүт, мәрдтәм, мыйиаг, уемә ацәудзән уә худинаң? Ракалут хурмә Әлбегаты мәрдты, рахәссүт сын сә рәхыстә фаджысмә, нае маст уымәй байсысдзән? Мәләт? Мәләт цәсгом не ссыгъдәг кәндзән худинагәй! — әруагъта йә сәр зәхмә тызмәт зәронд.

— Маст фәтоны фәрстә, зонд талынгтә кәнү, цы зонд әнхъәлмәгәсәг дә махәй, о, нае хистәр! Цы нын амоныс, уый нын зәгъ, мауал нае мар масти мәрдәй, уый бәрп дә хорзәх нае уәд дә кәстәрты, — ныллағъстә кодта Бәтәдҗы фарсмә бадәг иу зәронд ләг.

Цәхәрцәст ләппуяу фәгәпп кодта йә къәләтджынәй зәронд Бәтәг. Хәдзары цар систа йә уәлә әндөн хъәләс.

— Уәдә цы бакәнат, уый уын зәгъы зәронд Бәтәг. Худинаджы хәхтә рафәлдәхәнт Барсәджы риуыл, худинаджы ивылд фурд хойәд дуртә, къәдзәхтә Барсәджы риуыл, нә асәтдәзән әндөн риу, бауromдзән, Иратаманы цы нәма 'рцый, уый бакәндзән Барсәджы мыггаг, йә кады ном куыд баззайа әнусмә, цалынмә ирон дзыхәй дзурағ ис, уалынмә. Цәут, сәттә кәнүт Цәрәхоны чындзәзон цәттә, цәмәйдәриддәр әмбәлы, уымәй йә сфаэлындзут. Әгуыздәг мыггаг не 'рвity чындзы, Барсәджы мыггаг у! Уәхәдәг чызгәрвитет, уәхәдәг чындзхонджытә! Райсом әхсәвәй схәссут чындз Әлбеджы фыртән. Цәут чызг әрвитынмә, Барсәгатә!

Әнәдзургә, әнәкъәрццәй, сабыр, әңцад-әңцойә рацыдысты мыггаджы хистәры хәдзарәй Барсәгатә.

Райсом дзылләйыл ахъәр и Барсәгаты әнәфехъустә фәнд. Адәм фырдисәй сәхиуыл әнәууәнчытә кодтой.

Стәй, хъуыддаг әңгәт кәнын куы райдытда, уәд ныххәррәтт кодтой дзыллаңтә зәронд Бәтәгмә. Сә арфәйы, сә бузныджы хъәр хъуысти уәләрвтәм. Дзылла хастой Барсәгаты ном кады тырысайау. Стыр цытимә счастой Барсәгатә Цәрәхоны Әлбегаты хәдзармә. Номхәссыны чындзәхсәв дын куыннә фәекодтаиккой иннабонәй-иннабонмә. Стәй алчи Барсәгатән арфәтәгәнгә әрцагуыртта йә фәрныг хәдзар.

Батай әмә Цәрәхонаен зәнәгт рацыди. Әлбег та фәмыггаг ис. Әрәджы дәр ма сә иу куы уыди, зәронд Сосе, зәгъгә, — кәуылты номджын ләг уыди! Стәй Хъобанмә куы алыгъди. Цардысты Батай әмә йә байзәддаг Барсәгаты дәлбазыр. Цәмәй бәэззыдысты Барсәгатән, уымәй сын кәстәриуәг әмә ләттад кодтой. Барсәгатә дәр сын әрвадиуәг кодтой. Фәлә даргъ — уәрәх нә ракаста Батайы цәуәт. Цыдәр фыдбылызы әфтыд фесты әмә-иу фәмардысты, саби сә ләдҗы ранмә нә хъомыл кодта гәзәмәйы йеддәмә. А-хъәуы сә ничиуал ис. Нә зоның, кәд ма Сосейән исты бazzад Хъобаны, уый йеддәмә мыггагыскъуыд фесты Әлбегатә Мәсгүйты хъәуы, сә зәхх, сә дон та Барсәгатән бazzад.

Ахәм цәрдтыйтәй цардысты, гъе, мә хуртә, нә фыдәлтә.

«Max дуг», № 7—8, 1993 аз

МӘ ЦАРДЫ ТАУРӘГЬ

(Скъуыддзаг)

1.

Мә

мад Гәба (Госәхъуыз)-иу афтә дзырдта:

— Аст сывәллонәй мын амәй әңциондәр дарән ници уыдис. Дунемә күйдәр фәзынд, афтә иунәг хъиллист фәкодта аәмә ныххъус. Уымәй фәстәмә кәугә дәр никуы скодта... Әвәцәгән, мәгуыр, бамбәрста, цы дунемә рацыд, уый йә рәвдауәг кәй наeu, уый.

Цәугә та хорз дунемә нә ракодтон — мәгуыр аәмә гәвзыкк уыдис.

Фыд амард. Ныууагъта авд сидзәры мадән, аз — астәймаг сидзәр та ма гуыбыны уытән — цәвиттон, дунемә сидзәрәй рацытән.

Райгуыртән фыды амардәй аәртә мәйи фәстәдәр — 1907 азы сентябрь (чи фесәфт, уыцы метрикәмә гәсгә, мә гәххәттитә та арәзт аәрцидысты 1909 азы, уымән аәмә мә Әрыдоны пансионатмә бахауыны тыххәй мә азтә фәкъаддәр кәенүн хъуыд).

Мә райгуырыны фыщаг бон дәр мын дуне хорз аәгасцуай нә загъта: мадмә аҗсыр нә уыд — фыды амарды мәстыты аәмә тыхстыты фәстә мад бахус. «Дә фәхъхъяу фәюон, царды дә мады диздзий хъастә дәр нә фәдә», — зәгъгәиу дзырдта мад. Хаста мә мад сывәллонджын устытәм радыгай, аәмә мын

уыдон дардтой дзидзи. Уалынмæ не 'рвадæлтæй Лизайæн (Дзарасаты Дадойы ус уыдис) райгуырди лæппу. Сывæллон дзи-дзитæ æвдæлон кæнын нæ фæræста, æмæ уæд мæ мады нал хъуыдис мæнимæ хæдзари-хæдзар зилын.

Куыдæй ныууагъта фыд хæдзар? Хъæздыг уыдистæм æхçайæ — 1000 сомы ныууагъта æмæ уый бæрц æхца хъæуы хъæздыгдæртæм дæр нæ уыдис.

Афтид армæй рахицæн кодта Хабийы йæ фыд Буци, зæгъгæ, ды амалтæ кæндзынæ, мæн та дæ кæстæрты дарын хъæуы (æфсымæрты хистæр уыдис Хаби). Зæхх нæ уыд. Хæдзар — иннæ ахæм. Æмæ уыдон самал кæныны тыххæй бинонты хурхыл ныххæцыд нæ фыд, дардта сæ бызгъуырты, ма амæлайы комдзагæй æмæ, капеккыл æftauгæйæ, æхца æмбырд кодта зæхх æлхæнинæн, фæлæ дзы зæхх дæр нæ балхæдта, хæдзæрдтæ дæр дзы нæ сарæста, афтæмæй амард.

Фæлæ æхçайæ уæддæр ницы бафтыд бинонтыл. Нæ фыды амарды фæстæ фыды æфсымæртæ нæ мадæй домын райдыдтой, «се 'фсымæры фæллой кæй сты», уымæ гæсгæ сын сæ куыд радта æфстauы хуызы. Æмæ йын куы ныкъкъаппа-къуппа уой, куы йын фесæфой, уымæй тæргæйæ сæ пайдайыл радта нæ хъæуккаг Хæнтемыраты Саламджерийæн. Уый дукани сарæста, йæхи схъæздыг кодта. Афтæмæй нæ æрæййæфта революци, æмæ æхца зыбыты сæфт фækодтой, махыл дзы капекк дæр нал бахæцыдис, афтæмæй. Мæгуыр æмæ гæвзыиккæй æрæййæфтон хæдзар.

2.

Бинонтæ цæуынц тынг раджы куыстмæ. Мах мæ хистæр хо Милуанимæ (ууыл цыдис 4—5 азы, мæныл — 2—3 азы) базайæм æвæгæсæгæй хæдзары. Мад нын ныууадзы кæрдзыны къæбæртæ æмæ цыхты муртæ. Æххормаг нын у, фæлæ сæм не 'вналаэм: уыдон нæ сихор сты æмæ бæнхъæлмæ кæсын хъæуы. Фæлæ фылдæр хатт нæхи нæ бауromæм æмæ уый фæстæ изæрмæ æххормагæй бæзайæм.

Сывæллоны та цæй дарæс хъæуы? Хæдоны хæррæгъ ыл уæд, æндæр уымæй дæлæмæ гом цы у, уымæй не 'фсæрмы кæны. Фæлæ хæринаг! Уый афтæ æнцой нæ уадзы сывæллоны, йæ хъуагæн зын фærазæн у. Æмæ хæринаг ссарынæн амæлтæ кæнæм нæ сывæллоны хъаруйæ. Дзыццайы стыр æрхуы тас

кәрты астәу дәлгоммә әрәвәр. Сис әй иуырдыгәй әмәй йәм саджиләт сараз. Саджиләттә даргъ бәттән бабәтт. Тасы бын холлаг әркән, стәй әңхъәлмә кәс әмәе куыддаәр цыиутә тасы бын фәзынай, афтә бәндән фелвас, тас әрхаудзән әмәе цыиутә ам сты. Ам сты, фәлә дәу нәма сты. Тасы бынәй сәе райсын зын у. Фәлә тасыл хъәццүл әрәмбәрз әмәе сәе хъавгә ахс. Әмәе сәе-иу ахсгә әркодтам, фәлә сәе ье тонын нә зыдтам, ье фыңын.

Афтә бонтә цыдысты. Рацыдис мыл 7—8 азы. Хәдзары куыстытән фәбәззыдтән: хызтон фос, хастон дард мусәй хъәмпү әргъәмттә әмәе әндәр лыстәг куыстытә кодтон. Сәрибар рәстәт та? Хъәды, быдырты зылдтән мә «бандәимә» — әмгәрттимә — нәхи Гадзатц, Уртаты Гаврел, Хъодзаты Махар, Дзарасаты Солтан, Хъодзаты Порка әмәе әндәртә. Куыд диссаг рәсугъд у Дәргъәвсү әрдз! Арвыл ләууы әдзәрәг тәрсхъәд. Тәрситә фадхъултәм. Ныллаәгдәр хъәд. Голладжы дзаг дәр дзы тон.

Фәлә үә хъәддаг дыргътә, үә хәринаг кәрдәджытә — әнәхъән хъәды къохтә уыдысты уыдон. Хъәддаг сәнаәфсир-иу задәй зәу-зәу кодта «Фәскъахыры» әмәе әппәтәй дәр нәхи бар уыди. Сәдәгай гектарты хъәды кәм цыхуызон фәткүү, кәнаә кәрдо зади, кәмән дзы цы хуызән ад ис әмә цы афон сцәттә вәййы, уыдон ма бәлвүрд зонын абор дәр, кәд ма дзы исчи әгас у, уәд. Уәд мугәтә, мыртгәтә, цымтә, тыртытә әмәе әндәр ахәм дыргътә дәр әләмитәй задысты нә хъәды әмәе нә быдыры.

Диссаджы уыгәрдәнтә уыди Быдыры Дәргъәвсү — алыхуызон дидинджытәй әрттывтой әмәе уагътой диссаджы алыхуызон адджен тәф. Әмәе уый зынаргъ куыд нә уыдис, фәлә ма сә бын сырх-сырхид, адджен тәфгәнаг әрысқъәфтәй сырх кәй дардта кәрәй-кәронмә, уымәй та нын зынаргъдәр уыдысты.

Уалдзәг — давон, мәкәрәз, гәнгәлы, кәрөг, ләдҗирттәг, дзындаләг — әмәе сәе чи фәуыздән нымад. Сабитә әдзүх әфсәст — әрдзы ләвар ләвәрттәй. Зәрдә хъәлдзәг, цәуы зарын. Кәттаг дарәс бызгъуыр кәй у, үә гәмттәй буар алырдыгәй кәй зыны, уый та чи хъуыды кәнү? Чи дәе уыны хъәды. Зарәм нәхи мысгә ныхәстәй. Мотив арәзта Дзыбылаты Барис — ме 'мгар, ныхәстә мысыдтән әз, әмәе цыма нә зарджытәм адәм хъуистой, афтә зынд. Хистәртә нәм сәе хъус әрдара-

той. Імә уый фәстә (махыл 12 азтә куы цыдис), уәд хистәртә зарәг кәнын сфаңд кодтой, йәк кәнгә 'фсымәрәй йәхи чи фәхүдинаг кодта, ахәм чызғыл. Акодтой әнәус әмә усджын ләппүты се 'хсәнмә әмә мын бамбарын кодтой, Җавәр зарәдҗы ныхәстә сәхъеуы, уый. Дыккаг бон мыл Сасиаты Геро куы сәмбәлд, уәд радзыртон уымән фыццаг куплет:

Ой, сусхъәдәй сыйтәрдҗын, гъей,
Уәд халонбадән.
Ой, абор мыл цы худут, Дәргъәвсү
 фәсивәд, гъей,
Сүсәгәй сывәрдҗын
 аз фарон бадән.

Геро фыссын наэ зыдта әмә йын ай иу-цалдәр хатты радирыртон, цалынмә йәк зәрдым дзәбәх бадардта, уәдмә.

Уыцы изәр зардҗыты къордәй Токаты Батыргөрекен радирыртон:

Ой, сә фәрвәй сә бандон, гъей,
Бадгә дәр ыл нал кәнның.
Ой, сә мәрдәй фәбадон, гъей,
Батә дәр мын нал кәнның.

Імә афтә ләгъез абыдис зарәг. Мотив ссарынән та сын тынг феххуыс ис Джыбылаты Барис. Бузныг наэ уыдысты.

Фәллә уыцы хабар әрәджиау уыдис. Нә хабәрттә та наэ фәд-фәдил дзурын хъәуы.

Зарын уарзтам әмә наэ уымә, чи зоны, разәнгард кодтой. Џәрағы фаллаг фарс ңадыр алфамбылай чи зарыдис, уыцы мингай цыиутә. Уыдон зарын райдайыңц боныңъәхтыл уалдзәдҗы әмә се 'ппәтти зардәй рауайы иу тыхдҗын зарәг — гимн уалдзәгән. Їз Ирыстоны бирә рәттү аңарттан, әмә әндәр никуы фехъуыстон ахәм цыиуты зарын. Үәлдайдәр никуы фехъуыстон буләмәргүз зарәг әмә цыма уыцы «притон» йеддәмә никуы зары, афтә мәм кәсү. Імә йәк «притон» мәхі ныхәстәй наэ хонын.

Райсомы-иу тынг радијы әрәмбырд сты адәм аргъуаны къуыбырмә, үәлдайдәр та хъәндҗынта (санаторийы бынат у Дәргъәвс, әмә уйый тыххәй әрцәуыңц сәдәгай тархъән-дҗынта, бадыңц бәләстү бын доны былыл, уырдәм сын хәссинц хуынта әмә сәфы сәх низ, нард кәнын райдайыңц. Їз ахәм дыууә хабары дәр ма зонын, әмә бричкәтү айдагъ

стджытә әрластой Әрәфы былмә, уләфт сын нал фаг кодта. Стәй-иу сәрды кәронмә хъазты къах-къухтыл кафын байдыдтой, афтәмәй-иу сә хәдзәртәм афардәг сты. Дәргъәвс чехоткайә рынчын чи у, ахәмтә дзы искуы иу йеддәмә нәй әмә уый, әвәеццәгән, Әрәф кәнен) әмә уыңы къуыбырај хъуыстый цъиуты зарәгмә, уләфыдысты, сәкәрау дзыхы чи тайы, ахәм уәлдәф. Уыңы адәмимә-иу уыдис стыр ахуыргонд әмә бирә фенәг Баймәтаты Петя әмә уый загъта:

— Уәрәсейы (кәд Кавказы загъта, уәддәр әй нал хъуыды кәнен) ис зараг цъиуты притонтә әхсәз әмә, мәнмә гәстә, ай у әвдәм притон. Иу хатт фәдзурын хъәудзәенис, чи зоны, ахәм адәймагмә.

Уәдәй фәстәмә бадардтон мә зәрдыл «притон», зәгъгә, уыңы дзырд, кәд ын йә хъуыды не 'мбәрстон, уәддәр. Петя та Җавәр әхсәз притоны кой кодта, уыдоны хабарән абон дәр ма ницы зонын.

3.

Хъәлдәг әмә хъәздыг хъәу уыдис иумә райсгәйә Әргъәвс. Дыууә-әртә хъазты дзы кәд нае уыдис, ахәм бон нае ивгъуыдта сәрд дәр, зымәг дәр. Махән нәхи дуармә стәм хаттәй фәстәмә уыди хъазт. Цагъта сын диссаджы фәндирдзәгъдәг нәхи Былой (йә ном Хатәхцихъо хуыйны, фәлә «тәрхъусы былимә» райтуырдис әмә йә афтә рахуыдтой чысыләй. Ныр йәхәдәг дәр йәхи ном афтә фыссы). Диссаджы уәздан дардтой сәхи фәсивәд. Әнә уәлдай хъәр, әнә уәлдай змәлдәй цалхы әрдәгау рәнхъ ләууыдысты әмә уарзоны заржытә кодтой фәндирлы цагъдәмә, әмбарын кодтой сә уарzonдzинады сагъастә чызджытән. Әрба-цыдис-иу ног фәсивәд. Сә кармә гәстә сын ләвәрдтой бынат әмә уыңы уәзданәй сә кафты кой кодтой дардәр.

Арахъхъ әмә-иу чыритә күн фәзындысты хъазты, уәд-иу ләппутә чызджытау ныссырх сты әмә нуазын нае куымдтой. Раздәр чи әрбацыдис, уыдон-иу сәхи ракуырдтой әмә-иу ацыдысты иннәе хъазтмә.

Мә амондыл нымайын, Әргъәвс артә фәндирдзәгъдәджы кәй уыдис, уый. Уый фәстә мын фыссынән кәй феххуыс сты, уый тыххәй нае, фәлә мын мә сабийи мәгүүр бонтә кәй барухс кодтой, уый.

Әртә фәндирдзәгъдәгәй иу иннәйы хуызән нае цагъта.

Нәхи Былой кодта әрмәст кафыны цәгъдтытә, уарзәтты зарджытә әмә сәм йәхәдәг хырыныдта. Хәнтемыраты Адзе, удәй дәр әмә әгъдауай дәр уәздан Адзе, кодта әрмәст кадджытә әмә сын рәсугъд, бәзджын хъәләсәй дзырдта сә ныхәстә. Адәм сәм хъуистой әдзәмәй. Уый фәстәй йын йә кадджытәй ныфғыстон Җалдәр әмә дзы сарәзтон мәхимә гәсгә кадәг. Йә рәстәджы йын рецензи ныфғыста Нигер.

Мә фыды әмсиахс Токаты Бәбү кодта әнәфсарм худинаджы зарджытә, зарәгәй дзырд не 'ппәрста, афтәмәй. Уыдоммә дәр адәм хъуистой зәрдиагәй. Кәм-иу сәмбырд сты сә алыварс адәм, уый уыдис «Бердиаты ныхас», стыр сарайы къулраебын. Сарайы хуынчытәй қастысты әмә хъуистой сыйхы сылгоймәгтә. Уынджы иннә фарс та-иу сылгоймәгтә кауы ныггуппәрттә сты, ңыма сәничи уыны, афтә қастысты әмә хъуистой.

Диссаджы хуызән-иу сарәзтой фәндирдзәгъдджытә сә «концерт». Райдыдта-иу Хәнтемыраты Адзе Нарты әмә әндәр хъәбатырты кадджытәй. Сылгоймәгтә күйдтой хәкъуырцәгәй, ләгтәй дәр иуәй-иутә сә цәссиг нә урәдтой, кәронмә-иу «Әффәрдты Хәсанә»-йы кадәг куы кодта, уәд. Йә ныхәстә Къубалты Алыхсандрәй ист нә уыдисты.

Банцадис-иу Адзе. Адәм әдзәмәй ләууыдисты дзәвгар рәстәт. Стәй-иу Бәбүйи фәндир фәхъист кодта. Кәууны ңәссигтә-иу худыны ңәссигтәм рахызтысты. Изәр-иу фәцис хъазтәй. Былойи фәндирлы ңагъдмә.

Мәнмә афтә қәсү, уыцы фәндирдзәгъдджытә хъәуы амонд уыдисты. Уәлдайдәр Адзе. Әз куы раләг дән, уәдәй фәстәмә байхъуистон Ирыстоны кадәггәндҗытәм әмә сә ңыма Адзейә рәсугъдәр әмә бәлвырддәр ниши кодта, афтә мәм қәсү. Ңыма сә нә номдзыд Цопанаты Арсәмәгәй дәр бирә хуыздәр кодта. Чи зоны, Адзейән зәрдәмәдзәуагдәр зәллангәнаг хъәләс уыдис, әмә уымән. Чи зоны, уәд ма гыңцыл уыдтән әмә мәм кадджытә арфдәр хъардтой. Җы у, уәддәр Адзейә тыхдҗындәр кадәггәнәтгил нал сәмбәлдән.

Кадджыты фәстә нын-иу нә даргъ әхсәв ңыбыр кодтой нәхи Бебийи аргъауттә. Хадыхъаты Болаты хуызән уый дәр сыгъдәт уыдис ңәсгомәй дәр, зәрдәйә дәр. Уарзата сывәлләттә әмә нә-иу тохынайы раз зәххыл сбадын кодта әмә-иу райдыдта йә диссаджы таурәгтә, аргъауттә әмә әмбиссәндә дзурин.

Цал әмә дзы ңал мины зыдта! Күйд ләууыдысты йә зәрдыл!
Амардис 131-аздзыдәй, хъәуы хистәрәй әмә ңал фәлтәрән
ракодта йә аргъауттә, таурәгътә, әмбисәндтә!

4.

*Әксәрдәсәмаздыд —
Ләджы бындағыхад,
Әгәр дәр фәхъазыд,
Әгәр дәр фәбадт...*

Къоста

Мәныл әхсәрдәсәймаг аз нә рацыд, раләууыд мә фарәстәм әмә мә хос кәрдүнүл дәр не 'фтыдтой. Скодтой мә скъоламә. Ахуыргәнәг Акъоты Хаджумар, диссаджы сабыр әмә хәларзәрдә ахуыргәнәг (афтә мәм кәсы, әмә мә ахуыргәнджытәй кәддәриддәр амонд уыдис), нымайын мә кәнү. Кәд «әвддәс, нудәс» анымадтон, уәддәр мә раппәлыдис әмә мын къласы бынат скодта. Ахуыр цыди хорз. Фәлә иу хъуыддагәй тыхсыдтән: партәты фәстә къуымы Мадымай-рәмы ныв уыдис әмә йәм алыбон дәр кувын хъуыди партәты бандәттыл зонгуытыл ләугәйә. Цалынмә-иу «Достойно есть Якова истина» қастыстәм, уәдмә-иу уәрджытә дудын байдытой. Аргъуанмә цәуын та тынг бирә уарзтон. Нывтә мә ластой. Нәмгә нә кодта, цәсгом къулырдәм, афтәмәй, уырдыг нә ләууын кодта, хоры нәмгууытыл уәрәгтүл нә бадын кодта Акъоты Хаджумар, Әбати Шамил күйд кодта, афтә (поэт Әбати Шамил дәр уәд маҳмә ахуыргәнәгәй күиста).

Ахуыр хорз цыди, фәлә дард нә ацыд. 1917 азы уалдзәджырдәм не 'ппәты хистәр Сандройы Турчы фронтмә акодтой йә кар нәма уыдис, афтәмәй кәйдәр бәсты (хъәуыхицау Дзарасаты Абацийы әфсымәр Никойы бәсты). Хәдзар әнә сәр әмә әнә дарәгәй бazzади. Мады хъәстыйтә әмә мәстыйтәй ницыуал раудис.

Хәдзар кусәгкъух хъуаг фәцис әмә хәдзары тыхтыл сыв-әллоны тыхтә дәр әнә сбәтгә нә уыд. Дзыцца мә разы тъәпән бадтис (әз зәххыл хүйссыдтән) әмә мын дзырдта:

— Да фәхъхъау фәуон, хъазыны бонтә дәр дын нә фәци...

Сидзэрәй куы райгуырдтә, уәд рахастай демә, цы амонд дәм каст, уый, — әмәй йә цәссыгтә йә хұрсығъд әнцүйлдтә къухы уәлфадәй сәрфта. Әз әй сабыр кодтон.

Райдыңтой мә фәллойы фыңғаг бонтә. Не 'мцег Дреты Дат-тейимә, кәд нә рәдийын, уәд ақыдтән уалдзыгәнд кәннынмә Змейкәйи зәххытәм (зәххытә нын дзы аххуырст үйдис).

Әз фынәйә тардтон бәхты әмәй мын-иу хаххәй фәниуварсты. Уәд-иу стыр хус къуыбар, кәнәй чысыл дур сәмбәлдис мә фәсонтыл, әмәй мә-иу уый райхъал кодта. Ехх, кәм фесәфти уыңы хуыссәг?! Мә фырфынәйә ма мыл фәzzәджы ахәм хабар дәр әрцидис: фәzzәджы уыдыстәм Сосланымә нартхор тонынмә, әз хъуамә бәхмә кастаин — ахуырән тынг кад нә үйдис нә хъәуы, әмәй-иу цы сахат бахъуыд күисты, уыңы сахат-иу әй фәңүх кодтой йә ахуырәй. Сослан скъәрдта бәх уәззазу сәпп-сәппәй. Әз бадтән гуыффәйи хъәмпил әмәй бафынәй дән. Гуыффәйи дзыртт-дзырттәй уәрдоны кау фәстәмә рабырыд, әмәй фәстейи стыр хуынкъ раудадис. Уыңы хуынкъәй рахаудтон әмәй хъал дәр нә радән, мә хъәмпил фынәйә бazzадтән. Мигъдҗын уазал фәzzыгон райсом үйдис әмәй мә-иу уазал райхъал кодта, фәлә фын уәddәр тыхджындаәр үйдис. Акъуыбылой-иу дән әмәй та-иу афынәй дән.

Сослан дард куы ақыд, әрмәст уәд бафиппайдта, уәрдоны кәй нал дән, уый. Фәстәмә фездәхта әмәй мәм тәхгә әрхәщә. Рахъил мә кодта. Уигъы мә әмәй мә тарст хъәләсәй фәрсъ:

— Кәм ныңғавтай дәхи? Цы ныңғавтай? Кәм дын риссы? Фынәй кәннын мә куы бауагътаид, әндәр мә цәфы мәт дәр әмәй рысты мәт дәр бәргә нә үйдис. Уыгъта мә, афтәмәй-иу афынәй дән. Хъусын йә ныхас:

— Әнхъәлдән, йәхі ныппырх кодта әмәй уадзыг у. Ласын әй хъәуы нәхимә, — уыңы ныхәстәй йәхидән кодта, фәлә сә әз фехъуыстон. Мәхі тынгдәр аугътон, — амонд у, хъәумә мә куы аласа әмәй әнәхъән бон хуыссәгәй куы бафсәдон, уәд.

Әңәг афтәе раудадис.

Фәлә нә хуымгәнны таурәгъ кәнәм. Хуым кодтам не 'мцегән. Сыхаг раздәр хуым кодта әмәй йә дуртә иууылдәр не 'мцеджы хуыммә фәкалдта. Раудадис дзы загъд әмәй над. Ме 'мцегән йә фынды тут калд, йә сыхагән та йә бәрзәйи тут — әгәр әй ныңғавта не 'мцег дзомсы цыргъәй. Баиргъәвтой сә. Хуым кәнәм. Куыд ма загътон, афтәе әз әрдәгфынәйә

тардтон бәхты, әмәе мүл уадис дурты әмәе къубәртты цәфтә.

Зәнгтә уәрагәй дәләмә зыбыты бәгънәг, къәхтыл ныл-ләгхъус аразгә дзабиртә. Тыхсынц къәхтыл сыйнәджын дзе-дырджытә әмәе стигъынц зәнгты буар. Фәраст сәм вәййынц фароны нартхоры хәтәлтә әмәе буар сфадынц. Туг кәлы, фәләйә чи хъуыды кәны. «Хъәдгәмтә сцъәйтә уыдзысты, фәләе хуымтән әнәе бакәнгә нәй, уәд стонг аз скәндзән. Ард йәе хәдзары бацәуа, ныр пъолыл куы 'рләууын, уәд простуд куы фәкәннын, мәе буар гыщыл фәцъәррәмыхст, зәгъгә, уәд мын столбиячы уколтә куы кәннынц, уәд мын уыңы әнәниздзинад цы фәцис? Уәвгәе мын әңәг столбиячы ныхмә укол кәннын кәд хъуыд, уыңы цау дәр әрымысдзынән.

Зынтән дәр фәразын, әмәе мәе зәрдәе хъәлдзәг у — тагъд хуымгонд фәуыдзыстәм, әмәе та әз зилдзынән хъәдтыл, найдзынән Әрәфы сатәг уыләнты мәхи әмәе, цард кәд мәгуыр у, уәддәр хъәлдзәг әмәе амондджын уыдзән. Фәләе афтәе наә рауад.

5.

Уәрәсейә цыдәр змәститыхъәр хъуысын байдынта. Пад-дзахы, дам, аппәрстой.

— Афтәе йын хъәуы уыңы куыдзән...

— Йәе бинаты әндәр паддзахы әрәвәрдзысты, әмәе уый дәр махән ницы хуыздәр уыдзәнис.

— Паддзах, дам, әппындәр нал уыдзәни, — дзуры мәгуыр ләг Хъодзаты Дзыщо.

— Гъи! Куыд наә уал уыдзәнис паддзах? Уәдә дзы дәу сәвәрдзысты? — хынджыләг дзы кәны хъәздыг Фидараты Михал.

— Әмәе йыл худгә та цәмән кәнис? — фәрсы Михалы мәстыйә гуыләвзагай Әлбораты Бечмырзә. Уый хъәздыг хәдзарәй уыдис, фәләе ахуыргонд уыдис әмәе кәронмә революцийы фарс әрләууыдис. (Фәмард 1924 азы, хъәусоветы сәрдар уәвгәйә). — Революци уымән раләууыдис, Михал, әмәе хъуамә паддзах мауал уа, фәләе адәм сәхицән хицай уой.

Уымә фәстәмә дзурын наә уәндыд Михал, стәй йын йәе зәрдә скъаха, уый дәр әй наә фәндыд. Фәләе ма, әнәрвәссон худт кәнгәйә, загъта:

— Уәдә Дзыщо дәр паддзәхтәй иу уыдзәни, наә? Гъә йәе тәригъәд фәхәссат, ие, — зәгъгәйә йәе къухтә фәсонтыр-

дыгәй йә уәлдзарм кәрцы дысты батыиста әмә иуфарс ақыдис.

Хъеу куыддәр әнәңцой змәлд кәнын райдытта, адәм әлемәйдәр тарстысты, әлемәдәр әнхъәлмә кастысты, афтәмәй сыл үздисты бонтә.

Уалдзәджы хәстәй сыйздәхт Баймәтаты Агуыбечыр. Уый хәстмә ақыди наә хистәр хо Бәдимәтты фыццаг ләг Фидараты Доттиимә. Дотти әнәхәдзар уәвгәйә каджын ләппу уыд, уый тыххәй үин бакуымдта Бәдимәт дәр. Нәма үә ахастой, афтә үин Әрәфы бил сахъари хәдзар кәнын райдытой. Әппәтәй тынгәр архайдат Бәдимәт үәхәдәг, ағсәрмы наә кодта.

Үә фыд Дзиккуыры амарды фәстә Дотти фыццаг хатт әрцарадис үәхи хәрзәфснайд, сыйғыдәг, ног хъәмпәй әмбәрзт хәдзары. Рәстәгмә хәдзар әй хуыдтой. Хъумамә тагъд скәнәй фәхсәй дурәмбәрзт хәдзар. Ныр уал ацы хәдзары дәр амонддажын уыдисты. Хъуыды ма кәнын, кәсәджы зәххы рувынмә уыдисты, әз та сын бәхмә кәсәг уыдтән. Изәры мәй үә цәлхыдзагәй кости. Әз бәхтәрәг уыдтән әмә Доттины ны-хасәй бәхы тардтон, куыд уайын үә бон уыдис, афтә тагъд. Бәдимәт үә дзыхәй цагъта, Дотти та фыццаг гуыффәйы быныл кафыдис, стәй гуыффәйы фарсхъәдтәм фәгәпп кодта әмә уым кафын райдытта.

Амонддажын уыдисты, фәлә сә амонд дард наә ахаста — әрмәст әртә мәйи ақардысты (Бәдимәт та куырдуаты аст мәйи фәбадтис), афтә үә Баймәтаты Агуыбечыримә әғсадмә акодтой. Цас рәстәг раңыд, уымән ницы хъуыды кәнын, афтә Воз-движенскәй әrbайхъуыст, ирон хәстонтә, дам, цухъхъатә үеддәмә салдаты цинелтә скәнән наә бакуымдтой, афицертимә (хъазахъяг полкъимә) схәңдисты, әмә афицертәй дәр бирә фәмард, ираettәй дәр. Уыдонимә фәмард Дотти дәр.

Әз Бәдимәтән хъаҳхъәнәгәй бazzадтән үә мәгуыр хәдзары, цалынмә идәдзы әгъдәуттә конд фәцис әмә наехимә 'рбаздәхт, уәдмә. Цәй бирә хъардҗытә разынди Бәдимәтмә! Цәй диссаджы фәлмән ныхәстәй сидтис үәхимә әхсәвәй-бонмә Дотти:

— Уә мә зәрдәдараң! Уә мә царды цин! Уә мә ләугә хох әмә цәүгә мәсы! Әз дәр сидзәр куы дән, уәд мә иунәгәй әлемән уадзы? Бирә дә уарзын куы дзырдтай, әмә дә әз дәр куы уарзтон, уәд мә әлемән фәсайдтай? — куыдта әхсәвты суант бонмә, әмә әз дәр куыдтон үемә.

— Фәлә ныхас Агуыбечырыл ңәуы. Сыздәхт уый әфсадәй. Йә алыварс әрбакъорд кодта, хъәуы мәгүыртәй удыхъәдәй сәрәндәр чи уыдис, уыдоны. Ныхасты-иу араәз зынын байдытой әмә адәмы әхсән «змәнтән» ныхас кәнын райдытой. Агуыбечыры хуыдтой «большевик», стәй йын уыңы номәй рахуыдтой иинә әмбәлтты дәр, фәлә большевик цы ныхас уыдис, уый әз нәма зыдтон.

Нә уәле Сечеры революцион къорды разамонәг уыдис Хайты Батыргег, йәк къорды та уыдисты наә чынды Олинкайы хистәр әфсымәр Баситы Алимирза, Гәтәгонты Хадзырәт, Меңъиты Абади әмә ма чидәртә. Сиу сты мах хъәуы къордимә әмә цавәрдәр хъуыддәгтәм җәттәе кодтой сәхи.

Дардәр революцион ңаутә Дәргъяевы, куыд әрәмисыдтән, афтә равдыстон роман «Хъәбатырты кадәджы» 2-аг әмә 3-аг чиныджы, Әрәфыхъәуы ңаутә әвдисгәйә. Фәлә ма хәрз ңыбырәй ахәм дыууә ңауы әрхъуыды кәнынмә хъавын:

1. Алимирзайы дзыцца әрхуыдта ирон әгъдаумә гәсгәе нәхимә — йемә уыдисты Батыргег әмә Абади. Се 'ппәтыйл дәр уыди фәрсмә фәлдәхт хъазахъяг топпитетә, астәуыл әмә уәхсчытыл ңәхгәр әвәрд хъатаратә әмә нагантә сәракәй хүымпышты. Әгасцуай зәгъынмә сәм кәй әрбахуыдта дзыцца, уыдонимә уыдисты Агуыбечыр әмә Бечмырзә дәр — уыдон дәр афтә ифтонг уыдисты хәңгәрзәй. Мидәмә сәхәдзармә куы кодтой, уәд мын Агуыбечыр мәхъусы әрбадзырдта:

— Цу, аргъуаны къуыбырәй кәс, әмә ардәм барджытә кәнә фистәг адәм къордәй куы ңәуой, уәд нын әвәстиатәй хъусын кән. Хъусын кәнын дә къухы нал бафтыдис, зәгъгә, уәд та-иу дыууә әхситты ныккән.

Үымәй бамбәрстон, сәх бадт тәссаг кәй уыдис, уый. Әхсызғон мын уыдис, ахәм хәс мәм кәй әрхаудта, уый. Мен 'мгар әмә сыйаджы, Уртаты Гаврелы, мемә айстон, дыууәйә хуыздәр хъахъхъәндзыстәм, зәгъгә, уый әфсонәй, фәлә үымән дәр әхсызғон уыдис, ахәм хъуыддагән ай кәй бацагуырдан, уый.

Әхсәв уыд мәйрухс. Хъахъхъәнәм, хъахъхъәнәм, фәлә никуы әмә ницы. Дзәгъәлы тәрсынц, зәгъгә, афтә баннымдатам әмә зәххы карсадзынтахъазын райдытам. Уалынмә мын Гаврел мәхъескыл фәхәңыд әмә йә иинә къухәй Әрәфы фаллаг фарсмә амынта. Бирәе барджытә фәуырдыг кодтой Әрәфмә.

Æз ныхситт кодтон. Стәй нәхимә разгъордтам. Уазджытә бадтысты сә бәхтыл, Агуыбечыритә дәр уәдмә сә бәхтыл бадтысты — бәхтыл уыдысты, уый наә бафиппайдтон уазджыты бәхты аәхсән.

— Федтон сә мәхәдәг. Бирә барджытә сты, — дзырдта мә баңыдмә Агуыбечыр. Стәй мәм уәлбәхәй йә сәр аәривәзта аәмә та мын мә хъусы загъта: «Гәбайән^{*} зәгъ аәмә нын-иу райсом хәринаң Цәвәджыхъомә рахәсс. Уым уыдзыстәм. Іәрмәст исказмән...» — йә былтә ангом кодта аәмә сә йә амонән әнгүйләдзәй балхъывта..

— Уанцон наәу.

Уымәй фәстәмә сын сусәгәй хәринаң хәссын райдыдтон. Алы хатт дәр сә бынат ивтой аәмә сын ног бынатмә хастон хәринаң. Іәрмәст сәхәдәг әәмә әәз зыдтон ног бынат.

Фәлә ууыл наә цәуы ныхас. Бинонтә әнкъардәй ныххуисыдысты — Сандро йә бинойнагимә уәладзыдь, мах — әрдәгпъадвали. Фәсахсәвәрты нәм фәзындысты фондз гәрзифтонг хъазахъаджы. Сә амонджытә уыдысты наә сыхаг Баймәтаты Коля аәмә Цырыхаты Мырзахъул. (Уый хәдразмә наә хәдзары хуынд уазджытимә бадтысты, Мырзахъул та уыд Олинкайы аәмдзуарджын).

Уәззау цырыхъхъытәй асинтыл гыбар-гыбурмә фехъал стәм иууылдәр аәмә кәртмә ракалдыстәм. Уәдмә хъазахъягтә «джигул кодтой» ног чынды аәмә йә мойы уаты. Дәргъәвсы фатеры давд никуы уыдис аәмә уый тыххәй сә дуәрттыл әхгәнәнтә наә уыдис, аәмә сыл гуыдыр никуы әвәртой. (Афтә у ныр дәр ма, 1958 азы, бирә хәдзәртты).

Гом дуарыл әнә бадзургәйә бамидәг сты ног чынды уаты. Ног чынды ма фәтәррәтт кодта афтид мидәтгәгтә аәмә ныматы йәхі батыкта. Фәлә йә хъазахъяг райхалын кодта, әрмәст рәсугъд у әви наә, уый фенйны тыххәй.

Сандроны әрцахстой. Хәдзары кәуын аәмә цъәхахст. Фәлә дыккаг бон әрцид нәхимә.

— Мах ын куынә уыдаиккам, уәд ын әнә фехсгә наә уыд, — әеппәлдиңи Коля аәмә Мырзахъул.

Æз сусәгәй хәринаң хәссын кәнә та, растдәр зәгъгәйә, галуәрдоны гуыффәмә бастәй ласын байдыдтон. Хъаяуихиңау

* Дәбейы мады дыккаг ном.

Сүгъараты ҇задза (уәды хъәуыхиңау, кәddәр Уәрәсейы дәр стражник уыдис әмәе уымәй налатдәр ләгән скәнән ницы ис) әмәе мыл уыңы ҇задза дызәрдыг кәңын райдыдта, дызәрдыг каст дам-иу кодта мә фәстә. Фәлә әхсәзәм бон сә быннаты нал сәййәфтон партизанты, Асылы хәехтәм, дам, аивтой.

2. Хъәугәрон әрләууыдис стыр сырх тырысаджын бәхдҗын отряд гыцыл сармадзанимә. Дреты ҇забо — контрреволюцион элемент — кәд зәронд уыдис, уәddәр згъордта хәдзарәйхәдзармә әмәе хъәр кодта:

— Цы ма кусут, ҇әргъәвсы ләгтә? Сырх тырыса наем куы сдаидтой әмәе нае хәст куы агурынц, уәд сын мах та цы дзуапп дәттәм? Цомут, гормәттә, хәстмәе, нахи баҳъахъянәм. (Сырх тырыса, дам, хәст сидыны нысан уыди).

Хъәуы адәм хәст нае расидтысты, фәлә минәвәрттә әрвысстой отрядмә.

Минәвәрттә хъәумә әрбаҳуыдтой отряды әмәе сә хәдзәрттыл байуәрстой. Уый уыди Тауситы Сосләнбеджы (ныры номдзыд скульпторы) революцион отряд әмәе тагъд кодта кәсгон номдзыд революционер Назир Катхановән әххуыс кәннынмә.

«Max дуг», № 1, 1994 аз

ПЛИТЫ Грис

МА КУ!

Асәрф дә рустә. Қәуындастай ма кәс!
Сау бон қәуынәй нә ракәсдзән хур. —
Масты фыдәнән ирон фәндир рахәсс
Әмә мын сагъәс мә риүәй фәсүр!..

Аңағъд! Дә фәндирү зәланг хъәләсмә
Сыстыд цәрдудәй мә цәсты раз кәд —
Хъобанаәй сахъ ләг куыд рацыди хәстмә
Әмә куыд райста йә рәсугъд мәләт!..

Сбадти, хәлбурпъгәнгә, сау мигъ нә сәрмә,
Хурхортә хурыл әмбырдтә кәнның;
Стынг и уынгәг хох нә тәккә къәсәрмә,
Хъавы фәлдахын нә царды цәджында...

Ма ку!.. Әрбаләсси сау залым уартә, —
Йе ской мыггагмә фыдәлгъыст фәуәд! —
Әмә цәуын хъәуы... Абон нә бартә
Удуәлдай тохы нә бахызтон, уәд

Райсом нә фыдгул йә тугәйдзаг къухәй
Раргәвддзән не 'ихъәлцау сабиты, мән
Бәласы ционгыл әрцауында дзән хурхәй
Әмә дә мах уәлхъус худын кәндзән!..

Не 'мдзылла скәндзысты саутә сәхиуыл,
Залым сыл бакәндзән цъутта, къәләт.
Зәрдә, мәстәлгъәдәй аскъуыйдзән риуы
Әмә дыккаг мард куы кәндзынән уәд!..

Фәлә наей уый уәвән. Никәд! Мә бәсты
Сау калмән раттынәй зындон хуыздәр!
Уыцы ләгсырд мә куы басәтта хәсты,
Ау, уәд әлгъыстаг куы кәнни мә сәр!..

Уый та куыд?! Ау, әмә не стыр фыдаелтә —
 Нарты уәйгүүтә — цы зәгъдзысты уәд?
 Чи мәем куыд ракәсдзән ме 'мдзард әмбәлттәй?
 Науәд цы дзурдзәни сомы цәуает?..

Әви мә рох фәци ме 'фсәеддон сомы?
 Әви мә худинаг байрох бынтон?!
 Уайдзәф дәем никәд әрхаудзән мә номыл,
 Уый тыххәй ма тыхс әппындәр, мә бон:

Хәстән йә тәккә тыйфылмә быредзынән,
 Залым әвдәэрөн куы феста, уәддәр
 Иры сыгъдәг ном нае фегад кәндзынән,
 Цалынма судза мә цәсты цәхәр!..

Фәндаг зын цәүән у: иу хаттау та дын
 Күывд кәнә хъазтмә нае цәуын мыйяг, —
 Бирә ләспүтә цы цъәх арты бабын,
 Уырдәм мын амоны ме 'нкъард фәндаг...

Чи зоны, амонд мә иу ран фәсайа, —
 Җас әмә цас кәнә хәсты зынгхуист! —
 Әмә фыдафон дә цәстытыл уайа,
 Рухс цардмә бәлгәйә, де 'дзарды хуыз —

Ма-иу фәтыхс, мә хур, уыцы фыдбонты,
 Амондзәни дын сә басәттын масть...
 Рахон-иу, рахон нае рәэгә фәдонты
 Әмә сә бафтау мә фәндагыл раст...

Уыдон мә фәдыл куы ауынен иумә, —
 Уымәй ма тынгдәр цы хорзмә бәллын! —
 Рухс хур фәстаг хатт ныккәсдзән мә риумә
 Әмә мын фенцондәр уыдзән мәллын.

«Max дүг», 1945, № 3

ХЪАМА

Гъей, фыдәлты сау хъама,
 Гъей, фыдәлты ныфс!
 Цалдәр азы ауыгъдәй
 Къулыл ды ләууыс.

О, зәгъ-ма, дә хорзәхәй,
 Зәгъ, кәңзы ран, кәд,
 Цал сонт риуыл акодтай
 Хъарм тугәй ды фәд?

Цал хатты мәйдар әхсәв
 Калдтай ды тәмән?
 Цал туджджыны барвыстай
 Цардхъуагәй мәрдтәм?

Абон рәестәг аивта,
 Аивта дә дуг.
 Бафидыңтой туджджынта,
 Нал кәлү сә туг.

Фәлә, баууәнд, не сивта
 Абон дәр дә ныфс.
 Фидән тохы, карз тохы
 Ды, мә хур, хъәуыс.

Гъей, фыдәлты сау хъама,
 Адджын дә мәнән.
 Ды ныфс дә, хъәбатыр ныфс
 Карз тохы ләгән.

Знагән ды цәстүсүндә дә,
 Ме 'рттиваг хәзна!
 Ехх, цәй тынг дә бауарзтон
 Дәу, мә сау хъама!

Айдәнау аәрттив, мә ныфс,
Хуры рухсемә хъаз!
Знаг куыд риза 'мризәджы
Хус сыфтәрау раст.

Аз дәуәй зәрдәрухс дән,
Дән дәуәй ныфсхаст.
Макуы аруадз худинағ
Ды мә сәрмә 'васт.

Гъей, фыдәлты сау хъама
Адджын дә мәнән!
Ды ныфс дә, хъәбатыр ныфс
Карз тохы ләгән!

НЫББАР МЫН

Ныббар мын, кәд искуы мән тыххәй
Дә зәрдәмә бахастай маст,
Аәмә дәм кәд ме 'взонг хъуыдытәй
Аәгәр рәуәг исчи фәкаст.

Ныббар мын, кәд искуы мән тыххәй
Дә ирд цәссыг рустыл аәртагъд,
Аәмә дәм кәд искуы мә дзыххәй
Тызмәг әмә сонт дзырд ысхауд.

Ныббар мын, кәд искуы мән тыххәй
Ды базыдтай царды зынад,
Аәмә кәд, хуыздәрмә бәлгәйә,
Фыдәнхъәл фәкодтон дә цард.

Ныббар мын, кәд сонт уды уарзтәй
Нә уарзтон дәу, хъал чызг, аәмә
Кәд искуы тызмәг цәстәнгасәй
Аз ракастән сонтај дәумә.

КАЛОТЫ Хазби

* * *

Бон нәема фәзынд
сәуүон аертәхы,
Фесәфт хъамылы
әххормаг сыйн.
Аз кәуын...
Арзонаң кодтон зәххыл
Амә йын йә риуән
пъа кәннын.
Ма хъәрз, зәхх,
мә уә фәрыст дә мастиәй!
Базәронд мә ләпшүйы буар...
Тугәй нал зыны
дә фәтән астым.
Судзгә 'мбисәндтә —
нәемгуыты уард!..
Ма хъәрз, зәхх...
О бафәраз бәллахы!
Уалә скәсәнү сырхәдзыкку бон фәзынд.
Дымгә тадзы
райсомы артәхы...
Худы туджы 'ртәхты
хуры тын...

«*Max дүгө*», 1987, № 10 — 11

ФАНДАЕГТА

III

уудзхъәды къәбәлдзыгсәр къохтә. Ёнәнымәң къахфәндәгтә. Нуәртты хуызән зәххыл алырдыгәй әртихстысты. Кәм кәрәдзи әккәйтты абадынц, кәм та фәйнәрдәм дард фәңгүлиң. Бәләстү аууэтты сәхи амбәхсынц. Хохы фарсыл маңзы бәндәнау тасгә-уасгә сфардәг вәйиң. Кәдәм цәуынц, сә кәрон кәм фәвәййи — хәйрәг йә зонәг. Чи дзы хәмпәлы бын фәци, чи та хурмә әрттиви йә судзгә дуртәй, йә дондзастытәй. Цал уафсы сыл баихсыд, цал ныхасы фехъуистой? Цал хиды әртахы, цал цәссиджы сыл баҳус!..

Цымә, чи уыдисты, фыццаг фәд сыл чи акодта, уыдон? Уарзәттә? Йә мәгүирдзинад кәй сырдта, ахәмтә? Йә түдҗджынты фәдил чи рахау-бахау кодта, уыдон? Ёви сыл тыхгәнәджы уәз-зау къахфәдтә баззад?

Уәд та дзурын күү зониккат, әнә-нымәң, әнәкәрон фәндәгтә. Уәд та уә ихсыд дуртыл хъустә күү уайд. Нәй, згъорут фәйнәрдәм иу комәй иннәе коммә, иу къуыбырәй иннәе къуыбырмә, иу хъәуәй иннәе хъәумә, иу къәсәрәй иннәе къәсәрмә...

Ләджен хъысмәтәй уәлдай нау уә хъысмәт. Иутә уә әхсәвы тары әнән-хъәләджен февзәрынц, фәлә хур скәсес,

әмәе афтидәй аззайт. Искуы ма уыл иу цәуәг фәзыны. Стәй уыл уалдзәджы кәрдәг алырдыгәй әрбауылән кәны әмәе уыл иу къаҳфәд дәр нал баззайы.

Рәсүгъд у сәе хъысмәт иннәе фәндәгтән. Уыдан райгурыныц боны рухсмә. Боны рухсимә ацәуынц се' нусон балцы — уәрәхәй-уәрахдәргәнгә, кәм дидинәгджын быдырты, кәм нарәг тәссәртты, кәм та айнәг хохы хъәбәр уәхсчытыл.

Әппәтән фәразәг, хурыл цингәнаг, райсомы әвзист әртәхәй, изәры къәвдатәй сыйгъдәг әхсад, йәерайдайән бәрәг кәмән нәу, йәе кәрон цәст кәмән нәе ахсы, уыңы әнәнымәц фәндәгтә! Ләдҗы къаҳфәдәй равзәрдыштут, ләдҗы къаҳфәдәй улафут. Уә ном дәр ләдҗы номәй рантыст. Цәргә дәр ләдҗы номән кәнүт. Макуы йәе бакъуылымпы кәнүт йәе рәсүгъд бәллищимә. Макуы уыл басудзәд сывәллоны фыццаг къаҳдзәф. Макуы уыл фәкәләд дыууә әрыгон уды тындзгә, тәлфәгә уарzonдзинад. Мады армау фәлмән ут хәрзгәнәдҗы балцән. Хъәбатыр цәргәсаяу уә сәртты тәхәнт фәндаггоны зардыштә. Фыдгәнәдҗы къах уыл макуы уал әрләууәд!..

Мәе уд, мәе сәннәтә кәддәриддәр уемә, әнәнымәц фәндәгтә!

Макуы мәе стыхсуг, макуы мәе схъыг ут...

СУДЗГӘ БЫДЫРТАЕ

1943 аз. Августы мәй. Хур зәххыл атылд. Уәлдәфы иу цъиу нәе фендиынә. Суләфән нәй. Иу доны цъыртт, иу уәлдәфы хъыртт — ләг сыл йәе уд ратдзән. Арвән йәе иу кәронәй йәе иннәе кәронмә — быдыштә, мәнәуы хуымтә. Хуры судзгә тынтае сәе сәе хуылфмә ныккәссын кодтой. Сәе сәртә сәе риутыл әрхаудысты. Ныхъхъус сты. Иу улдзәф никуыцәй дымы. Искуы ма иу хатт уәрцц ныууасы, уәрццы уасын дәр йәхи хуызән нәу, әвәеццәгән, әнуды йәе хууыр ныххус. Бындзыты дыв-дыв ма сыйхъуысы къәхты бынәй. Уыдан дәр сәхи мәнәуы аууэтты әмбәхсынц. Тәрсүнц хурәй, басудзынәй. Ләмәгъ, мәлләг үды улафты хуызән дыв-дыв.

Дард, кәмдәр тынг дард хъәрзы зәхх. Йәе хъәрзынмә ныхъхъус сты мәнәуы хуымтә. Стәй хурныгуыләнәй тугдзых хъәрццыгъатау фәзындысты хәдтәхдыштә. Сәхи уырдыгмә

раугътой. Нынниудта дымгә. Ныууыгъта мәнәуты. Зәхх фәркгай хәрдмә фәңцид. Ныххъәрзыдта, ныууынәргъыдта, ныррызти. Стәй фәздәг туджы ләсәнтәй ахуырсты хуызән сырх хъулон афәлдәхт. Ныгтуыпп ластой дзәгәрәг мәнәутә. Къәрццытәгәнгә фәйнәрдәм ныйиарц сты арты әвзәгтә. Сә сәрмә сау нымәтхуды хуызән — фәздәдҗы къуымбилтә. Сә фәстә сауәвзалы быдыртә.

Хус смаг. Цыма сырхзынг пецыл цәкуытә судзынц...

О, уыцы судзгә быдыртә! Уыцы фәздәгәмхәеццә сыгъды смаг! Фынды хъәлтә судзы. Хурхы уадындзтә арауы. Арт цырынәй-цырындәр кәнү. Цәст ыл нал әххәссы. Ләбуры, фыдбоны зәйау йә сәрәй хъазгә згъоры тыгъыд быдырты. Иу кәрдәдҗы хал, иу мәнәуы әфсир на уадзы йә фәдил...

Сыгъд къуыбырыл, судзгә зәххыл ләууынц дыууәйә: царды уәз кәй ныгтуырып кодта, фыдбонтә кәй бахус кодтой, ахәм әнәдаст зәронд ләг. Йә лыстәг, хус әнгуылдзтә ауыгъдәй ләууынц пыхцылтә, бәгъәввад чызджы ләмәгъ уәхскыл. Сывәллон зәронд ләдҗы хәдоны фәдджийл ныззәтәл. Йә цәститә байгом кодта, арвмә кәсес әмә гәдышъәдау ризы. Зәронд ләг ницы дзуры. Кәсес уый дәр арвмә. Әрмәст ие скъуыдтә, әнәтүг билтә змәлынц. Йә рахиз къухы армәй зәхмә згъәлынц судзгә мәрү чысыл къуыбәрттә...

Сә хәдсәрмә кәцәйдәр мигъы цүупп фәзынц. Фәйнәрдәм фәпүрх. Хәлбицъыләйттә систа, сәмхәеццә. Әваст арв ныннәрыд. Мәстү цәхәртә акалдта. Къәвда раңыд. Дард кәмдәр ма иу арттывд фәкодтой арты цырәгтә, стәй әгасәй дәр фәздәдҗы бын фәци. Зәхх йә риуы дзаг сулағыд...

Сывәллоны фәлурс уадултыл уырдыгмә згъордтой уарыны хъарм аәртәхтә. Раздәрау зәронд ләдҗы фәдджийл фидар хәңцид әмә әдзынәг каст, йә фыдыфыды армытъәпәнү сау мәрү къуыбәрттә уарынмә куыд фәлмән кодтой, уымә...

«Max дуг», № 9, 1963 аз

ЦАЕРУКЪАТЫ Аликсандр

МÆЛГÆ АЦЦЫ КАФТ

Радзырд

1.

аестытæ сабыргай байгом сты. Фæлмаст сатæгсау гагуытыл ферттывтой рухсы стъæлфæнтæ. Афтæ ма ваййынц хъоппæг-дидинджытæ фæскъæвда: сæ къусчытæй фæзыны уарыны æртæхты æвзист тæмæн.

Хуыссы Занчуллæ. Йе скомкоммæ, тынг бæрзæндты, кæйдæр сызгъæрин дзыккутæ дымгæ ракхæсс-бахæсс кæны. Кæйдæр дзыккутæ... Кæйдæр цæмæн? Фехъуыста сын Занчуллæ кæддæр чысылæй сæ таурæгъ. Мысыры бæстæйи паддзахы ус Вереникæйи хъуымбыл дзыккутæ... Цæмæй йæ лæг хæсты быдырæй сæрæгасæй æрыздæх, уый тыххæй сæ болат хæсгардæй ралыг кодта, æмæ сæ æвæрдтой кувæндоны мысай-нагæн. Уырдыгæй сæ арвы сыгъдæг тых йæхимæ систа... Уæдæй нырмæ зилинц æнусон стъальтимæ... Фæлæ нæ! Вереникæйи дзыккутæ не сты! Адоныл ма иухатт Занчуллæйи цæст æрхæцыди... æрмæст арвыл нæ — адæмы къæхты бын, цыифæй-дзаг зæххыл... Уæдæй ныр йæ сæрмæ æваст куыдæй февзæрдысты цымæ? Кæцæй æрæftyдысты ардæм? Нæу йæ бон уыдæттæ æрымысын Занчуллæйæн ныртæкка.

Арвы дæлфæдджи дары сырх хъулæт-тæ. Зын ракатæн — сæуæхсид у æви

зәрәхсид, хур ныгуылгә акодта әви скәсүнмә хъавы...

Фәскөуа дзыккуты әңгас чи уыд, уыцы әврәгъты судзгәттүфилтә уайтагъд әрбайсәфтисты әгәрон тыгъды хъәбысы. Тарбын фәлм бәзджындәргәнгә цәуы... Изәр...

Занчулләйи цәстү уәлтүйфәлтә ногәй уәззау кәнын байдытой. Цавәрдәр рисс уәнгты базмәлыди, дудгә ахәлиу ис буарыл. Ие 'мхәццә хъуыдатә дыв-дыв кәнынц знат дыдынбындзытау. Ницы равзарын дзы у йә бон, ницы бамбарын... Афтәй үәм кәсү ныр та: хұыссы авдаены, узы йә мады фәлмән къух. Әмә ис уәд ныййарәг йәхәдәг? Цәуыннә бады йә уәлхъус сәргуыбыр әмә цәссиг калгәйә кәддәрау? Цәуыннә зары хъәбулән әрхәндәгәй ныр дәр?

Узы әмә йә узы къәләтджын авдән әнәрынцойә...

Фәлә уалынмә йә хъустә гуыв-гуыв кәнын байдытой чысылгай. Кәңгәйдәр әрбайхъуысти әххормаг хъиуаты цъәхахст. Бәхы цәфхәдты тъыбар-тъыбур... Уйй хъиуаты хъәр нә — уадындзы уаст куы у, бәхы цәфхәдты нә — гуымсәджы тъупп-тъупп! Фестъәлфыди чызг. Мәнәй үә виппайды зилгә-дымгә уәлвон фехста хъәмпы халау.

— Занчуллә, калмы кафт!

Ниуынц уадындзтә, сә уд хъавы схауынмә. Барабаны сонт гуымс, йә хъәбәр тәнты лыстәг зыр-зыр...

— Занчуллә, дәлимоны кафт!

— Рәвдзәр! Тагъдәр! Стәх, фәйлаугә, арты 'взагау хәрдмә!

— Фәздәгау къәдзтә-мәдзтә, ратас-батас!

Фенцад зилгә-дымгә, әруагъта зәхмә удайст чызджы. Әрчыцинмә хъавы Занчуллә. Дудынц йә къабәзтә. Ракости та йә цәстүттәй. Уыны: ахсәвон арв ай әрәмбәрзта йә сай харә зәлдагәй...

2.

Уәд ыл дыууадәс азы йеддәмә нәма цыди. Уыцы боны масть кәлмәдзәфи носау йә зәрдәйил бazzади әнусмә, баҳордта иын сай хъысмәтү халон йә рәсүгъд сәннити билцъ әвзонгәй. Фәхицән йә ныййарджытәй уыцы әнамонд бон... Мәнәй йә мад әмәй йә фыдимә уәрдоны рәтәнагъдмә бастай ләууы базары кәрон. Иу әлхәнәг сәм иннәйи фәдил әрбацәуы, фәлә аздәхы фәстәмә әнә истәмәй: сә хицау әртәйи дәр

иумæ уæй кæны. Фæстагмæ йыл уæддæр фæуæлахиз иу зын-дзырд бæзджынцæстом лæг, йæ уæлæ — сау дæргъытæ пæлæз æмæ бур гоцораджын худ; хордзенæй иста сырх хъæбызатæ, удæгасæй сæ хордта.

...Уыцы æлхæнæг Занчуллæйы ахаста теуайы чырæйыл дард бæстæм. Ниудта чызг, куыдта. Баззадысты йæ ныййарджытæ уæнгтæбастæй. Цы фесты, цымæ, уый фæстæ? Чи зоны, уыдон дæр кæрæдзийæ фæщух сты, ахаудысты зæххы фæйнæ кæронмæ... Хъуыды ма кæны Занчуллæ: змисбыдьрты сыл тых-гæнджытæ сæмбæлдысты, ныххурх кодтой хъæбызахоры. Äнахъом чызг бацис марæджы амæддаг. Уый йæ рæхджы æндæр лæгæн баивта цавæрдæр æрттиваг дуры къæрттыл.

Удхайраг фæндæгтыл цæугæйæ, чызджы хъустыл уадис адæмы хъæрзын, сывæллæтты цъæхахст, — уыдон дæр йæхи хуызæн уæйгонд цагъайрæгтæ. Афтæ йæм касти, цыма-иу бандысты уыдоны тæригъæдæй цъæх оазисы кипаристæ сæ сиф-сыфæй. Сыгъта хуссайраг хур аегъатырай, удхæссæгау ын хъавыди йæ уд сласынмæ. Фæлæ æхсæв... Цы хорз уыди æхсæв! Цæгомыл ныдзæвыйд уымæл сындз æмæ кæрдæджы улæфт. Змисбыдьр-иу нал арыдта бæгъæввад къæхты, пальмæты цъуппæй цагътой дзæнæты мæргтæ сæ алыхуызон хъæлæсджын уадындзтæй. Зыланг кодтой арвы бæрzonдыл стъялыштæ, ауыгъд дзæнгæрджытая. Фæлæ уыдæттæ сеппæт Занчуллæйэн уадысты йæ хъустыл, фæндыди йæ сæ фенын, æрмæст ын уыцы хъомыс, уыцы фадат næ уыди...

Йæ цæстсты баст ын куы райхæлдтой, уæд йæ разы, аргъауы куыд вайыы, раст афтæ февзæрди зырнæйзылд егъау галуан, егъау цæхæрадæттæ; цады хуылфæй цыхцырджытæ хæрдмæ цавтой, схъиудтой уæлвонг. Цавæр бæстæмæ афтыди — ницы йын зыдта. Уым æй сфæлыстой рæсугъд дарæсæй, æрца-уыгътой йын йæ хъуырыл налхъуыт-налмас фæрдгүйтæ. Бап-пæрстой йæ бирæ сыртоймæгты æхсæнмæ. Афæдз ыл рацыди йæ ног бынаты, æлдары усдоны. Äмбарын син байдыдта се 'взаг дæр. Лæг рæхджы хъуамæ федтаид ие 'взорг къайаджы — кæцæйдæр æм чи 'ртахт, уыцы лæппын мæлхты... Фæлæ næ рауад уый, — устыты хистæр лæгæн балæгъстæ кодта: «Äгæр æрьигон у, ницæуыл дæ аирхæфсдзæн æмæ дын уæнгæл фест-дзæни уайтагъд. Фæлтау ма йæ иу афæдз бауадз æмæ дæ къом-си рæгъæдæй бахæрдзынæ»... Сразы хицау... Уыйфæстæ ус

Занчулләйән хибарәй афтә: «Æз дәр дәу карәнәй әрбахаудтән ардәм... Іұрымысыдтән дәумә гәсгә ме 'взонджы дуг... Нә! Нә дә баудздзынән кәфхъуындары дзыхмә, кәд мә маң уымәй иучысыл уәddәр ссәуид!.. Æз уыдтән әппәты дәсныдәр кафәг, фәлә кафғә та никуы акодтон... Ныр мә дәснийад баftаудздынән иууылдәр дәуыл. Сахуыр дә кәндздынән. Мә фәрцы аирвәздзынә ардыгәй әмә кафдзынә мә бәстү, дзурдзынә дуне скәнәджы раз нә дыууәйи тәригъяәд әмә мәститә дәр...»

Раджы уыди уый, тыңг раджы...

3.

Райгом кодта йә цәститә Занчуллә. Уыны: стъалытә змәлынц. Иугай-дыгай йәм әрцәйхауынц. Авдәнәй йә къухтә сдары рацахсынәввонг, фәлә йәм дзы әппүн ници хәәцә кәны...

Æрчъицидта ныр. Цәй авдән әмә цәй мады зарәг!. Доны 'ртәхтә әркәлынц йә цәсгомыл, әрызгъорынц рустыл. Хәссы йә нау, хъәдәй конд нау, дыууәрдәм хъеллаугәнгә. Чысылгай әмбарын байдыдта чызг, цы йыл әрцыдис, уый дәр.

Æхсәз боны размә Гречы бәстәй Скифты паддзахадмә рааст урс кәттагджын нау. Разәй, йә тәккә фындыл, хъәдәй конд егъау кәфхъуындар — комхәлиуәй, йә хъуырыл — бирәгъы дәндаг ауыгъд, фыдбылызәй хизәг «ду». Сарәзта йе 'ргом әнәкәрон дендҗызы хъәбысмә. Базаргәндҗытә ластой харә, глази әмә цъолоби хъуымәңтә, алы нывәфтыл дзаума. Къуымтәй зындысты домбай әмә фәранчы цәрмитә, уәртдҗынхәфсы цәнгәт агъудтә, пылы урс ссыртә, — әхсаргарды хуызән даргъ әмә къәдз. Ластой стайы, арсы дзәмбытә хәлттыл кондәй. Уыдонәй чи балхәна, уымән, дам, дәлимонәй тас нау, низтә — емынә, хъыпты, таләу, рын, сон йе 'мгәрәтты никуы ауайдзысты... Науы бадтысты базаргәндҗытәй уәлдай әндәр адәм дәр. Сә иуәй-иуты дзагъул цәстәнгас уагъта тасдзинад адәймаджы уәнгты. Дзыхәй никәимә дзырдтой. Сә сәртә уәхсчыты астәу арф ныгъуылдәй дардтой.

Иуафон науы хицау адәмы әхсән әрләууыд. Йә къухы кәфы хъус, сасиры йас. Йә хәдфәстә, ләдзәгыл әнцайгәйә, дзор-дзор кодта ләгүйнсәр зэронд ләг.

— Æвзәр фынтағ федта мә дәсны зондаби, — амоны хицау ләгүйнсәрмә. — Дендҗызы бардуаг донбеттыр Посейдон нәм

әртхъирән кәны. Алчи йә мысайнағ ардәм әппарәд! — загъта әмәе йә бәзджын сау риҳитә раҳиз къухы уәлармәй фәйнәрдәм адаудта.

Әвзист, сыйгъәрин, налхъуыт-налмас хәзнатә згъәлын байдытой. Кәфойы хиңау уалынмә әрләууыд иу фыңдуыз бәлләңдоны раз, уйй йә уәрджытыл губырыәй бадт әмәе йә артәнтыл хәңцид.

— Даң цауыннәе исты дәттыс мысайнағ?

— Ницы мәм ис... Әз рынчын дән...

— Цәмәй?.. Халер ма уәд!..

— Нәе, халер нәе... Мәнәе мә дзабыры уәфстә бахордтон, сыйдәй мардтән әмә... Мә фәндаггәгтә мын чидәр фелвәста...

— Халер, халер, сәфәм! — фәхъәр ласта науы хиңау барәй.

Сә сәртә уәхсчыты астәу арф әмбәхст кәмән уыдысты, уыдан рагәппите кодтой, рынчыныл фәхъәңдисты, дендженәзмә үә нывзылдтой. Уым ыл акуләтә бирәгътау сәхи ныңцавтой.

Бәзджын сау риҳитә әрзәбул сты Занчулләй сәрмәе. Чызг үә хъуыры фәрдгүйтән сә тәккә хуыздәр рафтыдта.

— Кәй у? — фәрсү хиңау, чызгмә амонгәйә.

Йә карды сәрүл хәңгә әрбаввахс иу губырыфындз ләг. Әрфгүйти бын түгхәццә Җәститәтә рауай-бауай кодтой.

— Мән! Мә цагъайраг у, әмәе цы?

— Кәдәм дарут үә фәндәг?

— Дунейи къуымтә бастарынмә, алы бәстәты хәзнатә мә хордзенты нывгәненмә!

Риҳиджын баҳудт. Бамбәрста, аңы ләг ам иунағ әмәе әнәбон кәй нәеу, йемә тызмәгәй кәй ницы бакәнән ис.

— Әвәңдәгән, дә чызг зарынмә әмбисонд у, и?

— Кәд кафынмә, мыйяг! — йә кард кәрддзәмә әрдзәхст ласта ләг.

Ныр науы хиңау афтә:

— Аңы хәзнатә иууылдәр дәу фәуәнт, кәд йә кафт мә зәрдәмә фәңгәу, уәд!

Чызг феппәрста үә уәләдарәс. Хуры тынтаэм ссыгъдысты үә сыйгъәрин цонгдарәнтә, къандзолы әмәе роны хәрдгә алдымыдтә, хъуссәдҗытә. Губырыфындз ләг үә тымбыл къух фәхъил кодта хәрдмә. Йә чылдыммә цы бәлләттә ләууыди, уыдан сә дәләрмттәй тагъдомау фелвәстөй уадындзтә.

Цирхъыты хъамбул хәсәнтыл әрсагътой сә цәрмын худтә. Адон, фәндирдәгъеджыты къорд, кәеддәридәр җәттә вәййынц уадында зәй уасынмә сә цәугәцарды, кәнә та кардәй ләбүрүнмә сәхи хуызән фыдгәнджытәм, йе хәтәнхуаг фәндаггон адәммә.

Ныдззынаэстой, ныррызтысты уадында тә. Райдыңта кафын Занчулла... Фәлә цымыдис бәлләттәй исчи әмбәрста, цымә, әнамонд уды мидхъуырдухән? Йеппәт буары змәлдәй зарәгай әвдиста, сывәллон фыщаг хатт дзурын куы байдайы, уыцы рагдуг. Худтис арвы цъәхмә, аевнәлтә зәххы дидинджытәм, хәңдис мады фәдджийл. Рәзгәтә, зәрватыччы ләппинау, алцәмәдәр кастис әүүәнкджынәй...

Кафы Занчулла. Йә астәу ратас-батас кәнә. Къәхтә, ихыл бырағау, змәлынц. Мәнә әрләууыдис адәмни зиллачы астәу. Йә уәрагәй әңцийи зәххыл. Бәгънәт җәнгтә фәйнәрдәм аленк кәнәнц, зырзыргәнгә. Сәр фәстәрдәм ахауд. Дзыккутә әрән-дзәвыйдисты къахы счылтыл. Сау цәститә кәсүнц түгхүиз әврәгтьтәм, әгүүппәг ныхас кәнәнц дунейи бәрzonд әвәрд рәстад әмә сыгъдәгдинадимә, уыданыл фәдзәхсынц сәхи...

Әваст хәрдәмә фесхүиудта чызг, калмдзәфау. Науы хъәбәр фәйнәджытыл әрхәуди дәлгоммә. Тылдатай гәндзәхтә. Бәрәг уыд: әвзорнг сабийыл џавәрдәр бәлләх сәмбәлд. Сау дзыккутә размә акалдысты, ныптырх сты фәйнәрдәм. Сәййисти уәләмә — әрхәуы йә уәрджытыл фәстәмә. Әппүнфәстаг сләууыд йә къәхтыл. Уый әрдәбоны әнәмәт саби нал уыд: цәститә әнәуынен сау әрттывд фәкодтой. Адәмьырдәм сарәзта ие 'ргом, бирәгъяу ие 'фсәртә скъәс-къәс кәнәнц. Фәәйләбүрү кәйдәр хурхысәртәм. Маргәндаг гәккуурийау фәцъыллинг ласы әмә ие 'взагтә адәймаджы зәрдәйи фәцәйттыссы. Мастәлгъәд цәргәссау сцәгъди йәхү, къәдз биринкъәй фәцәйкъахы искәй цәститә... Әрдәбоны раст, әнәмәт сывәллон ныр удхәссәг фестади, — дәндагәй искәй бахәрид.

Әлхынцъәрфыгәй кастысты гуыбырфында ләг әмә науы хицау Занчулләмә. Уыдан не 'мбәрстой, сә разы цы сусәг тох цыди, уый. Уыданәй алкәй дәр уыдис әрмәст ие хай куы нә фәүй, уымәй. Не 'мбәрстой, әрдз алы удаң дәр цы хъару радта, уый ис рәхыстәй сбәттән, фәлә ийин басәттән та кәй нәй. Уый уыди тох, сусәг тох иунәт әмә әгас дунейи әхсән.

Гуыбырфындз ләг зәхх йә къахәй әрриуыгъта.

— Әгъ-гъәд! Дәлимоны кафт ныр та!

Әрләууыди Занчуллә. Цәуы йә тыхуләфт, хъуысы йә риуы хәр-хәр. Йә фәллад дәр не суагъта, афтәмәй райдынта әвирхъау кафт, хәйрәджыты паддахы усы кафт. Зыхъхъырдән-даг, дзагъырдзаст, хәрдмәхъил уәхсчытә.

— Калмы, калмы кафт! — фәхъәр та ласта хицау. — Уыйфәстә хуры чызджы кафт!

Занчулләйил уалынмә зәхх иуырдәм цалхау ныззылди, арв — иннаәрдәм әмәй йыл къәртгай расхъиудта, нызгъәләнтә йыл. Әрхауди чызг адәмь къәхтү бынмә. Скалди тут йә хъәләсәй, фемәхстү фындыхуынчъытәй...

Уый уыди зон, тәккә зон...

4.

Стъалыты дзыгуыртә хъеңцау кодтой, бәласы цонгыл ауыгъ-дау. «Фисынмәдзәуджытә» фәкъул сты хурыйскәсәнүрдәм. Әмбисәхсәвәй фәивгъуыдта. Тарцъәх фәлмы аууонәй сләсти мәй тынг егъауәй. Күйрдадзы комәй раҳаугә цәнгат тәбәгъы хуызән сырх-сырхидәй зынди. Күйд уәлдәр цыд, афтә йә цәсгомы хуыз фәлурсдәрәй ивта. Йә тынта кәсагахсән цыллахызау дендҗызы арфы ауагъта, цыма дзы кәфтә ахста. Ра-зынди йә рухсмә науы сиукъыл кәфхъуындары хъәдүн сәр, йә әргъәу цъар тәмәнтә скалдта, згъәр хәрвау.

Кости Занчуллә, уәлгоммә хуысгәйә, арвы цәхәр къуырф-мә. Рәсугъд фынты аныгъуыләгау, кәм и, уый дзәбәх нәма әмбәргәйә, хъуыды кодта дунейи мәнгвад рәсугъдзинадыл. Фәндыйд әй ахсәвү нывмә йәхү әнцойә ирхәфсын цәргә-цәрәнбонты. Уәләуыл дунейи арвы әвзист уәфт хъәццуләй йәхү нымбәрзән. Күй амәла, уәд та йә мумийау күйд скәнной, әмә уәddәр уыцы әмбәрзән йә уәлә күйд уа. Мәйи рәдау цәстәнгас ын йә зәрдә рәвдидта. Риуы къуымы чы-сылгай райгас йә ивгъуыд заманы цард. Фәлә уалынмә, йә сәннәтә цы мәнг къахыл ләууыдисты, уый фәтасыд... әмәй ын дунейи хорзәх уәнгәл фестади. Мәй... хәларзәрдә мәй йәм фыдгәнәджы хуызы зынын байдыдта.

Әримысыди Занчуллә кәддәры бонтә сау утәхсәнау, әнуд цъәхахстаяу, әнәбон фәдисхъәрау.

Цәвитеттон, иу грекъаг әлдар стыр күвшү скодта, бәхәй раҳау-

гәйә йә цонджы әлвәст кәй сәзәбәх ис, уый тыххәй. Ләвәртимә йәм цыди Занчулләйи раздәры хицауы ус аәмә чызджы дәр йемә ахуыдта. Адәм бадтысты цәхәрадоны. Уыцы рәстәджы иу хәтәнхуаг фәндирдзәгъдәр кәңәйдәр әрбафтыди. Хъалтә йыл сә сәт калдой, ирхәфстой йыл сәхи. Әмә уәд ныzzарыди уый, бәләстү 'хәнты хәрдәмә мәйырдәм кәсгәйә... Занчулла ма йә зәрдил бадардта зарәгән әрмәстдәр йә фәстаг ныхастә:

...О, уәлә мәй, дәу әнхъәлдтон рәстадыл хәңәг,
Әнхъәлдтон, зәхмә фәлгәсгәйә,
Ды агурыс, чи у фыргәнәг, чи у хәрзгәнәг,
Әнхъәлдтон, хъаҳхъәнис әнәтәригъәды.
О, саузәрдә мәй, уәдә цәмән ләууыдтә гобийә,
Уәларвмә цәуынна фәхастай фыдуац,
Әппәтисфәлдисәгән цәуынна загътай ды?..
Змисбыдыры мә дарәджы куы аппәрстой
Уәнгастәй, фәрскуруәй.
Паддзах Эдипау саугуырм, цәстытә къаҳтәй куы баззад,
Уәддәр ма йыл баскъәрдтой агъуыд куыйты,
Бауагътой йыл сифсығғәнгә сау кобрә калмы.
О, түгхортә, басудзәд уә ме 'лгъист...
Рацәуәд, рацәуәд стыр хъаймәт,
Иууылдаә бабын ут, байсәфут!

Ләгмә фәләбурдтой хъалтә, фәндир ныссастой, йәхи та йын рафистәг кодтой, и, йә сәрүл ын ауагътой фыцгә дон. Әнамонд фәндирдзәгъдәр әрдиаггәнгә лыгъди быдырты. Мәй уыдта уыцы әбүалг митә уәларвәй, кәеддәр ын йә фыды хъизәмәрттәм куыд әдыхстәй кости, афтә. Уый худтис мәгүүр ләдҗы уұхарыл. «Ныр дәр та цымә арвыл уыцы мәй нәу? Ныр та кәуыл худы, цымә?» — дзуры йәхинимәры Занчулла.

— Цъаммар! Фәсайдтай мә! Фәфыдәнхъәл дән! — чызджы аәмхәцә хъуыдитә фескъуыдисты ацы сонт хъәрәй. Ауыдта, цирхъ куыд феррттывта аәмә йә сәрмә уырдыг куыд әрләууыд.

— Ныртәккә дә маргә кәнин!

Уыны чызг: цирхъыл әндәр къух фәхәст аәмә йә тыххәйтү уромы. Хъусы: науы хицау худағәй бакъәцәл. Занчулла амәй размә йә рысты дудгә азарәй әххәст цы не 'мбәрста, уый ныр чысылгай хатын байдыдта. Йә цәстытыл ауад, ацы гуыбырфынди ләт әй куыдәй балхәдта, уый. Бамбәрста, ам уәлгоммә

әрдәгмардәй ңәмән хүйссы, уый дәр... Карды хъәдыл дыууә къухы хъуырдухән кәнинц, Әзәзынди тас, әбәрәгтә тас, фәлә әрбайсәфти уайтагъд. Җәсттыл әрбадти фәлм, ризгә фәздәг. Фыны әңгәс фәлмаст хъуыдигы дзир-дзуры мидәг февзәрд ивгъуыд бонты ныв. Мәнә Занчулләйи нудәсаздзыдәй йә ног әлхәнәг рауын-бауын кәнни. Фәлә адәм әваст базары кәронарыдәм ныххәррәтт ластой. Әлхәнәг тагъд-тагъ анымадта әхца уәйгәнәджы къухы әмә, чызджы йә фәдил бәндәнәй ластәйә, бамидәг хъомпал адәмы гүйлфы. Занчуллә федта әвирихъяу хъуыдаг уыцы ран: къәхты бын ләууыди әрыгон сылгоймаг кардәй лыстәг къуыхтәгондәй. Йә сызгъәрин дзыкутә зәххыл ныттауыратә сты. Дзырдой: ерысәй, дам, зарыди әмә фембылды, — йә хъуыртә ахгәдтой, уйядыл хъәләс йә гаччи нал әрбадт. «О, Хуыща! — ныууынәргъыдта Занчуллә, барызти йә мидбынаты. — Чи у ацы әнамонд сылгоймаг? Кәм ма йә федтон, зонгәйи хүйзән мәм күй кәсү?» Әмә йә әрхъуыды кодта әңгәйдәр... Иу хъәздыг фараон рагацу йәхицән зәппадз самадта. Әрхуыдтой зарынмә, кағынмә иууыл дәснүдәрты. Уирдәм баҳауд Занчуллә дәр. Ацы сызгъәриндзыкку сылгоймаг адәмы уыцы бон йәхимә әркәсүн кодта. Зыдта зарын иуәндәс алыхуызон маргын әвзагәй...

Къуыхтәгонд адәймаджы уәлхъус марәг ләууыд, йә къухы — тугәйдзаг хъама, афтәмәй.

Цымә, Занчуллә, цъусдуг ахәм мысинәгты аныгъуылгәйә, нә зыдта, йәхі адзал дәр кәй әрхәецә, уый?.. Йә уд истәмәй әнәе банкъаргә нә фәци, — уәдә цәмән ауад йә цәсттыл ңалдәр хатты кәйдәр дзыккуы пырхытә фәскъау, цәмән февзәрд ногәй йә разы кардәй лыгтә сылгоймаг? Җәмән федта ногәй цирхъ йә сәрмә? Йә хәңгәныл дыууә къухы хъуырдухән кәнинц; сә иу ай маргә кәнни, фәлә инна та?..

Ныххъәр ласта Занчуллә. Җәсттыгә раңаихаудысты сә къусчытәй цирхъы әрцәфы тәссәй. Фәлә сыл әрхауд ңавәрдәр пәләз, әмә нициуал ауыдтой. Ничиуал уыдта чызгән йәхі цәстгом дәр. Чи зоны, исчи йә әрәмбәрзта барәй, цәмәй карды цәф ма фена. Цымә цы хъуыды кәнни, йә цардәй ма цы нымад рәстәг бazzад, уым? Цымә ма хъусы, науы хицау фырцинәй кәфойи дзаг хәзнатә, дымгәмә дарәгау, хәрдмә скал-скал күйд кәнни, уый?

Иргъәвәдҗы къух тыхджындәр разынди, цирхъ ратыдта.

— Цәмән марыс адәймаджы² — дзуры иргъәвәг. Уый уыди къәсхүртәарәзт бәрzonд ләг. Йә цәсгомы әвәрд, йә риҳитә, йә Җәстәнгасмә гәсгә зәрдыл ләууын кодта, ассирий-аг-вавилойнаг таурәгъты цы Есуайы кой фәкәнынц, йә мрамор дурыл конд сурәт кувәндәттү кәмән нывәрынц, уый. Хоры, Җардуалдзәг әмәз зайдәйтү чи Есуайы кой фәкәнынц, йә мрамор дурыл конд сурәт кувәндәттү кәмән нывәрынц, уый. Хоры, Җардуалдзәг әмәз зайдәйтү чи Есуайы кой фәкәнынц, йә мрамор дурыл конд сурәт кувәндәттү кәмән нывәрынц, уый. Хоры, Җардуалдзәг әмәз зайдәйтү чи Есуайы кой фәкәнынц, йә мрамор дурыл конд сурәт кувәндәттү кәмән нывәрынц, уый. Хоры, Җардуалдзәг әмәз зайдәйтү чи Есуайы кой фәкәнынц, йә мрамор дурыл конд сурәт кувәндәттү кәмән нывәрынц, уый.

Гүбырфынц ләг фырмәстәй йә къухы фыдтәм дәндагәй фәләбурдат:

— Фесәфтон ме 'хда! Йә хәррәгъ мәнмә әрхаудта!..

— Җасәй йә балхәдтай?

— Дә хорзәхәй, ды та чи дә, мә хъуыдаджы дә бырынкъ җәмән тъыссыс? Әри мын тагъд мә кард!

Иргъәвәджы алыварс Җәлхәмбырд әрбайсты зноны уадынцәй Җәгъдажытә. Сә кәрдты сәртыл фәхәцыдысты. Уый сыл йә Җәст ахаста, бамбәрста, фыдбылызы дзәмбыты кәй баҳауд.

— Әз дән Анахарсис! — загъта әмә, әрдәбон чызгыл йәхәдәг ңы пәләз әрәппәрста, уый дзыппәй систа тәнәг урс пергамент, йә фыстытә йын равдыста. Бынай йыл — Гречъы стыр паддах Солоны фынц әмә риҳиты ныв, стәй йә уырзәзәф, — ома къухәвәрд.

Адәм алы къуымтәй сәзирдтой: «Анахарсис, Анахарсис!»

Җавәрдәр дис әмә тасдзинад сә зәрдәты бацыд. Уыдонәй чидәртә амәй размә дәр хъуистой ацы ном, сә заманы рух-стаяг философтәй әмә поэттәй иуы ном.

— Уә цытджын паддах мәнән дзырд радта, грекъаг ләг ие 'мәстаджы цагъайраг куыд нал кәна, ахәм закъон раудзыны тыххәй.

Кәйдәр хъәләс әрбайхъуист:

— Әмә ацы чызг грекъаг наeu — скифаг у!

— Скифаг, зәгъыс?.. Әз мәхәдәг дәр скифты бәстәйә дән, — йә сусәг цин әмбәхсгәйә, загъта иргъәвәг әмә цирхъ баләвәрдата: — Зәгъ-ма, Җасәй йә балхәдтай уәддәр?

Гүбырфынц ләг цирхъ науы пъолыл әрәвәрдат, йә иу къахәй йыл әрәнцад. Анахарсис дәр әрләууыди цирхъы иннә кәрон, әмә иугай-дыгай калын байдыдта сызгъәрины тымбылтә.

Ратында йæ куырæты æгънæджытæ, риуылдаргæ майдан, суанг худы хæргæбыц хæлттæ дæр. Гуыбырфындз лæгæн йæ фæдджи куы байдзаг, уæд чызджы цурæй иуварс алæууыц, тугдзых стай холыйы разæй йæ былтæ сдæргæ йæхи æфсæстæй куы айса, уййая.

* * *

Нau, дыууæрдæм хъеллаугæнгæ, йæ цыргъ риуыгуыдырæй гæрста доны уæлçъар. Даргъ хъилтæ дымгæахсæн кæттæгтыл фæйнæрдæм хъæддых хæцыдысты. Цыди сæ бынгæртты къæс-къæс. Бæлцон адæм ныссабыр сты: чи дзы фынæй баци, чи та къуммæ йæхи нылхъывта æмæ хъуыста денджызы тызмæт хъуырдухæнмæ.

Фæлæ уыдон æхсæн уыд иу лæг — уйй нæдæр бадгæ кодта, нæдæр фынæй. Лæууыдис æңцад науы уæхскräбын. Касти денджызы тарбын уылæнты сындæт тæлфынмæ, сæ ризгæ фæсонтыл мæйы урсхал тæбынты нывæстмæ. Змæлыдысты йæ былтæ, цыма кувгæ кæны, уййая. Дзырдта йæхинымæры: «Денджыз, æвирхъяу денджыз! Ди дæ цавæрдæр цæрæгой, йæхи раив-баив чи кæны. Вæййис хæларзæрдæ, — уæд фæхудыс дæ мидбылты, æрмæст дæ бирæтæ нæ фæхатынц... — Ди — дæсны тау-рæгъгæнæг, фæлæ дын искуы-иуы йеддæмæ дæ ныхас ниши фембары... Денджыз, æнахуыр денджыз! Эз дæм кастæн ради кæддæр, стдæсаздзыдæй... Цыдтæн дæ гом риуыл дард балцы дæс æмæ ссæдз азы размæ. Уæд мæм зындтæ æмбисонды сабыр æмæ уæлæнгай, цыма дыл фистæгæй дæр згъордтаин. Мæ зæрдæ дзаг уыди цавæрдæр мæнг цинæй Дунейæн йæ хъыг, йæ сагъæс нæма уыдтон. Ныр зæрондæй здæхын фæстæмæ мæ фыдæлты бæстæм... Эз фæцагуырдтон рæстдзинад, фæлæ йæ никуы ссардтон. Абон уыцы рæстдзинад агурын мæхи зæрдæйи арфы, æмæ йæ æнæмæнг ссардзынæн уым!. О, денджыз! Ди дæ æнæбын арф, æвирхъяу налат, æгъатыр!.. Дæ тæрттæй баст куий-тай раудазыс де 'мбæхст уад-дымгæтæ, авд æфсæн дуары фæстæйæ рагæпп ласы сау дæлимон, йæ цъæхахстæй фæризынц арвы къултæ, йæ цæстытæй февзилы судзгæ æхсидæвтæ. О, æнæфсис кæфхъуындар! Цал æмæ цал æнамонд бæлцоны ныс-хойы уыцы сау дæлимон дæ гом хъæлæсмæ!»

Гæрста nau йæ цыргъ риуыгуыдырæй доны уæлçъар. Цыди даргъ хъилтæн сæ бынгæртты къæс-къæс... Лæг йæхинымæр

дарддәр дзырдта: «Мәнгард, фәлитой цард! Зәххонты әнамонд хъысмәт! Адам әмә Ева́йы зәнәг, Җәмән һъуыди фыдаётты уыцы сыйгъәрин фәткъымә әевналын? Җәмән бакуымдтой сайын уыцы әбуалгъ әевдиуән? Ныр хъизәмар кәнүт галиу зонд әмә фыдмонцты судзгә арты! Җәмән ма фервәзын кодта Нох доны хъайматәй зәххонты хъастә?..

Әнәбын сау денджыз, мә зәрдә нырхәм дәумә кәсынәй. Әз зонын, ды дә туг әмә цәссыджы цәдҗдҗинаг...»

* * *

Үрс кәттагджын нау йә фәндаг дардта Скифты бәстәмә.

Занчуллә денджызы уазал комуләфтәй ихәнриз кодта. Чысыл раздәр ын йә дарәсы хәррәгтәе губырыфындз ләг йә уәләйә ратыдта, адон дәр ма дыл мә хардзәй Җәмән баззайой, зәгъгә. Йә буар ныххуылызд абухгә уыләнты әртәхтәй. Уалынмә йә фәсонтыл әрхауди хъәдабә куатә. Скасти хәрдмә — йә уәлхұс ләууыди дысоны сәрүлдзурәг. Чызг йәхи әнгом әрбатыхта, стәй фәкомкоммә арвы ныгуылән фарсыл мәйи фәлурс цәстгоммә. Кәддәр хәддзуфән-дырдзәгъдәг саузәрдә әмә фыдгәнәг кәй хуыдта, уыцы әрвон тымбыләг Занчулләмә иуцъусдуг фәкасти хәларзәрдә хәрзгәнәджы хуызән. Афтә фенхъәлдта, цыма арвәй раппәрста ие 'взист бәндәнтә, науыл сә стыхта әмә йә фәңдәйлас-та йә фәстә әнәфыдбылыз фәндагыл. Фәлә уыцы рәууонг монц иу уысм, иу цәстыныкъуылдәй фылдәр нә ахаста.

— О, бәстыйых, о стыр Хуыщау, цәуынна мә ауагътай мәрдтәм? Кәд мә судзгә хъизәмәрттәй фервәстанин әппин-фәстар!

Чызг ныдззынәзта. Анахарис әрбадт йә разы, әрбайста ын йә къух йәхимә. Занчуллә фәхъус кәуынәй, сәр әрхауди риуыл. Дзыккутә пыхыл әмә сүйтәғондәй уәхсчытыл фәйнәрдәм фәптырх сты: иу уадззаг дзы фәсонтыл әрзәбул, иннәтә разырдәм акалдысты. Сә аууон бакодтой цәстгом. Зындысты әрмәстдәр билтә. Змәльдисты, хъуисти сә сыйбар-сыбур. Цымә, цәуыл уыди йә хъуыды, цы дзырдта йәхинымәр Занчуллә? Чи зоны, алгъиста ацы адәймаджы — йә ног хищауы, ныр та йын уый нуаздзәни йә сау туг, ныр та йә уый ахәсдзәни йемә әнәзонгә рәттәм къалатийы ахст цъиуау,

кәнә әрмакуыр тутийау. Куы ницәмәнуал бәзза, куы нал әй хъәуя, уәд та йә суант амарын дәр йә бон у. Чи зоны, йә хъусы зәлыдысты әнахуыр дзыртә: «Цәмән марут адәймаджы?» әмә сын сә мидисыл сагъәсі баңыди. Йе та дистәнгә тыхсти, ныронг ахуыр кәуыл нае уыд, кәй никуыма бавзәрста, уыңы рәвдаугә къухныдзәвдәй. Чи зоны, әмә әппындәр ницәүүл хъуыды кодта, ниңи дзыртта йәхинимәр, фәлә былтә афтә сәхи әгъдауәй бирә бонты маст әмә азарәй змәлыдысты...

Ләг ын суагъта йә къух, ныр та бавнәлдәтә дзыккутәм, цәсгомәй сә раиуварс кодта әмә сә уәхсчыты сәрты арахст-гай райста фәсонтырдәм. Чызг әм сонтәй әрбакасти — цәститә ферттывтой знает әмә тарстхуызәй. Афтә иу-цасдәр ныхкъуырәгау ныккомкоммә сты, стәй сә даргъхау уәлтты-фалтә сындәг-сындәг әрәхгәдтой әмбисы онт, әмә сә мас-тәлгъәды әрттывд әрмүнәг, әрфәлмән и бынтондәр. Чызг ье 'ргом азылдата, арф ныууләфыди.

— Әңгәйдәр скифаг дә? Ма йә бамбәхс...

Занчуллә әрәджиу йә сәр банкъуыста, о, зәгъгә.

— Әмә ахәм дард ранмә куыдәй рахаудтә? — фарста дардәр Анахарсис грекъагау, стәй скифты әвзагмә рахызт:
— Радзур-ма мын, кәд дын зын нау...

Әмә фәкодта йә хабәрттә Занчуллә...

Денджыз тәмәнтә калдта, йәхимә скъефта арвы хуыз. Мидбынат змәлыдысты йә уәлцъары әргъәу фәрчытә. Куыд әддәмәй ье 'взист хәрв таргәнгә аңыд әмә сиу ис арвәроны цъәхбын фәлмимә. Мәй фәкъул, фәцәйтүлди бынмә, ныртәккә ныххаудзәни фурды стыр агуаты.

Доны урс уырынгтә куыд айсәф-фәзын кәнинц, уымәй йә цәстәнгас нае исы Анахарсис, афтәмәй дисгәнәгау бафарста:

— Гәр, әмә әлдары усадонәй та цы амаләй ралыгътә? Уыр-дигәй раирвәзән куынә вәййы...

— Зынәй, стыр зынәй, — загъта Занчуллә, ихәнәй гәртт-гәртгәнгә, әмә куатә йәхиуыл әнгомдәр әрбатыхта. — Цәвитетон, устыты хистәр мән кафын куы сахуыр кодта, уәд әлдармә баңыд әмә йын афтә: «Федтон әбуалғ фынта — арвыл стъалыты әвәрд фендәрхуызон, дыууә дзы бынмә ратахти. Сә иу хаугә-хауын сыйзгъәрин галдууар фестад әмә быдышы астәу зәххы аныгъуылд, иннә та сәмбәлди дә галуаныл, уйадыл дә исбон басыгъд. Әз фехъал дән фыртәссәй,

скуывтон Хуыщаумæ, куы æркъул кодтоң, уәд фæстæмæ баҳаудтæн фыдфынты ахæсты... АҼртахти цьиу, адæймаджы æвзагæй дзуры: «Рæхджы уәм фæзындысты тыхгæнджытæ, дур дурыл нал ныууадздзысты. Амардзысты æлдары, йæ сæргæхçæй йын тугæнæн къопп скæндзысты...» АҼз цьиуы бафарстон: «Фыдбылызæй фервæзынæн ма исты хос ис?» Загъта: «Ис... Уæ хицауы фыдæлты кувæндоны тæрхæгыл фондзыссæдз азы размæ цы галдзуар уыд, уый абоны онг кæмдæр зæххы бын ныгæдæй лæууы... Уе 'хсæн цы æнæтæригъæд чызг çæры, уый уемæ акæннут æмæ йын аҼз йæ хъусы бацæгъдзынæн, кæцы ран ис. Скъахут, сæвæрут æй хæдзары тæрхæгыл — фыдбылызæй тас нал уыдзæн...» Уыцы фынты койæ æлдар тынг фæтарсти, ныссагъæс кодта, стæй næ дыууæйæн çæууны бар радта. Дыккаг кæркуасæнты рахызтыстæм галуаны æфсæн дуæрттæй. Бахæцçæ стæм згъоргæуадæй хъæдбынмæ. Ус мын афтæ зæгъты: «Гъенyr лидзgæ, дæ сæрæн цы хос зоныс, уый кæн. АҼз кувдзынæн дæ рæствæндагæн. АҼлдарæн та зæгъдзынæн дæу тыххæй: æртахти зæд æмæ йæ йемæ уæларвмæ систа...»

Чызг ныххъус.

— АҼмæ дæ уайтагъд фæндагыл æрцахстаиккой, кæй зæгъын æй хъæуы.

— Аргæ мæ скодтой, æрмæст афтæ рæхджы næ, стæй æнæуи дæр уыцы адæмы къухмæ нал баҳаудтæн. Хъæдмæ куы бафтыдтæн, мæ фæндаггæттæ хæрд куы фесты, уәд цæрын байдыттон кæрдæг æмæ хъæддаг дыргытæй. Иухатт æрцид тыгъды къæвда. Сыртæ лыгъдысты сæ бадæнтæм, алы хъылма хилджытæ та сæ хуынчытæй æддæмæ ралæстисты. АҼз дæр иу лæгæтгонды фæмидæг дæн. Уым разынди лыстæн, мæхи йыл æруагътон. Кæй лæгæт у, ууыл хъуыды дæр næма акоитон, афтæ дын æрбахизæн къæсæрыл сырд куы февзæрид. Йæ цæстистæ зынджы къæрттытау рухс уагътой. Бирæгъ, цъæх бирæгъ. Дæ балгъитæг мæ раны баҳауæд. Зыдтон, аирвæзæн мын кæй нал уыди. Фыртæссæй фезмæлын дæр мæ бон нал сси, цыма цавдур фестадтæн, уыйай... АҼз уыдтæн, марыны тæрхон рахæссыны фæстæ йæ сæр къодахыл кæмæн æрæвæрынц, йæ цардæй ма æрмæст цæстыныкъуылды йас рæстæг кæмæн баззайы, ахæм æнамонд уды хуызæн. Банцайы йæ улæфт, ахуыссынц йæ монцтæ, фæвæййынц йæ сагъæстæ, йæ фæндтæ. АҼз уыдтæн мард... Фæлæ ма мæм уæддæр диссагау цы хъуыды æрцид:

«Æз ацардтән цалдәр боны сәрибар маргъяу тар хъәды хъәбысы, әрдзы риуыл. Федтон бархийә хурыскаст, боны нывәст райсомәй изәрмә; федтон әхсәвы барджын, бәрәгбонхуыз цыд әмә змәлд. Фехъуыстон сәууон цынүты заржытә дуне тавәг хурыл, фехъуыстон әхсәвзиләг мәргүты фәдисхъәр әмә сусәг, хъуызгә әхситт дәр. Мә цуры хъәддаг карк ләвәрдта йә цынүтән хәринаг, сәгуыт нозта дон әрхы, арс хуыссыди хурмә әнәмәтәй. Æз банкъардтон уыцы къорд боны дәргыы, әңгәдәр әрдзы хъәбул кәй дән. Æмбәрстон зәххы сусәг ныхас, йә уләфт, арвыл стъалыты уәгъидар хъастан. Æз федтон рәсугъыд фынау мә сәнтты сәйрагдәр бәллиң — сәрибар... Æмә ныр амәлын дәр диссаг наеу». О, мәнән фенцондәр уыцы әнәнхъәлгә хъуыдаты әрцидәй. Цәттәе уыттән мәләтмә, кастән разыйә әнхъәлмә бирәгты әфсәртү фәкъәпмә. Фәләе сырд тагъд нае кодта. Уалынмә йә мидбынат куы базмәлид әмә ләгәтты къасәрыл куы 'рхуыссид, йә сәр мидәджырдәм, афтәмәй. Æвәцәгән, әфсәстәй әрцид, мән та фәстәдәрмә ауәрста. Фәкасти мәм иу-цасдәр әдзынаег, стәй йә сәр зәххы 'мбуар әруагъта әмә ныссабыр. Афтәмәй мыл әрәхсәв. Күйдәй әрбабон, уый нае рахатыдтон. Сәударәй бирәгъ фестади, федде ис. Ницы йын әмбарын абор дәр, цәуыннае мә баҳордта, уымән. Скифты, нае фыдаелты дзуар бирәгъ уыд, зәгъгә, кәддәр фехъуыстон.. Чи зоны, кәд уый дәр исты давы, кәд бәстү тыхы амындәй фервәэстән. Æнәуи дәр бирәх хәттүтү әрцид ахәм хъуыддәгтә, стәй аргъәуттү дәр ис, бирәгъ адәймаджы сывәллони йәхі ләппинау кәй схъомыл кәны. Æмә ма уый фәүәд мадәл бирәгъ, уымә уыдзән ныйиарәдҗы әмбудән — әнәбон сывәллонмә кәд уымән нае бавналы дәндагәй. Фәләе ас адәймагмә та?.. Рагәй дәр адәймаг әмә бирәгъ знаёттыл нымад куы сты. Æмә, о, уыцы бирәгъ та ләгәтмә куы фәзына, уымәй тәрсәйә ралыгъдтән. Уды барвәндонаәй мәләйн кәм бафәндәзән? Цыдтән, лыгътән тар хъәды. Кәцырдәм — ницы йын зыдтон. Зәрдаивәй, бон хуры цәстмә, әхсәв та стъалыты әвәрдмә гәсгә мәхижән фәндаг агуырдтон. Фәләе диссаг уыд — бирәгъ мә цух не суагъта уыцы бон суанг изәрмә. Æхсәв бәласы сәрмә схызтән, уым саггомы мәхи әрфидар кодтон. Бирәгъ уәddәр нае ацыд, бәласы бын схуыссыд. Афтә арвыстон цалдәр боны. Æз дзы нал тарстән, фәләе-иу әхсәв уәddәр бәласмә

слæстæн. Уыцы сырд мæ алфамбылайæ дардмæ нæ цыди. Нæ зонын, кæд мæ хæйрæджы хай уыди, æндæр... Із ыл сахуыр дæн, схъæддаг дæн цыбыр рæстæгмæ. Фæндыди мæ афтæ цæрын кæронмæ дæр, — уæд мæнæй амондджындæр нæ уыдаид зæххыл. Фæлæ мæ бирæгъ цы сахат нал уыд, уыцы сахат мæнæн дæр фæзи мæ сæрибary уысм..

— Гæр, æмæ цы кодта? Диссæгтæ куы дзурыс.

— Иубон æрдузы æрыскæфтæ æмæ дзындзалджытæ хордтон, афтæ дын уыцы бирæгъ уым куы æрбалæууид, йæ хъæлæсæй тут кæлгæ. Імбæрстон, цыдæр æххуыс кæй куырдта... Бæрæг уыд йæ цæстытыл. Уалынмæ федтон, йæ раззаг галиу къахы рæбын, уоны тækкæ цур фат кæй ныссагъд. Уæдмæ, мæгуыр, систа йæ уд.

Фатыл куыддæр схæцыдтæн, афтæ мыл цавæрдæр адæм фæйнæрдыгæй æрбакалдысты, сæ къухты — æрдынтæ, кæрдтæ. Сбастой мæ. Сынтыл мæ ахастой семæ. Уыдон разындысты цуанæттæ. Хъæды кæрон лæууыд сырды цæрмттæй конд мусонг. Уым мæ æрæппærстой сæ хицауы къæхты бын. Хъæр кодтон: «Бирæгъы цæмæн амардтат? Уый сымахæй раствæр, æнæтæригъæддæр у!» Сæ хицау мыл, æвæццæгæн, нæ барвæссыд: мæ бакаст — фыдхуыз, къæцæлтæй конд адæймаг... Рæхджы мæ базармæ уæй кæннымæ аласта.

Фæци йæ ныхас чызг.

Мæй ныххауди сай мигъы пъæрайы. Ірбаталынг и денджызы уæлцъар. Йæ урс тæмæн уырынгтæ ærbaisæftyсты. Фæлæ бирæ рæстæг нæ ахаста уыцы æнтъыснæг сай мылаз. Разынди мæй тар асæстыты хъæбысæй, æмæ та денджызы уæрæх тыгъд фæлмас тыйбар-тибур сси.

Хъус-ма, æз дын таурæгъ ракæнон, — бавнаелдта лæг Занчуллæйы рæмбыныкъæдзмæ. — Аццы лæппын радзæгъæл доныбылты. Інæнхъæлæджы фæцæф и кæйдæр дзæгъæл фатæй. Тилы йæ гæндзæхтæ. Ныллæууиди йæ уд исыныл. Йæ алыварс сай халæттæ зилдух систой.

Чызджы цæстытæ æнахуыр æрттывд фæкодтой мæйрухсмæ. Лæг йæ ныхас кодта дарддæр:

— Із дæ федтон паддзах Солоны галуаны уыцы аццы кафт кæнгæ. Сай мраморыл дæ урс харæ дарæсы ахаудтæ, æмæ дæ уадзыгæй рахастой æддæмæ... Уыцы кафт мын радзырдта уæд, де 'взондджы дуг куыд бабын. Кафт нæ, фæлæ хъарæг, судзgæ

хъарәг... Уйй уыди цәссыг, галуаны къумытты әхсәрдзәнау чи калди. Әз дә федтон кафгә ноджы әндәр хатт, сә фындытә хәрдмә арәст, ахәм цыргъ хъаматы әхсән дәр, цәлхзылд әмә сәрбихъуырәйттәгәнгә. Мәхи нал баурәдтон, фестадтән әмә хъаматә иуварс аппәрстон. Нә мә фәндыди дә мәләт хъамайы цыргъыл...

— О, сфаәлдисәг!.. Никуыма фехъуыстон ахәм ныхәстә. Чи дә, кәцәй фәдә? Зонын, балхәдтай мә... Зәгъ-ма, кәмән мә ауәй кәндзынә ды та?

— Әз дә ссәрибар кодтон. Мә къухы цагъайраг нал дә. Бирә азты дәргъы фәцардтән Гречъы, ныр цәуын нәхимә. Әз хъумә адәмы баууәндүн кәнөн рәестдинадыл, мә ахуырад байтауон хоры мыггагау адәмы зәрдәты, — бәзджын әмә рәсүгъд тау күнд суадза.

Әддәуәз, дендҗыз әмә арв кәм байу сты, уырдыгәй әрбазынди сур зәххы уырынгтә әндар. Йә сәрмә, тар асастыты әхсән, хъуләттә сәуәхсид уыцы әмнараәг даргъ уадздзагәй дәргъәй-дәргъмә әрләууыдис арвгәроны әмбуар; йә хәд фәстә сәйләсти хуры судзгә тымбыләт. Уыдон иумә зындысты, куырдадзомәй ныртәккә чи рахауд, ахәм сырхзынг уарт әмә цирхъы хуызән. Чысыл фәстәдәр сә сәрмә мигъасәст сау кәлмәрзәнау әрцауындәг, йә бинаг әмбис сырх хъуләттә афәлдәхт, цыма йә тугәй сахуырстәуыди.

Уыцы нывәй Анахарсисы зәрдә нырхәндәг. Уыдта, әмбәрста, ие уәнны кәсәгау, йә сомбонтәм бахизән къасәрыл цыдәр фыңбылыз кәй бады* .

Фәцәйхәццә кодта нау Скифты бәстәмә.

1967 аз, 9 декабрь.

«Max дүг», № 8, 1970 аз.

* Анахарсис Скифты бәстәмә куы әрыздахт, уәд адәм йә ахуырады ныхмә сләууыдисты әмә йә амардтой.

УРС НЫМÆТ

Хохаг таурæгъ

Сәрдигон ирд әхсæв ивайын райдыдта. Мæй фæлурсæй фæлурсдæр кæны. Стъялытæ иугай-дигай тайынц арвы агæрон тыгъады. Арвы бæзджын, лылагъуыз цъæх тæнæгæй-тæнæгдæр кæны, фæлæ нырма хуры цæст никуыцæй зыны. Жвæццағæн, дзæгъæлдзу дымгæ нæма райхъал йæ тарф фынæй, дард æргæрон иучысыл урс мигыы бындзыг æнцад-æнцой хуыссы, не 'zmæлы, фæллад сабийау.

Фæлæ мæнæ чысыл фæрухсдæр. Жхæсвы милтæ ныффæлурс сты амæ лæнчытæ, адгуыты фæхъуызынц уырдыгмæ — кæмттæм. Жниу, уым дæр кæдмæ амбæхсдзысты. Хæхты айнæт тигътæ ба-рухс сты амæ æнцад лæууынц. Сыбыртт никуыцæй хъуысы. Жгæндæг, æнусон, æвæджиау æнцойад амæ сабырдзинад ныщ-цахсти бæрзонд гæмæх хæхты дыдæгтьы.

Сay хохы цыргъ, æвзист æнгүйрстуа-нау, райсомы дыдзы рухсмæ гæзæмæ æрттиви, фæлæ къæдзæхты амуырдыг карст фæрстæ дзæбæх нæма барухс сты. Хохы хæд цъуппыл цыдæр æндæрг æдзынæгæй лæууы: йе къæдзæхты фæзгъæр у, йе та зæронд дзæбидыр лæугæйæ рæдзæ-мæдзæ кæны.

Ноджыдæр фæрухсдæр. Жрæуы рухс райсом хæхтæм, фæлæ нырма æхсæвы сабырдзинад амæ æнæхъыгдард æнцойад

сә базыры бын дарынц кәмттә, хъәд әмә кәрдәг, адәм, сырдтә әмә мәргүтү. Райхъал, дард әрвгәрон цы урс мигъы бындзыг фынәй кодта, уый, айвәзта йе уәнгтә, айтынг нымәтү фәдджитай әмә рааст Cay хохы цъупмә. Әрбадт хохы цъуппил, йе та дзәбидыры сыйтыл әрцауындзәг. Фәлә афтә зыны, цыма, уәлә әрыгон фыйайау урс нымәтү дымджыты әрбатыхта йәхи әмә йә ләдзәджы 'нцой цәуылдәр сагъәс кәнен... Скәс-ма, мә хәлар, чи зоны дәм сәу райсомы әгуыппәгдинад әрхәсса фыйайауы сагъастә, йе 'нусон әмбәхст мәт...

Кәддәр, раджы кәддәр Cay хохы дәлбазырмә әрәфтийысты дыууә ләппуләджы, ацы дунейыл мән у зәгъәг кәмән нә уыд, әрвады рәвдыйд, хионы аддҗын ныхас чи никүн зыдта. Сә иу — кәстәр, рафтыд Къуыдартомәй, иннә — хистәр, Хъелы 'фңәгыл әрхызт Хъуды уынгәг комәй, Арагвайы былгәрәттәй...

Райдытой цәрын әххуырст, фыйайаәй. Садджын къуыр-фәй-иу раскъәрдтой фос, схызтысты-иу Cay хохы дәллагхъуыр зад хизәнтәм, сәрд — дзәнәтү хуызән кәм у, уыңы Сомихы коммә-иу сыскъәрдтой... Аивгъуытда-иу сәрд, фәэззыгон цыбыр бонты дыууә фыйайау тауыл хызтой сә фос, әңкъард әгуыппәг уәлдәфы-иу сә зарәджы зәлтә, сидзәртү уадынды әнттыснает хъәләс ризгәйә ленчытә кодта...

Әрцыди-иу даргъ зымәг, фезмәлән-иу нал уыд, әддәмә ракәсән-иу нал уыд: мит, әмә мит, әгас дуне хъәпән фестад... Кәдәм фәцыдаиккй әнәхицау фыйайәуттә, сә фысымән-иу зымәгон фосгәстә систы... Кәд-иу искуы фысымты ләппутимә цуаны ацыдысты, уәд уый уыди сә хуыздәр бәрәгбон... Науәд иунәг, иунәг әмә иунәг... Әвәгәсәг, әнәхицау ләппуттә... Иунәгәй та адәм сәхи дард ластой, амонд та йәм хәстәг нә цыдис...

Цыдәр хорз сыл әрцыдис, кәрәдзийән аддҗын кәй фесты, уымәй. Иу сәрдигон әмбисбон, сә сихоры къәбәр хәрд куы фесты, уәд иудзәвгар әнцад әнәсымәй абадтысты, стәй хъудаг — Хазби йә хуытой, — афтә зәгъы:

— Барсәг, къуыдайраг, ници ис нә дыууәйән дәр а-мәнг дунейы, куы фәтыхсәм, уәд нәм әххуысы арм ници әрбадардзән... Уәләмә дәр әххуырст фыйайәуттә, дәләмә дәр кәйдәр дзәгъәлзад ләппуттә... Цәй, ныр дыккаг аз фаззон әфсымәртаяу иумә цәрәм, иу у нә мәт әмә нә цин дәр... Дзырд раттәм кәрәдзийән, цәргә-цәрәнбонты кәй никүуал ахицән

уыдзыстәм, әфсымәртәй кәй цәрдзыстәм, ууыл. Аз дә хистәр дән, әмә дын мәнә мә күх.

Мадзура къуыдайраг ам йә къух радта, әмә дыууә дәрзәг, фидар къухы кәрәдзиуыл әртыхстысты, дыууә тулдзы арф уидәгтаяу.

Чи зоны, ңал азы ма рацардысты уым әфсымәртә. Сфәнд кодтой сә күисты мыздәй зәххы гәппәл балхәнын әмә Саджын къуырфы әрцәрын, фәлә ләг куыд сференд кәнә, афтәй җәхъисмәт алы хатт наә рауайы.

Рәсугъед чызг уыд фысымән, чыннадзон чызг. Бирә дзурджытә уыд Зәринәйыл, фәлә-иу сә дзырд цәйдәртү 'фсон фехәлд: куы чызг наә күимдта, куы фыд наә разы кодта, әмә Зәринә җәхъисмәт алы хатт наә рауайы...

Чи ңы 'нхъәл уыд дзәгъәлзад әххуырстытәй та. Фәлә зәрдә зәрдә у. Җы бәрәг ис, рәсугъеддәр әмә тыхджындәр зәрдә кәй риуы тәлфы: фысымы әви әххуырсты.

Хъуыдаг афтәя раудис, әмә дыууә фыйяуы дәр бауарзтой фысымы чызг — Зәринәйы. Җы нығас хъумә уыдаид әххуырст ләппүти, фәлә зәрдә зәрдә у — мәнә наә поэт мәнгәй наә загъета:

Йә бонәй уа зәрдә, —
Куыд хивәнд у, куы,
Зәгъ ма йын «әвзәр дә», —
Уырны җә бәтуы...

Наә, әвзәры тыххәй бәргә никәмән ницы ауагъатаиккөй дыууә 'фсымәры, фәлә мәгуыр, мәгуыр... Атт, ләджен-иу мәгуыр ңы фәкодта, уый авд дәлдзәх ныххая!..

Атт, мыггагмә әлгъисты фәуа әвзәрәй хорз чи кодта, әдиллийә зәнддожын, фыдуындај — рәсугъед, уыци хъәздыг дзинад дәр!.. Бәргә, фәлә кәм ис! Алгъист әлгъист у, мәгуыры хъәздыг наә кәнә, хъәздыджа — мәгуыр... Цардысты дыууә мәгуыр әфсымәры, ңас әмә сыл ңас сагъас әфтыдта сә сусәг уарзондзинад, фәлә ницы дзырдой, ағәрыстәмәй кәрәдзийән дәр наә хъәр кодтой сә бирәе масти.

Иу сәрдигон изәр та дыууә фыйяуы фос аәртардтой сәрвәттәй, фәхищән кодтой фос әмә хъомты, кәртыты сә бакодтой. Кәртәй чысыл әддәдәр ног карст хосы тыыфыл арытыдтой әмә арт скодтой. Нытталынг, ныммәйдар. Араәджиау сын фысымы чызг әхсәвәр рахаста, дзидзайы кәрдихтә, хәбиздожыны кәрстытә әмә иучысыл

арахъхъ. Цыдәр әнкъард хуызәй баләууыд сә цуры әмәс сәм әнәдзургәйә бадардта тәбәегъ әмәс чысыл дурын. Фыййәуттә фәджихау сты. Бамбәрстой, цыдәр сагъәссаг хабар әрцид, фәлә ницымы дзырдтой. Барсәг райста әхсәвәр, әddәдәр әй әрәвәрдта әмәс әндзыгәй аләууыд. Хазби зәхмә ныккаст, йә цәстыхаутәй әрәмбәрзта йә къәләтүй йас цәстытә әмәс ныхъхъус. Ницы дзырдта Зәринә дәр, фәлә цәугә дәр нә акодта, әнәуый та сә цуры сдзырдмә дәр никуы ләууыд.

— Цы 'рциди, цәй куывд кәны дә фыд? — уайдзәфгәнәгай бафарста әрәджиау Хазби.

— Цы ма уа... Уәртә сыйбайәгтимә бафидаидта мән тыххәй. Бирә фәллой йын ныббастой әмәс цин кәны, — мәстдҗын къәләсәй, әрхәңгә-әрхәңгә, загъта Зәринә.

Барсәг әddeauәй каст Зәринәйы цәстгоммә. Арты рухсмә дзәбәх зынд йә цәстгом... Уәртә цәстыхаутыл хъазынц цәссигтә... Тәнәг былтә зыр-зыр кәннынц... Иучысыл ма, әмәс ныгәр-гәр кәндзысты ставд цәссигтә. Фәлә нәй. Зәринә йә бинаг был йә дәндәгтәй ацахста, арф ныууләфыд, цәссигтә алыгъдысты фәстәмә цәсты гагуыйы бинмә.

— Цәй, хәрзәхсәв ут... — Әнәбары сдзырдта, цәхгәр фәзылд әмәс ацыд.

Зәринә, фәләуу-ма... — Мәрдон хъәләсәй сдзырдта Хазби. Барсәгмә афтә фәкаст, цыма дыууә къаҳдзәфмә дәр нә фехъуистаид уышы ныхас, фәлә Зәринә дзыхъләуд фәкодта. Иу сонт каст ма әнкъард хъоппәг цәстытәй әмәс та сәргүй-бырај араст дардәр. Хазби йәм каст әдзынәгәй, рахиз къухәй асгәрста дамбаца, галиуәй бараст кодта хъама әмәс йә фәдыл араст. Иу уысмә тары аныгъуылдысты сә дыууә дәр.

Барсәг нымәт әркытыдта хосыл, әрбадт, йә къухтә йә уәрдҗытыл әрбатыхта, стәй йәроцъо йә уәрдҗыты кәхцитыл әруагъта әмәс артмә кәстгәйә баззад.

Чи зоны, цәуыл сагъәс кодта, фәлә йын әрәджиау чидәр йә уәхскыл йә къух куы 'рәвәрдта, уәд фестъәлфыд:

— Хазби!

— Йе 'ндаәрт уәddәр дән, — әнәбары худт бакодта Хазби.
— Дон-ма әрбадав адагәй, нә къухтә әрәхсәм әмәс нә фысмы хъуыддагән бакувәм.

Барсәг дон әрбахаста дурыны әмәс Хазбийы къухтыл кәннын райдыдта. Хазби иу-дыууә хатты аууәрста йә къухтә, стәй

ныңдажих. Цыдәр хұуыдыты аңыд Барсәг дәр. Кәсіс: дон дурынәй кәлі Хазбийи нуқау әвәрд күхтәм әмә стәй зәхмә цыхцырәгау кәні.

Әрәджиау Хазби хъәрзәгау ныккодта, й' астәу сраст кодта әмә цыдәр әнахуыр әевзагәй сұзырдта:

— Цәй, цы уа, уый уәд...

Әксәвәр хордтой әнәдзургәйә, әрмәст фәстаг сыйқа куы нуәзта, уәд Хазби скүйтва:

— Уә Хуыңау, мәгүыр әмә иунәджы дәр әнамонд ма скән!..

— Аммен! — загъта Барсәг әмә та ныхъхъус сты.

Әксәвы дыууә дәр нымәты бын рафт-бафт кодтой, фәлә әрәджиау ныссабыр сты, цима афынәй сты, уйайу. Фәлә цәй фынәй! Мәнә кәрчытә дыккаг уаст ныккодтой. Хъәугәрон ма иу әевзонг уасәт цъәхснаг хъәләсәй тыхуаст бакодта, стәй уый дәр ныссабыр. Хазби бинноз уәләфт ныккодта әмә йә иу фарсыл әрзылд.

— Нәма бағынәй дә, Хазби?

— Нә, — фехъуыст әнкъард дзуапп.

— О, әмә цы кәнис? Күнд ницы мын хъәр кәнис?

— Барсәг, мә иунәт әфсымәр, — әвиппайды цыхцыр ныл-ләууысты Хазбийи ныхәстә, цима йә маст фәкъәртт әмә ныззәй кодта, — мәгүыр стәм әз әмә ды. Фәлтау куынә райгуырдаиккам, уәд хуыздәр уыдаид. Цы ма дын әй әмбәхсон.. Фысымты чызг мын цыдәр адджын фәцис, уый исчи куы ахәсса, уәд мәнән дәр әргәйә нәу. Фәлә цы бакәнон? Әгъдауәй цы нае бон у? Ницы. Тыхәй? Әмә тых дәр кәм ис? Дыууә иунәджы дыууә мыггаджы ныхмә цы бакәндзысты?.. Уарзын әй, Барсәг...

— Әз әй дәүәй тынгдәр уарзын! — хъумә ныбогъ кодтаид Барсәг, фәлә йәхииыл ныххәңди, әрмәст йә уәнгтә куыддәр адон сты, йә сурхид акалд: йә уәлармәй йә ныхы хид асәрфта әмә дарддәр хъуиста.

— Уарзын әй, Барсәг, әмә ма цы бакәнон, ницы мә сәрән зонын? Скъәфғә, әмә кәдәм?

Ныхъхъус та сты дыууә 'фысымәры, әрмәст ма хъуысы сә тыхулафт, цима ныртәккә сә фыдынзагимә хъәбысәй рав-нәлдтой әмә йә ныббырстой, уйайу.

— Хазби, кәдәм та цы хоныс? Дуне стыр у, — ахъуыды кодта Барсәг, әмә йә ныхас дарддәр кодта: — алидз Къуыда-рырдәм, уыдон дә уәхирдыгәй агурдзысты. Уәдә Сау хохы

дәлбазырты Чеселгоммә бахиздзынә, стәй уәд Къуыдармә ныгәпп кәндзынә. Хәйрәт дәр дә не ссардзәни...

— Куы мә расура фәдис, уәд сә чи бауромдән, чи фәуыдзән сә размә?

— Ау, әмә мәнәй әппүн ницы ныфс әвәрыс?

— Мемә алидзәнзына? Цыма йын әнхъәл нә уыд, уый фарст акодта Хазби әмә йә рәмбынкъәдзыл рабадәгай кодта.

— Нә, — әрәджиау зәгъы Барсәт, — лидзгә нә. Фәлә уәртә Сау хохы рәбын, Дурджен кәй хоныңц, уыңы нарәдже фәдисы раз бабадзынән әмә, цалынмә удағас уон, уәдмә дзы иуы дәр дә фәдил ацәуын нә аудадзынән.

— Мә иунәт ныфсаг, әмә дә әз мә сәрвәлтау хәссын? Нә, уый нә уыдзәнис. Кәд цәргә, уәд иумә, кәд мәлгә, уәддәр иумә!

— Нә, Хазби, мәнән цәргәйә нәу, фәлә мыл дә разы цы ’фсымәры хәс ис, уый та искәмә нә аппардзынән. Мәрдтәм мә цәстом чызийә нә бахәсдзынән.

— Дәүән цәргәйә нәу?.. — Йәхи мидәт сындағай сұзырда-та Хазби, әмә бандзыг. Бамбәрста, Барсәт цәмән афтә загъя-та, уый әмә, цыма йә риуыл нәмыг сәмбәлд, уйнау уәлгоммә әрфәлдәхт йә хуыссәныл.

Нициуал загътой әфсымәртә. Райсоммә әнцад хуыссыдысты фәрсәй-фәрстәм. Дыккаг бон дәр афтә әнкъардәй, сағъәсгәнгә фәхаттысты сәрвәты. Фәлә изәры Зәринә лыстәг фос дуңынмә куы ’рбацыд, уәд Барсәт Хазбийән аивәй афтә зәгъя:

— Чызгән бамбарын кән әмә, кәд разы у, уәд райсом әхсәвы цъәхәй лидзгә. Фысымы бәхтә уәртә хъәугәрон хизыңц. Сәргүтә тыргын сты, әмә сә әз хосы бын әраууон кәндзынән. Фәстиат нал хъәуы, — загъта ма Барсәт әмә араст кәрты цур арт кәннынмә.

Цыдәр маст хордта әфсымәрты зәрдә. Зыдтой йә сә дыу-уә дәр әмә йә кәрәдзийән дәр уымән нә дзырдтой. Әхсәвы Хазби хуыссәнмә куы ’рбацыд, уәд әнәбары загъта:

— Чызг разы у. Райсом цәуинаг цы уа, уый әрцәудзән, — стәй йәхи нымәты батыхта әмә фынай әфсон скодта.

Куы фәбонырдәм, уәд Барсәт артдзыл бакодта, йә дамбацайы хъусхос раивта, хъrimагмә әркәстыгә кодта, стәй йә ие уәхс-кыл баппәрста әмә бәхтә ахсынмә ацыд. Чысыл фәстәдәр дыу-уә саргы бәхы кәрты цәджындыл әрбаста әмә афтә зәгъя:

— Хазби, цәй ныр дә мә сәр ницәмәнуал хъәуы. Даे хъару әмә дәхәдәг. Әз иукъаҳвәндагыл цәуын Дурдженны нарағмә. Уырдыгәй күи аирвәзай, уәд дын тас нал у.

Хазби әңцад аләууыд, стәй афтә дзуры къуырма хъәләсәй:

— Дае къух мәм уәддәр ратт, ме 'фсымәр, чи зоны, кәрәдзий нал фенәм ацы мәнг дунейи. Мәрдты бәстәм хыләй цәуын нә дыууәйән дәр худинаг у.

Барсәг әнәдзургәйә атыхст ье 'фсымәрыл әмә йә цәс-сыгтә аныхъуырда:

— Цәй, ницы кәнүү, тәрсгә мын ма кән, фәлә арәхстгай архай. Әз цәуын.

Йәхи әрбатыхта, фарон ын Дзугаты цуанон ләджы идәдз йә фос хизәггаг цы урс нымәт баләвар кодта, уым, әмә тары аныгъуылд Барсәг.

Бон цъәх кодта, афтә схәецә Барсәг Дурдженны нарағмә. Үйнгәт фәндаджы сәрмә ставд дурты цәнд ныzzәй кәнүүн јеввонг кәм уыд, уым йәхицән хъавән әрцәрәзта. Бады иунәгәй, рәгъя-уәй хъоды дзәбидырау, әмә сагъәс кәнүү Барсәг. Чи зоны, аbon йә фәстаг бон у, чи зоны, фәстаг хатт фендзән хурыскаст. Тәхуды кәнүү Барсәг ье 'фсымәрмә, фәлә цәмәй уый тәхудиаг уа, уый тыххәй Барсәг хъуамә әрхәсса йә сәр... Әтт, сәрхаст къуыдай-пар! Күйд аддҗын у цард, күйд зын у мәлүн! Фидар ләуу, мәнәй-уый, — йәхицән ныфсытә 'вәрү Барсәг. — Ницы у уәддәр дә цард. Иу мәләт дарыс Хуыщаяй, бафид ай аbon дә иунәг әфсымәр-ры сәрвәлтау, дунейә фылдәр кәй уарзыс, уышы Зәринәйы амон-ды сәрвәлтау... Цәрәнбонты фәсмойнаг әмә амондымсәг уәвүйнәй рәсүгъд мәләт хуыздәр у. Кәд ракәсдзән хур, хуры цәст ма уәддәр күи федтаин... Кәд мә тохы агъоммә хур скәсә, уәд мын мәләт нәй, — ахъуыды кодта Барсәг әмә скәсәнмә фемдзаст.

Сбон, фәлә нырма хур фәсшох фынәй кәнүү. Даелә хъәдгәрон къудзиты цъыбар-цъыбур райдытой цъиутә, фәлә хур нырма әрәгмә скәсдзән. Мәнә дурты цәнддәй хәэхон дидинәг йә сәр сдардта, ивазы йә къубал хурмә, фәлә нырма дард у хурыскаст...

Уәртә әрбатәхынц әхст фатау дыууә барәдҗы. Даалә, бәрәг фәстәдәр, ноджы цыппор бәхәдҗыны. Әтт, гәрах фәцыд, фәлә дзәгъәлы, тәрсән әхст. Комы иу фахсәй иннәмә нәмыг ничи хардз кәнүү.

Әрбаввахс сты. Фәлә әрбазындысты Хазби әмә Зәринә. Әтт, Барсәг, дае рәстәг әрцыд, фидар ләуу!

Хазби әмә Зәринә Дурджыны нарәгмә күң баирвәэтысты, уәд Хазби хәрдәмә уәлвәндагмә фәкаст, кәд фенид ие 'фсымәры, фәлә дзәгъәлы, — ницы федта. Ницы сәзырда Барсәг, әрмәст, чысыл күң баивгъуытой, уәд Хазбийы хъустыл ауда ие 'фсымәры уынгәг хъәләс:

— Фәндарасть фәут! Тәрсгә ма кәнүт, ам уын дән!

— Хәрзбон, ме 'фсымәр! — ныңъцъәхаст кодта Хазби, фәлә бәхы цыд наә фәурәдта, дард нал у тар хъәды къох, йә ирвәзән бынат, — уайгә, уайгә!

Әрбаввахс сты фәдисонтә. Дәлә сә разәй уайы чызджы фыд, йә хөримаджы дзыхәй ныр дәр ма цәуы фәздәт. Бай-йәфта, зәгъәг, лизджыты — лыстәт къуыхтә сә скәндән. Нә, хъәздыг Баргъуын, наә сә байяфдзынә, фәлтау атутә кән дә чызг әмә де сиахсы фәдил әмә фәстәмә аздәх! — хъуыды кәнни Барсәг, стәй фәкаст скәсәнмә, фәлә йә ныфс асаст — хур наәма сказти, әнә мәлгә дзы наәй..

Топпы әхстмәй йәм күң 'рбаңысты, уәд фәдисәттыл йә тых-йә бонәй фәхъәр кодта Барсәг:

— Фәстәмә! Кәдәм цәут?! Фәстәмә, мәлүн кәй наә фәндү, уый!

Барджытә сә бәхты фәуромәгау кодтой, фәлә чызджы фыд сонт хъәр фәкодта:

— Сургә, худинаңгәнджытә, размә!

— Марон ай әви наә? — ахъуыды кодта Барсәг. — Нә, туг хъуамә ма уа дыууә хәстәжды 'хсән, уәд сүн лымән гәнән наәй.

Гәрах фехъуист, әмә раззаг барәдҗы бәх зәххыл сәмбәлд. Барәдҗы къаҳ йә быны фәци. Фысым ныббогъ кодта:

— Амардтой мә!

Әргәппитә кодтой барджытә әмә баудысты цәф барәгмә. Топпы цәф наә разынд, фәлә фәдисонән нал бәззыд. Әхст нал цыд әмә фәдисәттә диси бахаудтой: чи уыд, чи фехста, кәцәй фәңцид гәрах?

Фысым фәнүфсәджындаәр әмә та фәхъәр кодта фәдисәттыл:

— Уә бәхтыл бадгә әмә сургә! Мән ам уадзут! Худинаг! Худина!

Багәппитә кодтой фәдисәттә сәргүтәм әмә та фәңгайәм күүд загътой, афтә фәгәпп кодта уәлбыл цәнди сәрмә урс-нымәтдҗын әмә сыл фәхъәр кодта:

— Цәриң кәй фәндү, уыдон фәстәмә!

Базыдта фысым йæ фыйяуы хъæлæс:

— Цæвут уыцы дзæгъæлзад хæрæджы! Размæ, фæдисы!

Лæппутæ ѡмæхст фæкодтой уæлбылмæ, фæлæ сæ бæхты куыд-дæр фæцагайдтой, афтæ урснымæтджын иу дур фелвæста ѡмæ йæ ракста. Фенкъуыст хохы фахс ѡмæ æрлæбырд. Урснымæт-джын пуртийау йæхи фехста фæндагмæ, фæдисæтты размæ.

Фæлæ не 'рхæццæ зæхмæ. Йæ урс нымæты фæдджитæ йын дымгæ ныффæйлыдта цæргæсы базыртау.

— Фæстæмæ! — азæлыд арвнæрæгau йæ хъæр ѡмæ комы хъæлæсы, урс мигъы бынðзыгау, ауыгъæй баззад.

Фæдисæттæ сæхиуыл дзуæрттæ бафтыдтой: «Уæ, Хуыцау, маx дæ фæдзæхст, мацы нын кæн. Ай, царциаты диссæгтæ куы уынæм, хъаймæты дуг куы 'рцыд. Бахиз нæ дæ азарæй, уæ Хуы-цау!».

Кæсынц фæдисæттæ: фæндагæн йæ кой дæр никуыуал ис, хохы синæг æрлæбырд ѡмæ йæ ныххаfta. Кæсынц, урснымæтджынæн йæ кой, йæ хъæр нал ис, æрмæст урс мигъы тъыфыл бады фæнда-джы сæрмæ ѡмæ йæ аууонæй нал зынынц лидзджытæ.

Тасы бацыдисты фæдисæттæ. Ай Хуыцауы фæндæй у, загъ-той, сæ цæф ѡмбалы ракастой ѡмæ раздæхтысты фæстæмæ.

Аирвæзтысты Хазби ѡмæ Зæринæ. Кæмдæр Иры дард хъæутæй иу ран æрбинат кодтой ѡмæ зæронды бонтæм æнцад-æнцойæ фæцардысты.

Барсæг — урс мигъы бынðзыг — æнус-æнус зилы арвы æгæрон тыгъдады. æрмæст æрвил хатт, æхсæв бонæй куы ахицæн вæйиы, хур скæсиынмæ куы фæхъавы, уæд æртæхы Cay хохы цъупмæ, æрлæууу уым ѡмæ цымæ раздæрау йæ урс нымæты тыхтæй йæ лæдзæджы 'нцой цæуылдæр сагъæс кæны, уыйау фæфæлгæсы бынмæ Дзомагты къуылдыммæ, Саджын къуырфмæ.

Скæс ма, ме 'мбал, Cay хохы цъупмæ, чи зоны дæм сæумæ-райсомы æтуыппæгдзинад æрхæсса фыйяуы сагъæстæ, иунæ-джы æнусон мæт...

«Max дуг», № 6, 1958 аз

ДАРЧИТЫ Дауыт

УӘЕДДАӘР АЙ МӘ ФАРСМӘ УЫДТОН

Уәд иу бон цъәх арты цыдыстәм әвзыгъдәй —
Хъару 'мә ләгдинадыл бахордтам ард,
Фәлә дын мә фарсмә фыдгулы нәмыгәй
Әрбамынәг ме 'мбәлттәй иуән йә цард.

Йә рәэты мах размә цыдыстәм тызмағәй —
Йә мәләт әмбалән бәлвырдәй зыдтон,
Фәлә йын нә тохы хъәбатыр хәецәгәй
Йә сурәт әдзухәй мә фарсмә уыдтон.

«Max дүг», 1945, № 6

МЫРТАЗТЫ Барис

МАЕЛӘЕТ АЕМӘ СУГДЗАУ

(Сәдәзәздзыды таурәгә)

Незаманы ме 'ккой суг әрхәссын къохәй,
Бәләсты зәрдә дәр суынгәг и мә «оххәй!..»

— Уә, Хуыцау, уәхскуәзәй тухийә мә бон
Нал у аәмә, оххай, ис мәнмә фәндөн:

Цард?.. Адзал мә бахъуыд: парвит мәм ай тагъиддәр!..
Аләууыд мә уәлхъус: — Гъей, хәраег, ныууас!..
Ис дә уд мә къухы!.. Зәгъ фәстаг ныхас!

— Уә, мәләт, дәумә та чи фәуәнды дзурын,
Фәлә ма дә раздәр иунәг аххуыс курын:

Ды мә къәсмә ацы артәгтә ныххәс;
У хъызт зымәг... Ме стонг, 'ргъәвст цотәй мыл — хәс...

— Гъей, гауыр уәлзәххон, ау, тәрыс дәхи фәнд?!.
Афтағ фод!.. — фәкодта уый мәнән тәригъәд...

Сүгтәе мын мә кәрты равәрдта, ыстәй...
Сабитимә фембәлд: сәфтысты сыйдәй...

— Уә, мәләт, ныр бузныг! Федтон әз фыңцаг хатт,
Ды кәй кәнис хорз дәр. А-хорз бәстым агад!

Уәд мәләт куы баҳудт: — Цәй, хатыр дын уәд!..
Зондәй мыл да хуызән чи фәуәлахиз, кәд?!

«Max дүг», 1982, № 6

ЦЫРЫХАТЫ Михал

* * *

Фәхидән ыстәм бур хәеххон фәэzzәджы,
Куы әрпәйхауди арвәй коммә бон,
Әмә фәсизәр хуры сырх фәэddәджы
Куы хъазыди йә урс уыләнтәй дон...

Үстъәлфыд сәрвәт әхсыргұрты уастәй, —
Сә базыртыл мә уарзт кәдәмдәр тахт.
Ләууыд ма ме 'ндағсай къайдуртыл бастәй
Әмә йыл хъыг фәллад цәссыгәй тагъд...

Фәлә та уалдзәг раләууыд... Нә кәрты
Фәзындың ды, ыссыгъди ногәй арт
Мә зәрдәйы...
О, ме 'нхъәлцау кәстәртә,
Сымахмә дәр мән хуызән худәд пард!

«Max дүг», 1987, № 5

ТЕТЦОЙТИ Таймураз

* * *

Уарзун, нæуæг, æнæ 'сзагъд царди фæндтæ
Мæн ку райгъал кæнунцæ æхсæвæй,
Уарзæнттæ, сувæллæнттæ 'ма зæрæндтæ,
Изæдтæ ку фæуунцæ фунæйæй.

Уарзун æнцад мæйдари цъæх кæркуасæн,
Кæдзос æма зунд ирдгæнæг уæлдæф,
Æнæ 'стуф фунæй гъæуи нæуæг хуасæ,
Уазал æртæх æма фæткъуй муддæф.

Бæлæстæ фæххуссунцæ еци лæугæй,
Æз ба цирагъ сасодзун, кæддæрау,
Æма финсун мæ фæндтæ, кæугæ-кæугæй,
Цума дæн сонт, гъе кенæдта—æрра.

Уарзун, гъæуи райгъал уни агъоммæ
Ме 'нðзæвгæ ку ниффинсун мæ фæндон,
Æма мæмæ ку федзулуй комкоммæ,
Куд мæ нæуæг, мæ гъæугæ сувæллон.

Уой ма дуйне бустæги нæ фæззонуй,
Е ба мæнбæл бафтауй разæнгард,
Цума мин над ме 'дарддæрмæ байгонуй,
Æхе мæбæл, кизгау, ниттохуй цард.

Исун куддæр мæ меднимæр арази,
Мæ цийнæ фæннимæхсун, фицлаг хатт
Цæрдод «æвзаг» ка 'рбахæссуй ѹе 'рагъи,
Цума уæхæн хебæлхуæцгæ салдат.

«*Max дүг*», 2002, № 7

ÆНИУ, ТАУЫРЗӘТЫ ЧЫЗГ...

Радзырд

аэззыгон уымәл райсом. Хұрсығъд кәрдәгыл аертывтытә калы әвзистхуыз аертәх.

Арвыл әнәңғатып къуымбили рәдзатгъдай тулынц мигъы егъау къуыбыләйттә. Сәхи аәрбасәрфынц хурыл, әмә та уый дәр әвәндонәй сә фәстә әрныгъуылы.

Афтә рафәлив-бафәлив фәкәны ацы заман алы райсом дәр, фәлә фәстәдәр раирд вәйиы. Чи зоны, әмә та ныр дәр хорз бон скәндзән...

Стыр цъәхахуырст автобус уайы фәтән фәндагыл. Йә фәйнә фарс уәрәх айтыгъдысты колхозы быдыртә.

Дисса! Хәрзәрәдҗы ма ам фәйлыдтой хоры әнәкәрон денджызтә. Ныр дзы аәрмәст ранәй-рәтты зынынц, хъәлләгътәм кәм баскъәрдтой, ахәм хәрзхаст стуртә...

Күистхуыз әмә парахат вәйиы ацафон аеппәт дәр. Әнәвдәлон у әрдз йәхәдәг дәр. Зыр-зыр кәнүинц, змәлүнц дымгәмә хәрисы лыстәг къалиутә. Гәдүбәлас афтә хәлофәй згъалы йә фәстаг бур сыйтә, әмә дзы, әвәещәгән, изәрмә иу дәр йә уәлә нал аzzайдзән...

Абоны йас адәм никуыма ласта автобус районы артдзәстмә. Уәвгә, алы хуыцаубон дәр бирә цәуджытә вәйиы ацы хъәуәй. Чи цы хъуыддагән фәцәуы, чи цы.

— Сызгъәрин рәстәг хәссы, әндәр кәд бафснайдтаиккам уыцы хоры зәйтә, — дзуры зәронд колхозон Дзаххо, рудзынгәй әddәмәк кәсгәйә.

— Аңы студенттә әмә скъоладзаутә дәр та нын стыр аеххуыс бакодтой, мә уд сә фәххъяу, — йә ныхас ын айста Бечмырзә.

Бузныг сты иууылдәр сә азы әнтисздинәдтәй. Сә колхоз районы фыццаг бынат әрцахста. Әдзух радиойә дәр әндәр кой нал ис.

Раззаг бадәныл, рудзынджырдыгәй бады саулагъз ацәргәе ус. Иунәг бакастәй дәр бәрәг у: царды уәз тыхзәронд кәй бакәны, ахәм сылгоймаг.

Кәддәры рәсугъеддинадәй ма йә Җәсгомыл баззад әрмәст зына-нәзына фәдтә.

Бады сылгоймаг әнә дзургәйә. Хаттай дыууә къухәй февналы йә хъулон сәрбәттәнмә. Әделдәр әй фәбырын кәны ныхырдыгәй. Урс дадалитә та йын йә быны атыйссы.

Тауырзәт, зәгъгә, йәм сдзурынц чидәртә. Бәрәг у, се 'хсан каддҗынәй чи цәрү, ахәм адәймаг у. Хәдәфсарм әмәй йә Қыстуарzonәй зонынц иууылдәр.

Ныр стыр ажсызгонән хъусы сә колхозы хорзы койтәм. Кәд фәстаг азты йә сәрән нал кәны, уәддәр дзы уымәй размә зәрдиагәй фәкуиста...

Җай фәдыл наэ раудадис ныхас фәндаггәттәм.

Әрхъуыды кодтой хәстү азты мәгуыр бонтә, уйй фәстәйы тыхст Җәрдтүтә.

Әнәвзәрст не сты, мыйяг, әппәт уыдәттә Тауырзәтән дәр. Йә цардәмбал Темысо хәстмә куы цыдис, уәд йә чызг Изетәйил әрмәст афәдз цыд, Батраз та гуыбыны баззад.

Зондҗын әмә тәнзәрдә адәймаг уыдис Темысо. Йәхәдәг кәд арты цәхәры сыгъдис, уәддәр тынгдәр йә бинонты мәт кодта.

Тауырзәт ын хорз зыдта йә зәрдәйы конд әмәй тыхст хабар никуы арвыиста. Немыц сын сә хәдзарыл арт куы бандзәрстөй әмәй йә дыууә әнахъюм сабиимә уынджы куы баззад, уәддәр Темысомә ныффииста, мах дзәбәх стәм, дә зәрдә нәм ма 'хсайәд, зәгъгә.

Әрмәст дзы фәстәмә дзуапп куы нал райста, уәдәй фәстәмә райдытой йә хъизәмәрттә. Ничиуал баззад әгас йә цәгатәй, йә хәстәджытәй дәр. Цәссигтәй йәхі ахсадта ахсәвәй-бонәй.

Фәлә дисса! Йәхәдәг дәр әнхъәл күйд нә уыд, афтә ңавәр-дәр нығс баңыд ие 'рыгон зәрдәйи. Йә размә әндәргау уыдта стыр хәс — дыууә әнахъом сабиый адәмы рәнхъмә ракәнын.

Хәст баштад. Згъордтой бонтә...

Гыңцылгай фәстәмә рәзыдис, немың ҳынджыләттага кәмәй сарәстәй, уыңы хъәу. Араәстәй дзы кәм скъола, кәм рынчын-дон, кәм дукани. Хъәуы цәрдҗытәй чи ног хәдзар скодта, чи та йәхион баңләг кодта.

Фәлә Тауырзәты къухы уыдаттә кәңәй бафтыдаиккәй?! Сәхи хәдзарәй ма цы хәлддзәгтә аирвәэт, уыданәй иу зәхбын къум барәвдзытә кодта әмә уым цәргә баззадысты абоны онг дәр.

Мә сывәлләттә дарәс әмә хәринагәй хәләг макәмә кәнной, сә ахуыр ма фәкъуылымпы уа, зәгъигә, йә уд йә уәлдай скодта уал әмә уал азы. Ныр, раздәры зынвадат Ҙарды хабәрттәм хъусгәйә, йә цәститыл аудис ахәм ныв...

Йе 'вгтә бәзджын нывәфтыд их кәмән бамбәрзта, ахәм әнәмбәрзән рудзынг. Йә разы, ныллағ стъолыл зәронд хуыннән машинә әвәрд. Къулыл, стыр згә зәгәләй цы консервы къопп фидаргонд ис, уымән та йә хуынды, мәнә ныртәккә устыты зәрдым чи 'рләууыд, ахәм цырагъ — духиый авдҗы мидәг фәтәгены цырпты. Авдҗы хъуырәй фителы бәстү зыны здыкт бәмбәг. «Фителы» кәрон судзы. Йә чысыл әвзагәй пиллон уадзы әмә йә фәстә къул миләй ахоры.

Уый уыдис Тауырзәты кусән бынат. Гъе, уыңы «мәрдты рухсәмә» бадтис зымәгон даргъ әхсәвты бонырдәммә. Йе 'ргъәвст рәссыд къухтәй зылдта уыңы зәронд машинәйи цалх.

Йә тыхстәй-иу истытә ахуыдта сыхәттән, хәстәдҗытән дәр. Чи йын дзы-иу ссады къус авәрдта, чи иу-дыууә суджы муры, чи та әппындаәр ници... Ныр афтә бынноз афардәг уыңы хъуыдты тары, әмә, йә алыварс ныхас цауыл цыдис, уый нал бамбәрста.

— ...Әниу Тауырзәты чызг!.. Уды къәртт... — Ус фестъәл-фыди кәйдәр ныхасәй. Йә хъус бадардта ныхасгәндҗытәм.

Хистәртә та әппәләйдисты сә хъәуы фәсивәдәй. Бирә дзәбәх чызджытә әмә сәм ләппүты кой рауайы ахәм заман.

Уыңы дзәбәхтимә әнәмәнг вәййи Тауырзәты чызг Изетә дәр. Сәхи хъәуы дохтырәй кусы. Әнәзивәг әмә йә арәхст-джын кусәгәй зоныңц хъәуы цәрдҗытә әмә дзы уый тыххәй стыр бузныг сты.

Бирә та дзы феппәлыйсты ныр дәр.

Дыууә ставд цәссызды әрфәд кодтой йә ихсыд уадултыл. Цәмән, уйй йәхәдәг дәр нә бамбәрста. Чи зоны, фырцинәй, чи зоны та йә зәрдым әрләүүүд, әппинәдзүх йә чысыл чыздыжы стырај фененимә чи бәллыйд, уыцы Темысо.

Афтә ма-иу йә зәрдә әрбаунгәг кәддәр скъолайы, ный-йарджыты әмбырдты ийин-иу ахуыргәндҗытә йә сывәлләтты хорз ахуырәй куы әппәлыйсты, уәд.

Раджы уыдис уйй. Ныр Изетә әртә азы размә каст фәцис институт. Батразы та ма афәдз хъәуы...

— ...Сә фадәттә дәр хорз сты, сә фадәттә. Цард сын бантисәд, — цыдис ма дардәр дәр фәсивәды кой.

— Уәддәр ма сын цыдәр нә фаг кәны, — райхъуистис ахуыргәнәг Залиханы карз ныхас. Уйй ахәм хъәләсү уагәй фәдзүры, истәуыл йә зәрдә куы фәхуды, әрмәст уәд.

Иуылдәр фәхъус сты. Әвәццәгән, бамбәрстой Залиханы амә сәхинимәр йемә сразы сты...

— Дәлә Мамсыры чызг дәр әңәг рацыд йә цәгатмә? — әвиппайды афарста устытәй чидәр.

— О... Әмә та, әниу, Муссәйы чындз нә афардәг?! — райхъуистис әндәрьырдыгәй.

— Уйй та афонмә фәстәмә дәр әрбафардәг! — ныххудт иннә ус.

Әвәццәгән, амәй размә йә хъустыл кәмән нәма 'рцыдыйсты дыууә хъуыдаджы дәр, ахәм чидәртә бахъыг кодтой.

— Йарәппин, цәй аххос у се 'ппәтән? Бакәс нә фәсивәдмә — амә зәды къалиутә. Уәдә зәрәдтә дәр уыйбәрц фыддзәрин куы уаиккой, уәд нырмә дәр нә хъусыл цыдаид, — загъта та хистәр нәлгоймәгтәй чидәр.

Әнәдзургәйәй йә урс сәр ныттылдат зәронд Дзахко.

Исдугмә сыйыртт никәмәй уал райхъуист иннәтәй дәр: чи рудзынгәй джихәй кастис, чи та цәлхыты хъәрмә ныххъуиста.

Се 'ппәт цәуыл хъуыды кодтой, уйй зын зәгъән у, фәлә Тауырзәты цәстыйтыл цәмәндәр ауад йәхі рәсугъд чызг Изетә.

Бирә хорз курджытә йә ис, фәлә, хъуыддаг иудадзыг Тауырзәтәй кәнгә куы уаид, уәд, әвәццәгән, уйй әндәр бинонтәм цәрүнмә ауадзыныл никуы сразы уаид!. Цәмән, ууыл та ныр йеддәмә никуы ахъуыды кодта.

Стыр куывд скодта әртә азы размә, йә чызг институт каст кәй фәцис, уый тыххәй. Уәлдай цинаң та уыдис, сәхи хъәуы кусгәе йын кәй рауда әмәе йә разы кәй уыдзән, уый.

Әрмәст Изетәйән йәхі зәрдәмә нә фәңғыд уыңы хъуындағ. Ныр дәр әппүнәдзұх бустә кәны. Уый тыххәй, дам, са-хуыр кодтон, әмәе ницәйаг хъәуы қәрөн?..

Афтәмәй горәтмә дыууәрдәм кәны. Абон дәр та аңыдис йәхіциән къабатә хуийын кәнынмә.

Тауырзаты зәрдәмә нә цәуы, бәргәе, алыбон әнәхъәугә къабатә, туфлитә, къухдарәнтә әмәе әндәр зынаргъ дзауматә кәй аәлхәны, уый. Йә қәст ын алтыңдәр уарзы, фәләе йә уыйбәрп әмән хъәуы? Даikkаг бон сыл куынәуал фервәссы...

Нә цәуы мады зәрдәмә, йә рәсүргұд хәмпус сәрыхъуынтај хъазинаг кәй сарәста, уый дәр. Күң сә урс сахоры, күң та сау, күң та суанг сырхбын дәр.

Йә ныхты ахуырст күң сәауа, уымәй тәрсгәйә та йә къүх әппүн ницәмә кәны хәдзары.

Гъе, әппәт уыдәттәй алқәцы дәр йә заманы уазал дурау ныххауы мады зәрдәйи әмәе йын иу урс хил бафтауы йә сәрыхъуынтыл. Әрмәст зәгъгә ницы фәкәны мад. Сдзырд нәй әппүндәр йә чызгмә...

Тауырзат, кәд бынтон әнәниз нал у, уәддәр нырма сәрән у. Афтә наә зәгъы, әмәе Изетәйы әккөй сәвәра йә хәдзар. Фәләе цәй хъәбәрзәрдә у йә чызг! Нырма йәм сом никуы радта йә мыздәй. Уыңы ницәйаг дзауматыл сә фәвәйиы. Афтәмәй Тауырзат та Батразы әрцыдмә тыхамалы капеч-чытә әмбырд кәнын байдайы.

Абон дәр та әруайдзән, уый зоны әмәе мәнә цыдәр муртә хуыщауоны базармә уәймә ласы.

Ныккасти та, йә къәхты цур цы зәронд хъәзбын хызын ис, уымәе. Бирә алыхуызон тыхтәттәй уәлдай ма дзы уәләмә зыныңц карк әмәе уасәджы сәртә дәр.

Дыууә дәр сә дзыхтә ныххәлиу кодтой әмәе тыхуләфт кәныңц. Иуәй автобусы әнуд уәлдәфәй тыхсынц, иннәмәй та сә картофтә әмәе хъәбәр цыхтытә әегәр ныңъцьист кодтой.

Тәригъәд сын фәкодта Тауырзат. Цыдәр тәригъәддаг фәкастис йәхәдәг дәр ацы хатт йәхимә.

Йә цәссигтә әнәбары әрызгъордтой йә дарәсыл. Ацы цъәх кәсәмир къаба йын, сывәлләттә ма гыңылтә күң уыдысты,

үәдәй нырмә ләууы. Фыривдәй сбурбын ис. Йә уә ма йын удыл тыиххәй хәңци. Йә къәхтыл ставдзәвәтджын хъәбәр туфлитә. Рагәй нал дарынц ахәмтә дәр адәм. Фәлә цы кәна Тауырзәт? Никуыма йә равдәлдис йәхимә. Адон нырма йә райстбавәрды дарәс сты. Ёрмәст сә исқәдәм цәугәйә акәны. Ёниу, йә бирә ёгъуыссәг аәхсәвты, йә бирә фыдәбәтты фәстиуәг Изетә йәхи кәйтты аууон уынгә дәр нә кәнүү уыңы къаба аәмә туфлитә...

Ногәй та йә цәстүтү раз февзәрдис, йә дохтыр чызг аборн горәтмә цәугәйә күндөн уыдис, афтәмәй.

Йә уәләе уәрджытәй дзәвгар уәлдәр цыбыр зынаргъ плащ. Йә къәхтыл лыстәгзәвәт урс къуындағ туфлитә. Зынгхуыз ахуырст сәрыхъуынташ размә чи әркалд, уыдан бынтондәр бамбәрзтой ных аәмә әрфгүйтә...

«Цавәр әфсины бон бауыздән уымә кәсын? Күнәе аңауа искуы йә цард!» — бакатай кодта Тауырзәтә зәрдә.

Фәлә әваст фәтәрсәгай кодта йә хъуыдыйтәй.

Диссан! Цәмән сцәнд сты әппәт уыдәттә мады алцыбарағ зәрдәй? Цәмән ныххәңцидысты ичъийай йә сәры магъзыл? Цәуылнәуал комынц асурын?..

Цавәрдәр сүсәг тасы әппары Тауырзәтә цәлхыты уәзбын гуыв-гуыв.

Әдде та фәэззыгон дымгәмә здыхтытәй тәхинц акъацийы хус сыйтә. Мигътә раздәрау хъыгдарынц хуры. Нә йә уадзынц йә цәстүтү дзагәй ракәсүн...

«Max дуг», № 2, 1967 аз

НЕЗАМАНТЫ МИНÆВАР

Радзырд

*F*алтæ уәрдон рогæй скъæфтой комы фæнданыл — афтид уәрдон цас ласинаг ў! Уәрдоны гуыффæйы бадт галтæрæг æмæ паraphatæй æргом кодта ие 'нахуыр миниуджытæ: базарыд-иу листæггомау рæсугъд хъæлæсæй, фæлæ-иу чысыл фæстæдæр адзæгъæлтæ æмæ дзы зарыны æфсон райхъуыстаид алы æмæ алы цæрæгойты хъихъхъытæ. «Хъихъо-хъихъо, «хъи-хъи-рихъу», — уыциу рæстæджы фæзмыдта хæрæг æмæ уасæджы уаст. «Хъо-хъо, хъо-хъо, ме-е-е-е», — æцæгæлон ын næ уыдысты хуы æмæ сæгты уынæртæ дæр. Ацы æнахуыр уәрдонджын йæ зарæджы сæмбырд кодта, зæххыл цыдæридæр маргъ æмæ цæрæгой федта, уыdonæн се 'ппæты зæлтæ дæр. Æмæ сын канд сæ зæлтæ næ фæзмыдта: йæ къухтæ-иу базыртау йæ фæрстыл æрхоста, ома уасæг дæн, æмæ-иу уыцы рæстæджы йæ зарæджы ныхæстæ райхъуыстысты «хъи-хъи-рихъу»-йæ. Афтæ фæзмыдта иннæ цæрæгойты дæр. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу йæ хæдоны дымджытыл дыууæ къухай схæцгæйæ, уәрдоны гуыффæйы схъылдымтæ кодта — кафыди йæ дæлимойнаг чъыллип кæфтытæ.

Бæлцон дæрдзæфгомау цыд уәрдоны фæстæ æмæ кasti ацы æнахуыр уәрдонджыны митæм. Галтæрæгæн йæ

хъәләс ныллағ әмә лыстәггомау уыд, сывәллоны хъәләсү хуызән, әмә бәлләңдон райдианы әхционзәрдәйә кости уәл-монцуд сывәллоны цинивыләнтәм. Фәлә се 'хсән дәрдзәг куы бакъаддәртә, уәд федта: на, уый сывәллон на уыд, наәдәр әвзонг ләппу — йәх хъуынджын бәрзәй әмә әнәдаст уадултә әвдисән уыдысты, фәндзай азәй йыл къаддәр кәй на цауы, уымән.

Расыг кәй нау, ууыл бәлләңдон на фәгүүрысхо: расыдженыхасты вәййи цавәрдәр гуым-гуымгәнаг әбәлвырд зәлтә, әмә уыдан уайтагъд комдзог рацәуынц сә дзурәгыл. Ацы әнахуыр уәрдондҗынән та уыди сыйгъдәг хъәләс.

Комы алырдыгәйтү зарыдысты цинзәрдә цъиутә әмә пәррәститә кодтой. Алы әмә алыхуызон хъәләстә фәэмгә, зарыди ацы әнахуыр уәрдондҗын дәр, йәх уәгъдигар змәлдитә әмә дзы цы зәлтә хъуыст, уыданәй цәмәдәр гәсгә уыди уыци хъәддаг мәргүты хуызән — уый дәр уыданау йәхи сәрибарәй хатыд әрдзы хъәбысы, кафыди йәх хъәддаг кәфтитә, зарыди йәх хъәддаг зарджытә, әмә йын әппәт уыдәттәй цыдәр иудзинад уыди әрдзимә.

Комы фәндаг цыди цаугәдоны билтыл. Донән уыци фарс бәрзонд къульвахс әмәхгәд уыди бәләстәй. Фәндаг кәуылты цыд, уыцирдыгәй ком ауәрәх, әмә дзы дәргъәццион дәлвәэсты мәнәуы хуымтә бур-бурид дардтой, сә тәккә кәрдинагыл уыдысты.

Бәлләңдони цәст ацахста: уәрдоны уынәрмә фәндаггәрон мәнәуы хуымәй уәрпц стахт әмә кәмдәр хуымы астәү әрбадт. Уый федта әнахуыр уәрдондҗын дәр әмә йәх зардәй фәхъус, йәх цәстәнгас мәнәуы хуымәй әнәатонгә, уәрдонәй әргәпп кодта, галтырдәм цәстизуләй дәр на фәкаст, афтәмәй йәхи аппәрста мәнәуы хуиммә. Галтә ма фәндағыл иучысыл ауадысты, стәй әрләууыдысты, әмә әнхъәлмә кастысты сә хицаумә.

Бәлләңдон уәдмә бамбәрста: сывәллоны хъәләс кәмән ис әмә сывәллоны митә чи кәны, уый зондәй бинтон әххәст нау. Фәлә йәм уәддәр цымыдисаг кастысты йәх митә. Уәрпц хуымы афтә дард әрбадт, әмә йын адәймаг йе 'рбадән ал-фамбылай мусыйас фәзуатәй дәр на бахъуыды кодтаид.

Уәрдоны хицау мәнәуы хуымы тагъд-тагъд иудзәвгар бауад, стәй йәх къахайст фәсабырдәр кодта. Хуымы астәумә

нәма бахәццә, афтә әрләууыд, әрләууыд хәлиувадәй, йә күбәл размә ныйивәзта, йә астәу әркъәләт; йә күхтү әрмиттә йе уәхсчыты онг сисгәйә, йе 'нгуылдзтә ныппака кодта. Әмә бәлләңдоны җәст нал әвзәрста: йә мидбынат ләууы, әви змәлгә кәнү. Фәлә уый йә мидбынат нал ләууыд, афтә сабыргай хъуызыди размә, әмә ыйн йе змәлд җәст не 'взәрста. Ныр йе 'пәтәүүәлтү дәр зынди сырды цырдазастдзинад әмә гәдыйи арахст.

Бәлләңдон дәргүвәтиң рәстәджы дәргүзү сәфәлмәңцид әнхъәлмә кәсынаәй. Әз та уымай әдәлыдәр, зәгъягә, загъя та йәхинимәр. Фәлә уыщы рәстәджы ләг хәрдмә фәхаудта, әмә размә йәхи фехсгәйә, мәнәуы хуымы нал фәзынд.

Йә къәхтыл куы сләууыд, уәд йә къүхтү пәр-пәр кодта бәдулыйас уәрцц. Ләг әй йә дәллагхъуырмә нылхъывта әмә разгъорта йә уәрдонмә.

Былдыхъ, былдыхъ хъа-хъа-хъа,

Ми-ә-ә 'мә цъист-мистә...

Цинзәрдәйә зарыди әнахуыр уәрдонджын. Фәлә, бәлләңдоныл йә җәст куы әрхәңцид, уәд йә зард фескъуыд, йәхи фәтар-әрфыг кодта әмә әнәдзургәйә сбадт уәрдоны. Галтә сә быннатәй феггуырстысты, фәлә ләдҗы дзыхәй иунәг дзырд дәр нал схауд. Иунәг хатт дәр нал фәкаст фәстәмә, уәрццы йә дәллагхъуыр бакодта әмә йә даудта йә армытъәпәнтәй.

Бәлләңдон бамбәрста, ацы әнахуыр адәймагән йә уынд әх-сызгон кәй нау, әмә әхсәртә тонын әфсон, әхсәр къутәрмә йә цонг сивәзта. Әнгузыйас әхсәртәй йә зәрдә барад әмә дзы йә дзыппыздаг ңалынмә тыдта, уәдмә уәрдон фәзиләны фәаууон. Уәд бәлләңдон дәр араст йә фәндагыл.

Уәрдонджен дард нал ацыд, бәлләңдон әй байиәфта фәзиләнәй чысыл фалдәр, фәхәрдгәнәны, иу ран ләугә. Ацы хатт бәлләңдон нал әрләууыд, әввахс әм баңыд, салам ын радта, фәлә, уәрдонджен куы ницы сдзырдта, уәд иуварс дурыл әрбадт әмә ыйн касти йә митәм.

Уәрдонән йә иу ңалх йә уәлә нал уыд әмә сәмәнен иу кәрөн әрәнцад зәххыл. Иу-дынууә къаҳдзәфы дәлдәр зәххыл фәлдәхтәй ләууыд уәрдоны ңалх, уымай чысыл дәлдәр та — сәмәнен уыттыр. Ләг дыгъуырццәгәй ләууыд уәрдоны уәлхъус, әмә куы сәмәнмә каст, куы та ңалхмә; стәй иу къүхәй сәмәнен схәңцид — иннә къүхәй уәрццыл хәңцид — әмә акаст ңалхырдәм, йә сәр батылдта әмә сәмән фәстәмә

зәхмә әруагъта. Сәмәныл куы схәцыд, уәд уәрдон фәстәмә фәссыдз кодта, тәбынгты бәттәнтә галты хурх кодтой, фәлә уыдәттә сәхицай нә фиппайдта. Галтә сәхәдәг әмбаргәдәр разындысты, фәстәмә фәдез кодтой. Ныр сәмәны бырынкъ зәххыл әнцад әмә уәрдон уырдыгмә нал атылд. Ләг уәрдоны цалхмә бацыд. Схъил ай кодта, әмә акаст сәмәнырдәм, йә сәр та катайғәнгә ныттылда, иудзәвгар ыл афтә фәхәцыд, стәй йә аппәрста.

Бәллңон каст ацы әнахуыр ләдҗы хуырым митәм әмә дис кодта: уыцы хуымәтәдҗы хабар йә зонд куыд нә ахсы? Кәд ахәм къуырмазонд у, уәд әрдәбон уәрццы афтә хъавгә әмә арахстджынәй цәмән әрцахста? Мәнәуы хуымы астәү ын ие 'рбадән бынат афтә бәлвырд куыд бадардта йә зәрдыл? Чи зоны, барәй әффсон кәнен, зәгъргә, бәллңон ыл фәгуырысхо, фәлә ма ләг цалдәр хатты йә хуырим митә куы сәфәлхат кодта, уәд бәллңони зәрдә нал фәләууыд, йә цурмә бацыд.

— Сәмәныл схәец, — загъта ләгән.

Ләг әм ие 'рфгуиты бынты бакаст әмә йын бәллңон ауыдта ие змәст цәсттытә, лакъонхуызәй. Ницы та сәзырдта, иу къухәй схәцыд сәмәныл. Бәллңон цалх уәрдоны цурмә ба тылдта, сәмәныл ай бакодта әмә уыттыр сәмәны хуынчыы әртъиста.

— Гъенир айтт кән, ме 'рдхорд, — загъта йын бәллңон. Ләг та ницы загъта. Иу каст бәллңонмә фәкодта, иннә цалхмә, йә сәр ныттылда, әвәццәгән әм диссаг фәкаст бәллңони әрхъуыды, әнәдзургәйә сбадт уәрдоны әмә та галтә сә бынатәй феггуырстысты.

«Max дуг», № 1, 1990 аз

МӘЙРУХС АӘХСӘЕВ

Радзырд

 угъ кәнин, раст мә цима фәсте сургә чындәуы. Мә къәхты бын ног карст мәнәуы хырст-хырст цәуы. Хатгай фәныхсынц фадхъулты, әмә судзаг рыстәй буар бадуды.

Аәхсәв цыфанды рухс куы уа, уәddәр дзаг у сусәгдзинәдтәй. Ауәдзвәдты аууэттә, хъәмпы гыццыл рәгъты сайу әндәргтә, быдыры әнәкәрон тыгъад...

Аәхсәв ныссабыр. Мә къәхты хъәр цәуы сыгъдәг уәлдәфы, әмә мәм афтә кәссы, цима мә фәстә иу къорд адәй-маджы дугъ кәнинц. Зәрдәмә бахъуызы тасдзинад, фәлә уайтагъд айсәфы, әмә сәрү февзәрынц әндәр хъуыдитә. Уадидәгән атәхынц Терчы былмә, ивгъуыд рәстәджы бирә рәсугъд мәйрухс аәхсәвтә кәм арвыстон, уырдәм...

Дардәй мәм тыгъд быдыры зыны станы сай әндәрг. Тағъд кәнин уырдәм, аххуыс-гәнәгәй цы комбайнермә кусын, уымә. Уый ныр уадзы йә фәвләд, афтә суткәйы дәргы куыд әмбаель, афтә нәма бафынәй кодта әмә абон изәрүрдәм аңыд станмә, мә фәлләд суадзон, зәгъгә. Комбайн мә бәрны бакодта, фәлә мәнә ныр, хуымы қәронмә хәстәг, артыккаг зылды асаст.

Мә комбайнер Павел Данилович куысты бирә ракә-бакә нә уарзы. Комбайн

цыфәнды афон куы асәтта, уәddәр әй хъумә уайтагъд срәвдз кәна, Җәмәй рәстәгәй иу минут дәр дзәгъәлы ма сәфа. Мәнән мәхі бон ье срәвдз кәнын нәу, уый куы бамбәрстон, уәд фәраст дән станмә.

Иннә дыууә комбайнны нәма башадысты сә күистәй, хұмы кәронәй зынынц сә рухсытә, дендҗызы науты дард рухсыту. Рәстәгәй-рәстәгмә сын рог дымгә әрбахәссы сә мынәг хъәр. Әз тындзын размә. Мә къах фәцәй сәттын, ауәдзвәдты куы ныххауын, уәд. О, хәйрәджыты амәддә! Станы сау әндәрг, раст фыңғаг куыд зындис, уымәй хәстәгдәр нә кәны, әз та кәд рааст дән!

Афтә у тыгъд бидыры хъуыддаг: тындзыс дә нысанмә, уыныс әй, фәлә дә уый сайәғау кәны, цима дардәй дарддәргәнгә Җауы. Стәй әваст февзәры адәймаджы раз. Казахстаны тыгъд бидыры күиствәлладәй фәндаггон чи уыд, уый йәхорз зоны.

Хидуымәл асур кәны рог дымгә. Сәрү райхәлы әхсизгон хъуыдты әндах. Хәрз әвзорн ләппүйә бирә уарзтон мәйрухс әхсәвты хъәугәрон тезгъо кәнын. Уәд мә фыңғаг уарзондзинад мәхицәй дәр сусәг кодтон, фәлә-иу мәйән арах дзырдтон мә сәнттә. О, әрттиваг мәй, зәгъын, чи зоны, ныр мә хъәдабәңәст гыңғыл Зәирә дәр кәсеси дәумә. Курын дә, ратт ын мә уарзондзинады салам.

Әгәрон әмә сыйғдәг уыд мә фыңғаг уарзондзинад.

Мә къәхты бын мәнәугарсты хырст-хырст куы фәсабырдәр вәййы, уәд мәм әrbайхұуысы комбайнты мынәг хъәр. Әхсәв дәр не ‘нцайынц сә күистәй. Хаттай фәкүсүнц дыккаг фынафоны онг, Җалынмә мәнәуу ‘фсиртыл әхсәвы уымәләй әртәх не ‘рбады, уәдмә. Адәймаг йәхәдәг дәр нә зоны, ҹас тых ис ье уәнгты, куыд әнәкәрон фәразон у, уый. Марадз әмә сбар ләдженых ахәм рәстәг! Адәм хурыскастимә схизынц сә машинәтәм әмә уымәй фәсәмбисәхсәвы онг нә башайынц сә күистәй.

Буцхаст, фәлмәнбуар чызджытән хәрз әрәджы дәр ма маникүртә ҹы ныхтыл уыдис, уыдон ныр аныгъуылынц сау зәххы хұмы астәу, гутон сыйғдәг кәнгәйә, әмә сә әнувиудзинадән кәрон нәй. Сә гыңғыл, рәсугъд туфлитә баивтой ҹырыхъытәй.

Уәздан, әрвхуыз ҹәститә сирх-сирхид свәййынц әнәхүис-сәгәй, фәлә сә диссаджы, әнәңцой ҹәхәр нә мынәг кәны. Фәлмән буар бахсиды дымгәтә әмә тәвд хуры тынтаем, райсы зәххы хұыз. Әрдзы сферлдиистад хәстәгдәр баңауы әрдзмә әмә

суләфы зәххы риуәй. Зәххы риуыл райхәлы йе ‘рдзон рәсугъадзинад, уалдзәджы уләфтәй дидинаң куыд райхәлы, афтә.

Мәнә, ашынфәстаг, стан. Ныллағ, зәххәй әмбәрзт, тъәпәнсәр цәрәнуат. Гыццыл рудзынгәй зыны цырагъы мынәг рухс. Хәстуләфтәнгә, арәхсттай бакодтон дуар. Күлрәбын дәргъәй-дәргъмә хиарәзт наратыл хүйссынц иу фондз адәймаджы. Гыццыл рәстәтгәмә йәхи чи аруагъта, уыдан уләфынц, сә дзаумәттә сә уәлә, афтәмәй. Адәм фаг най әмә сә күисты рәстәг чи раива? Мә комбайнер хүйссы кәрөнмә әеввахс, әмә кәнән аддкын фынәй. Зәххы уәлцъарыл әнәкәрон фәндәгтәу, йә цәстомыл алырдәмтә артыстыры арф әңцъылдә. Йә дынджыр, күистәфхәрд къухтә йә сәрә бын конд. Зәхх ахәм къухтыл ләууы, уыдан ыл узәлүнц бон, уыдан ын хъажхъәнлынц әхсәв йә тарф фынәй.

Ацы къәсхүртә ләг дыууссәдз азы бәрц хъусы зәххы риумә, фәллой йыл кәнә әмә йын әмбары йә алы уләфт дәр. «Уарзын зәхх, уый дәр мә әнәуарзгә нәу, уәдә күид? Уыныс, әлвасы мә йәхимә», — йә синтә кәй фәгуыбыр сты азты уәзәй, уымә амонгәй хъазгәмхасәнәй фәзәгъы Павел Данилович.

Хәстәгдәр бацыдтән нараты размә. Павел Данилович уайтагъд фехъал, рабадт йә хүйссәнуаты әмә йә размә цырагъы рухс бәрzonдәр сзылдта.

— А, уый ды дә, Лади? Комбайн кусы? — афарста мә әмә йә къәхтә наратәй зәхмә әруагъта.

— Нә, Павел Данилович, нае кусы, хъәмп нал әппары. Хәйрәджыты амәддаг фәюа, трактористимә йыл архайдтам, фәлә... Әгәр, зәгъын, күн ныффәстият уәм әмә дәм уымән әрбаңыдтән.

— Хорз, де ‘мбәстаджы райхъал кән әмә нае комбайнмә ала-а-са, — йә цырыхъыл схәңцид Павел Данилович, әмә цыма йә фәстаг дзырдыл әнцайәгау ракодта.

«Ме ‘мбәстаг» кәй хоны, уый шофыр у, ирон ләппу, йә ном Дастане, фәлә йә иууылдәр «сая ләппу» хонынц фәсномыгәй, алцәмә дәр рәвдз кәй у, уымә гәстә. Дастане хүйссы әд дзаумәттә. Әз әм бацыдтән әмә йын йә цырыхъыл райвәзтон сабыргай: «Гъәтт, сая ләппу, дә сәр нае бахъуыд!» Уый фәгәпп ласта әмә мәм комкоммә әрбакаст, фыщцаг йә мидбылты бахудт, стәй мын ме ‘үәхск әркүүрдта.

— Цас у рәстәг? — бафарста мә Дастане әмә йә хүйссәнәй әргәпп кодта.

Салдат хәстон фәдисыл куыд сахуыр вәййы, афтә амы кусәг адәм дәр сахуыр сты анафон сә фын фескүүнүнүл. Хъуыр-

хъуыр дәр ничи бакәны. Павел Данилович нәм әнхъәлмә каст кәрты, машинәйы раз, әмә маx дәр уырдәм раңыстыәм.

— Диссаджы дзәбәх әхсәв, — мәй әмә стылыштәм кәсгәйә, загъта Павел Данилович әмә кабинәмә бахызт.

Чысыл рәстәджы фәстә нә ГАЗ згъордта карст хұмы астәуты нәе комбайнырдәм. Машинә әрцәвәнты хәрдмә фәхаяуы. Ёртәйә дәр бадәм фәрсәй-фәрстәм кабинайы. Фарапты ирд рухсәмә нәе аңауәнты гәзәмә февзәрынц хұмы дзыхъытә. Дзасте цырдазастәй кәсеси машинәйы размә әмә йә аразы ләгъздәр рәттыл. Павел Данилович аныгъуылд йә мидхъуытты. Чи зоны, йә зәрдыл әрләууыд, ауәдзы фыццаг къаҳдзәфтә күн кодта, уыцы рәстәг, күндайда зәххы күист кәнин хәрз әвзонгәй фыццаг советон трактортыл әмә уәдәй нырмә цал машинәйил күиста. Әнәнцой, әрдәг ләппу уыд Павлик, әдзүх кәстәриуәггәнаг йә хистәр әмбәлттән, фәлә-иу хаттай, гутон зәхх күндай дағынан, уымә кәсгәйә арф хъуытты аныгъуылд.

Ныйгарәг зәхх, дә риуыл схъомыл адәймаг әмә дын хъуыды кодта дә бирә сусәгдзинәдтыл. Хъуыды кодта, мәнәуы гага сойджын зәххы рәвдиәй күндай наңсы, ууыл. Цымыдисай каст ног әвзарты цъәх-цъәхид сыйфтәм. Йә фәллойуарзаг армытъәпәнмә-иу систа сәууон әртәх, әмә уыдта, гыццыл әрттиваг әртәхы арвы цъәх әмә әрдзы нывтә күндай зынынц, уый. Кастис әмә цин кодта, уарын рәстәг зәхх къәвдадон күндай нуазы, йә дойны күндай уадзы, ууыл. Тынг уарзата ләг зәххы тәф, уарыны фәстә хур күн әрбакәсі, уыцы сахат.

Хәсты рәстәг зәххы уләфт топпыхосы тәф кәнин райдыта. Уәле йыл хаудысты уәззазу сармадзаны нәмгүйтә әмә хәлдисты йә риуыл. Ёхситтәнгә-иу әрбатахтысты әмә афонәй раздәр карстой цъәх мәнәуы 'взартә. Зәххы рисс әмә хъәдгәмтә, йә хъәрзын арф хъардтой хәстон салдат Павел зәрдәмә. Әмә-иу Павел зәрдәригәйә ахъуыды кодта, күндай әрцәудзән мәнәукардын афон әмә уыцы әвзарты дзаг әфсиртә хус сыр-сыр күндай нал кәндзысты рог дымгәмә...

Фәци хәсты рәстәг. Зәххы күист кәнинмә бирәтә нал әркыздәхтысты. Фондз әфсымәрәй ма хәстәй раздәхт әрмәст иунәг Павел йә мадмә. Хуры тынтә та ногәй рәвдиәттой рыст зәххы, уарынтае йын фәлмән әрәхсадтой йә хъәдгәмтә әмә та фыццагау адджен уләфт скодта. Фәзындысты ног трактортә, ног комбайнтә. Фәллойтәнәг та ие 'гром аздәхта зәхмә. Цин кодта сывәллонау Павел,

хәстон машинәйы фәстәе комбайнерәй кусын куы райдыңта, уәд.

Павел Данилович рәстәгәй-рәстәгмә йә мидбылты баҳуды, стәй, әнәкәрон тыгъыд бидыртәм кәсгәйә, фәзәгъы:

— Хорз сты хәрзиуджытә, фәлә фәллойғанәг ләгән йә зәххыл әнцад-әнцойә кусынәй хуыздәр хәрзиуәг нәй.

Әз әдзынәт кәсисин Павел Даниловичы къәсхүртә цәсгоммә әмә маңындағы-маңындағы фәндү, зәхх әмә фәллойыл афтә әнувыыд куы уаин, уый.

Машинә ма дзыхъхыты иукъорд цәфы әркодта йәхи әмә әрләууыд. Нә тракторист Вася нәм әнхъәлмә каст — уайтагъыд нә размә рауад. Павел Данилович агәпп кодта кабинаһы әмә фәраст комбайннырдәм.

— Лади, барабан расыгъдәг кәң, ләмбынәт әркәс хъәмп әппарән рәтәнмә дәр. Вася, ды та рухс әрбадар! — цәугә-цәуын ма радзырдта фәстәрдәм әмә комбайны бын смидағ. Мах ын уайтагъыд февнәлдтам йә ныхас әххәст кәннымә. Павел Данилович уәлдай фәстиат нә уарзы.

Гыщыл рәстәджы фәстәе нә комбайн срәвдз. Бункеры цы мәнәу әрәмбырд, уый Дастанай машинаһы авдәлон кодтам әмә уый афардәг станырдәм. Мах дәр кәрдәгә араст стәм. Мәнәуы әфсиртә әхсәвө уымәлләй хуылыдз кәннын райдыңтой, әмә нә комбайн баҳъәрзы хуылыдз әфсиртә найтәнгәйә. Хуымы кәрон Павел Данилович ныхситт кодта трактористмә әмә йә баураңтада.

— Әгътъәд фәүәд, ләппутә. Уымәл у. Райсоммә уал ам хъәмпил нә фәллад суадззыстәм, стәй та хурыскастимә бавналдзвстәм нә күистмә, — загъта Павел Данилович.

Быдыр ныссабыр. Бандад комбайнты гуыв-гуыв. Рәстәгәй-рәстәгмә ма мәнәуы 'фсиртыл асель кәнни рог дымгә. Уыдан кәрәдзимә бакъул кәнның сә сәртә әмә сүсәг сыр-сыр сисынц.

Әз мәхи әруагътон гыщыл хъәмпү рагъыл. Зәхх мә ад-джын әлвәст ныккодта.

Дард, кәмдәр, быдыргәроны фәстәмә ныттылд мәй, фәлә ма цъәх арвы риуыл, налхъуыт-налмас фәрдгуытау, әнәннымәң стъалытә тыбар-тыбур кәнның.

Цасдәр рәстәг ма әдзәмәй кәсисин арвмә. Уалынмә әрбай-сәфтысты стъалыты рухсытә дәр. Фәллад хъуыдиты сабыр-гай аленк кодта Зәирәйы мидбылхудт...

Сызгъәрин фестәд фәллойы фәстәе адджын фын әрдзы хъәбисы.

ДЗАБОЛАТЫ Хазби

АЗТАЕ КУЫД ЦАЕУЫНЦ, АФТАЕ...

Азтәе куыд цәуынц, афтәе
Ме сәфт уынын уәлдай митәй,
Ныхәсты, ноггуырд байрағтау,
Уарзын әнаә къәдзилбыдай.

Азтәе куыд цәуынц, афтәе
Къаддәр тыхсын әддаг уындыл,
Хъуыды, уәззау ныууләфтау,
Гүйры әембырд әңкъарәнтәй.

Азтәе куыд цәуынц, афтәе
Тынгдәр фәлгәссын фәндәгәтәм,
Хохыл изәрон арты рухс
Ахсы зыддәрәй цәстәнгас...

Азтәе куыд цәуынц, афтәе
Бабәллын — не ссау, афтәмәй —
Зәрдә, фәрдигау, рафтау
Әмәе йәе равдис адәммә!

«Max дүг», 2001, № 4

КУЫ СКАЕНОН ИСКАЕЙ УДАЕН ЗЫН...

Тәрсын аэз иу хуызы мәләтәй,
Әмәлгә наёй, фәлә тәрсын:
Мә сонт аэрхауд, мә царды фәүдәй
Куы скәнон искаей удән зын.

Мыйиаг мә хорз хәлар чындызәхсәв
Куы кәна, уыцы бон ыл раст
Йә цины бацәуджыты аәхсән
Куы сәмбәла мә сәфты масти.

Циу тас — әмәлгә дуне наёй.
 Фәлә куы фәецүх кәна искаед
 Нә сыхы тарф хъәлдзәг фынәй
 Мә удаист бинонты фәдисхъәр.

О, цард әфсташа уыди, әмгъуыдәй,
 Фәлә куы 'rbайхәла әваст
 Хъыгзәрдә мәрддзыгойы куыдәй
 Нә кәрты сабитән сәхъазт...

Тәрсын аэз иу хуызы мәләтәй,
 Аәмәлгә наёй, фәлә тәрсын:
 Мә сонт аэрхауд, мә царды фәүдәй
 Куы скәнон искаёй удән зын!

«*Мах дуг*», 1968, № 5

БЕСТАУТЫ Гиуәрги

ФӘНДАЕГТА

Фәндәгтә хәлбурцъ кәнынц қәлмытау.
 Фәндәгты тахт — түгдадзинты хъазт.—
 Хохы ныхтыл абадынц тәлмытау,
 Сәрсәфәнтәм асхыиуынц әваст.

Уалдзыгон аэрвнәрды тәфәй расыг,
 Удуәлдай әвзонгадау, ызнәт, —
 Цас монц и сә размәбырсты, цас зынг!
 Макуы мә сәх схицән кә, хъысмәт!

Ферттивынц бәллицивәллад зәрдәйы
 Дзуарәвәрдәй туджджынты кәрдтау, —
 Зәрдә судзгә стъәлфәнтәй ысвәййы
 Йемидзаг аәхсон дуры къәрттау...

Фәндәгтә, кәдәм наё фәччы, уырдәм
 Удаист, цымыдисәй тырнынц, —
 Уадз, аэрхауәнт кәрдәгыл ныхкъуырдәй,
 Ахъазәд сә сәрты искуы сынды!

Фәндәгтә, әрвәрттывды уидәгтә, —
Үе ’гъуыстаг фыдамондыл хъәпүт!
Гъайтт, мә зәрдә, удуәлдай фәндәгтәй
Фәсвәндагмә макәд бон фәпүд!

«Max дүг», 2002, № 3

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат

* * *

Ме ’взаг, ирон әвзаг,
ехх, Ҙымә нал дә, нал дә
Иры ’взаг, —
Зәрдәхәларәй ниуынц
Леуахи әмә Рес,
Терк әмә Хъәриу.
Ды мә риуы ныхъәрз,
сабух, суләф дә риуыдзаг
Әмә дзы қуыд аскъуыйа,
куыд аскъуыйа мә риу!

«Max дүг», 1997, № 8

ХОСТЫХЪОТЫ Зинә

ЗÄХХ

О, Евә ’мә Адамы әпот, цы кодтам? —
Иу иннәуыл йә хәңгәрз ныххуыфы.
Нә Зәхх — нә мадәй нарты гадза скодтам
Әмә рәйәм къәбылатау йә хуылфы.

Нә кәрәдзиуыл нал уадзәм хъуынәрду,
Нә кәрәдзиуыл сагъуыстыәм, оххай!
Хуыцауей Зәхх әнәуәрстәй ләвәрд у,
Нә дзылы зондәй махәй уый ныпрох и...

Әмә йә фаркгай алырдәм рәмудзәм,
Кәй фылдәр фәуа, уый ысси на сагъәс.
Кәрәфы монц ысхәйрәг и на гуырдзы,
Ныйярәг зәхх — әрра зәнәджы ахәст...

Нырма нын бары не 'рратæ, на мад у,
 Фæлæ наэм уый куы смæсты уа, куы смæсты,
 Уæд ма дзы райсдзæн и' алчи дæр нымадæй
 Йæ дæргъ аэмæ йæ уærхы фаг æрмæстдæр.

УРС ДИССАГ

Мæй апауындзæг бур гæдыяу бæрзыл,
 Цыдæр мæ зæрдæ 'нахуыр æхцон дуды,
 Цыма зæххыл цы уарзты муртæ бazzад,
 Аербамбырд ысты ацы 'хсæв мæ уды.

Ехх, ахæм æхсæв чи 'рфынæй уа хъуамæ!
 Гъей, рацæут-ма, хъустыл уайы зарын!
 Кæпæй æрхауди урс æхсæв на хъæумæ? —
 О, уый уæлæрвтæй рухс мæ удыл уары!

О, уый мæ удыл сау цæстыты урс рухс
 Аервæлæн систа, уары аэмæ уары.
 Цъæх дидинджытæ, ма ут, ма, æмырхъус,
 Сымахай мемæ чи базондзæн зарын!

Аербайу кæнæм, цæй, на урс зæрдæтæ,
 Цъæх быдры пъæх дидинджытæ, — зарæм!
 Кæй уд на зоны уарзын, уыцы 'вzæрты
 Аерыхъал кæнæм, урс диссаг сыл уара.

«Max дүг», 1990, № 6

СКИФИРОН

УАЛДЗЫГОН КЪÆВДАТАË

Уалдзыгон къæвдатæ,
 Уалдзыгон къæвдатæ!..
 Аэз зымæг-дæргъы бæллыдтæн
 Уалдзыгон къæвдатæм!

Хәхты мит куы уарыд,
 Хәхты мит куы уарыд,
 Уәд мә зәрдәйи та уалдзәг
 Хъарм къәвдатә уарыд!

Бәстәе урс куы фестад,
 Бәстәе урс куы фестад,
 Уәд мә рухс сәентти та хъугом
 Цъаех фәэзыгәнд фестад!

...Дысон-бонмә арвәй,
 Дысон-бонмә арвәй, —
 Сауномхәссән уардәй уарыд
 Дысон-бонмә арвәй!

Рыг әви фәздәгау,
 Рыг әви фәздәгау, —
 Абон хүымтән у сә уләфт
 Рыг әви фәздәгау?!

Кәстәрты нымадәй,
 Кәстәрты нымадәй, —
 Зымәгән арцыд йә кәрон
 Кәстәрты нымадәй!

Саумәр зәххыл миттә,
 Саумәр зәххыл миттә, —
 Сакъадахтау разындысты
 Саумәр зәххыл миттә!

Хистәрты нә уырны,
 Хистәрты нә уырны, —
 Зымәг сәрысәфт кәй кәны,
 Уый сә нәй, нә уырны!

Змәест къадатыл худынц,
 Змәест къадатыл худынц, —
 «Тагъд дон н' айяфдзәни фурды» —
 Змәест къадатыл худынц!

Фәлә 'рпиди уалдзәг,
 Фәлә 'рпиди уалдзәг, —
 Цас фәнды наэ хъыза ногәй,
 Гъе, уәddәр ысуалдзәг!

Әмәх хъал къәвдатә,
 Әмәх хъал къәвдатә, —
 Удыхос архастой әрдзән
 Уалдзыгон къәвдатә!

«Max дүг», 1968, № 9

ХАДЖЕТЫ Таймураз

ФЫДЫ ФАӘДЗӘХСТ ФЫРТАН

Хъәбул, рәхджы нырттивдзән хәхтыл бон, —
 Сә рәсугъед зардәй хъәд ыссыгътой цъиутә.
 Арыхъал у дә дард балцмә, мә бон, —
 Аәдзәугә наэй, уәед макуы кә фәстиат!

Дә сираг бәх — әвзиствахгәд, ләууы,
 Дәхи удау әм базил-иу әәдзухдәр.
 Болатдзәфхад, наэ зоны уый кәлын,
 Аәдзәлгъәды йә макуы аскъәр дугъы.

Хәңгәрзтә кәсәнау дар сыгъдәг, —
 Ызгә хъама ләгән наэ кәнны намыс...
 Аәфсайд ай дар, куы наэ кәнай уынгәг, —
 Куы бахъәуы — йә макуы аскъәр дугъы!

Зәххы къорийыл бирәх хәрзтә ис:
 Бәстәтә әмә адәмтә — аегәрон,
 Сывәллонау сыл макуы бакә дис,
 Аәгъдау кәмә наэй — ма йәм цу әмгәрон;

Дә бон цы у, цы наэу, уый базон хорз...
 Цәмә арахсыс, уый наэ комы зәрдә,
 Уәddәр ыл хъәп... — Мәңг кад ыскәнны ном
 Аәнамонд әмә судзаджы әвзәртән.

Наэ кәнныңц адәм ахәмтән аәгъдау,
 Рәстдзинадән-иу макуы бафт йә цәсты:
 Цы наэ зонай, уый бафарс — диссаг наэу,
 Цәмәй әндәр хатт майал уай къәмдзәстыг.

Ешпәт фәндәгтә, денджызау, — дә разы,
Сә зындастыл ләгау ләг хәссы рәз,
Фәлә-иу зон: Ирыстонмә дә фазыл
Быргә куы уа, уәddәр ыссар дә къәс!

Ды уый хъәуыс фыңдизәй саст, мәгүырәй,
Чылдымырдыгәй ма у цәф аәрмәст!
Нәрдзәни зарәг, рох къуыммә кәсинаәй
Дәуәен уәд нал әфсәеддәзәнис дә цәст!

«Max дүг», 1988 аз, № 4

МӘ РОХ КЪУЫМ

Уары сур мит Къуыдары,
Схойы арф кәмтты уад.
Аәмә урс-урсид тары
Сырд нә ары бынат.

Мит, ыссад мит, хыссәйау,
Атылд кәмтты — әмләгъз,
Мәнә хохы чыссәйы
Бабукъ иу гуыбыр къәс.

Аныхст зәххы бынтондәр,
Уаты мидәгәй — тар.
Бады урсхил зәронд ләг,
Схъауы ләдзәгәй арт.

Зәрдә не 'хсайы ахсәв, —
Уазәг — хорзәх у дард...
Хъус цыдәр зәлтә ахсы,
Ис цыдәр бәсты цард!

Ацы сабыр хәдзарән
Нал ис бинонтә, сых,
Чи ис сыйжыты тары,
Чи та дардмә фәллыгъд.

Аәмә ләсгәрәй хаттай
Фыны бауасы фыс,
Аәмә хуыккоммә радгай
Давы хәтәлтә мыст.

Ахсæв ног мит ныгуардзæн, —
У ма бонцъæхтæм дард.
Ис цыдæр бæсты уалдзæг,
Ис цыдæр бæсты цард!..

«Max дуг» 2008 аз, № 2

ГИБИЗТИ Оскар

КÆД

Кæд уодзæн мæ æмдзæвгæн æ зæрдæ?
Кæд исбаддзæй хестæрæн мæ дзурд?
Кæд гъудити фингæбæл мæ бæлдæ
Басæтдзæнаей æрхуни базуг?

Дзурди хезни цъæх сæумæй изæрмæ
Мæ къæрандас æлвесуй мæ зар,
Тохи арвæл ба уала мæ сæрмæ
Итуд æй мæ амондæн æ цар.

Тухст æууелуй мæ цийнæн æ таутæ,
Рист фæлсодзүй æмдзæвгæй æ хъонц,
Ратæретæ 'й, поэзий фийяутæ,
Царди хезни æй е дзæгъæл фонс!

ЦЪÆХАХСТ

Мамæ!
Ба-мæ хуæрае,
Ма мæ уадзæ уæлзæнхæ,
Фæстæмæ мæ хæссæ дæ губунмæ;
Райсæ мин фæстæмæ дæхемæ
Мæ цæнгтæ,
Мæ зæнгтæ,
Мæ тог,
Мæ тæнзæрдæ...
Райсæ мæ, корун ди!
Райсæ мæ
Фæстæмæ дæхемæ!
Райсæ мæ!

«Max дуг», 2000, № 6

ДЗАСОХТЫ Музaffer

ЗАМАНТАӘ

Мәгүир рәстәджытә күйиннә скодта хәсты заман! Тыхстәмә уырыд бонтә күйиннә бавзәрстам хәсты фәстә! Кәрдзын бахәрүнмә күй нә уыд, дзаума — скәнүнмә. Фәлә ныффәрәзтам. Алчидәр хуыздәр райсоммә әнхъәлмә каст. Алкәй дәр уырныдта, фылбон әмә фылдәг бирә кәй нә хәссынц. Әмә нә хорз замантә сәхимә бирә әнхъәлмә кәсын нә бауагътой. Раләууыдысты әндәр рәстәджытә, фәлә уәddәр ивгъуыдәй нә фәхицән стәм. Уый нә зәрдәйы ставдамгъетәй фыстәй бazzад, рохгәнән ын нәй.

Мә сабидугәй мә зәрдыл әппәтү тынгәр цы ләууы, уый — кәсаджы арах. Къәбәр — кадавар, кәсаг — арах. Цымын нә әрдэз хойрагәй цы фәхъулон кодта, уый нын кәсагәй фыста, уый хуызән. Уалдзыгон фыщаг хъарм бонты-иу суанг фәzzәтмә фәахстам, уәddәр къаддәр нә кодта, стәй йын фәуынәй дәр нә тарстыстәм.

Ныр, әндәр замантә күй раләууыд, әххормаг цы у, уый әрмәстәр хистәрти ныхәстәм гәстә чи зоны, ахәм фәлтәртә күй рахъомыл, уәд кәсаг скадавар. Раздәр-иу уәраджы сәртәм доны ныккәнән кәмән нә уыд, уыцы балер кәсаг астәумә доны дәр зын ссарап сси. Иә фесәфүн әңцондәр күй уыд, уыцы заман аирвәэт, йә мыггаг сыскъуыннән әппүндәр әфсон күй нә ис, уәд та йыл мәгүиры бон акодта...

ЙӘ ТӘККӘ ДИДИНӘГ КАЛГӘЙӘ

Уарди әмә давон фәрсәй-фәрстәм әрзадысты. Хур сыл иумә скәсү, әхсәв сә иу сау хъәццулы бын иумә әрбатухы. Иумә сыл раләууы уалдзәг дәр, фәлә сә хуры рухс әмә уалдзәджы уләфт әмхуызон нә батавы. Давон, зәххәй цы зайләгойтә скәсү, уыдонән сә фыщагтимә вәййы. Әппәтү фыщаг фәвәййы дидинәг калынмә дәр.

Уардийән йә сый дәр нәма райхәлд, давон та дидинәг

калын райдытта. Уарди йәэм йәхинымәр хәләгәй мәлү, уымән әмәй йын йәхимә дәр дидинәг калгәйә хәләггәнджытә вәййи. Йә хәрзәф алырдәм куы анхъәвзы, мәргүтә йә цуры сәе зарынәй куынәуал фенцайынц, уәд раләууы йә царды амондажындәр әмәй хъәлдзәгдәр дут.

Давоныл дәр цыма ахәм рәстәг скодта, уардимә афтә кәсү әмәй йәэм хәләг кәнү. Йәхәдәг дидинәг куы акалдзән, уыңы рәстәгмә бәллү, аәрхъәцмә нал хъәңү. Дидинәг әфтауыны заманмә кәй тырны, уый хорз у, фәлә давонмә кәй хәләг кәнү, уымәй рәдийи, уымән әмәй, давон йә тәккә дидинәг әфтаугәйә куы вәййи, уәд йә тәккә хуыздәр рәстәдҗытә нае раләууынц. Мәнәй йәэм ныр дәр бәллиццагәй ницы ис, уымән әмәй йә хъалдәр бонтә фәсте аzzадысты. Йә бын әмбийын райдайы, йә сыф — хъәбәр кәнүн.

ЦАРДЫ ӘНЦОЙ

Аддажын уидаг аддажын цы уидадажы тыххәй хуыйны, уый иууылдәр зәххы бын вәййи, әмәй йә бәлас стыр хәзнайау әмбәхстәй дары. Уәләмә дзы цы хай зыны, уымәй ахәрын, иуәй, йә зәрдү никәмән аәрәфтәдзән, иннәмәй та дзы, акомдзаг кодта, зәгъгә, уәд бамбардзән, маст кәй у.

Адәймагән аәрдзы иннә хъәбултимә бирә иудзинәйтә ис. Тызмәг цәстәй чи кәсү, фәлә фәлмән зәрдәйи хицау чи у, ахәм адәймәгтыл иу әмәй дынуу хатты нае сәмбәләм. Уәдә разәй худгә чи кәнү, фәсте та счъилы нуәрттә чи лыг кәнү, ахәмтә дәр чысыл нае.

Цард дәр аддажын уидәгтыл әнцайы, йә зәрдәйи арфы рухс хъуыдитә кәмән әмбәхсы, уыдонәй рәсүгъд у. Кәд худгә хәрәмттә дәр бирә ис, уәддәр сәе бон ницы у, йә аддажын уидәгтә зәххы кәмән әмбәхсынц, йә бәллицтә та — зәрдәйи, уыдон сыл кәддәриддәр фәуәлахиз вәййынц.

«Max дуг», № 3, 1989 аз

АГЬНАТЫ Гәстән

ГОБЕЦОНЫ ХЪЫБЫЛТАӘ

Радзырд

Бабуца йәхимә йә номәй дзурын нә уадзы, әмәе йәм йә сыхәттә зәрондәй, ногәй се ‘гас дәр дзурыңц үә мыттагәй, Гобецон, зәгъгә. Әз дәр әй хондзынән афтә, науәд мыл йә зәрдә фәхуддзән. Уәвгә Гобецонән, мыйиаг, ацы фыст исчи куы бакәса, уәд мәй айдагъ зәрдәхүдтыл нә ныуудздзән. Гобецоныл әртиссәдз азәй фылдәр нә цәуы, фәлә у цыппарыссәдз — фондз әмәе цыппарыссәдзаздзыд зәронд усы хуызән. Уәлдай зәрондәр хуыз әй кәныңц үә тәнтъихәц цәстомы әнцъылдәтә, үә даргъ цыргъ роцъо, үә әнәдәндаг дзых әмәе әгасәй дәр уыцы фыдцъылыз араэст кәй у, уый. Зәронд усы тынг әвидиауц кәныңц үә цъәх цәстытә әмәе үә тәнәг бур әрфгүйтә. Чи зоны, чызгәй афтә әвидиауц нә уыданид, фәлә ныр базәронд. Әниу, афтә зәронд дәр нәу: ҹас бирәе сты әртиссәдз азы! Уәвгә йын үә цәрдәг зәлдәмәе бакәс, уәд, ыл цыма дыууиссәдз азәй фылдәр нә цәуы, афтә дәр банхъәлдзынае. Искуыдәм куы бауайы, уәд агъуисты къуымты үә цәст джигултәгәнәджы хаст акәны, үә хүйнкъәй хәринагагур цы мыст суайы, уыйау куы иуырдәм, куы иннәрдәм аттыбыр-ттыбыр кәны, чысыл цәлхүитыл туләгау, әмәе йәхион йәхи куы фәвәйи, уәд әваст фәңыдәр вәйи.

Æмæ æниу цæмæй хъумæ базæронд уыдаид Гобецон! Йæ цæрæнбонты уæззау күисты йæхи фæриссын кæнын никуы бауагъта, «мæнæн уа»-йæ царди, хæстæджы, хионы дæр никуы ницæмæй барæвдыдта. «Кæцæй цы ратонон» уыди йе стырдæр мæт. Фæлæ уæддæр афтæ ныzzæрондхуыз ис. Нымпыйлд, нынцылдтæ ис йæ фыр фыд-зæрдæйæ, йæ фыр æдзæстуарzonæй. Афтæ фæдзурынц йæ сыхæгтæ, йе 'мгар устытæ. Æмæ, æвæццæгæн, раст дзурынц. Гобецон фæстаг дыууадæс азы цæры зыбыты иунæгæй. Йæ дыууæ фырты устытæ куы æрхастой, уæд сæм фæкаст æмæ йæхинимæр загъта: «А хистæр чындз æгæр хæраг у, кæстæр та æгæр кæрдзындæттон у. Ахæмтæ хæдзар саразын næ бауадзæзысты...» Æмæ йæ фырттæн загъта: «Æз уын уæ бынхор устытимæ цæрын næ бафæраздзынæн, æмæ уæхи айсут ацы хæдзарæй». Лæппуты бирæ лæгъстæ дæр ницуал адавтой, æмæ ус иунæгæй цæргæ бazzад йæ хæдзары.

Цæры, æвæрæнтæ кæны.

Гобецон мæстыгæр, æгъатыр сылгоймаг у. Сыхæгты кæрчытæй исчи йæ цæхæрадонмæ куы батæхы, сыхæгты фосæй йын исчи йæ бæлæстыл йæхи куы ахафы, уæд загъд-замана самайы, мард, дзуар нал ныууадзы, фелгъиты, фæхъæр кæны, мæ сыхæгтæй мæ сæрæн нал дæн, зæгъгæ.

Йæ цары дзæкъулты, чыргъæдты лæууынц, æртæ-цыппар азы кæуыл цæудзæн, ахæм хъæдуртæ, нартхæртæ. Куыд дзурынц, афтæмæй Гобецон йæхицæн дæр бæрç скодта æмæ уымæ гæсгæ хæры. Уазæг æм куы бацæуы, уæд уымæн дæр барстæй дæтты хæринаг. Кæд стыртæ адæймаг уа, уæд ын — фылдæр, на æмæ гыццыл адæймаг у, зæгъгæ, уæд та — къаддæр.

Гобеционмæ ис хъуг, род, æртæ фысы, иу дзæргъ, дæс хъыбылы. Уæдæй йæм мæргytæ дæр фаг ис.

Гобеционнæй йæ дзæргъ у сау, чысыл, мæллæг, йæ фæрсчытæ хоры къутуйы тæнтау зынынц. Сыхæгты загъдау, уызынæй стырдæр næу, афтæмæй дыууадæс хъыбылы ныzzади (уыдонæй дыууæ ныммарди).

Хъыбылтæ ахæм гыццыл сты, æмæ гæдыйы лæппынтæй стырдæр не 'сты, кæд сыл ныр дыгай мæйтæ цæуы, уæддæр. Фырмæллæгæй сбур сты, зæххыл ма тыихæй цæуынц. Бæргæ уаиккoy стырдæр, хæрзхуыздæр, фæлæ сын Гобецион хæринаг næ ратдæн, уæхицæн амал кæнут, мæ холлаг уыл дзæгъæлы цы сафон, фæлтау æй ауæй кæндзынæн, æмæ мын æхца уыдзæн, зæгъгæ.

Ныр Гобеционән йәхъыбылты әлхәнәг нәй әмә мәсты кәны, раздәр сә кәй нә ауәй кодта, ууыл. Базармә дәр ма сә бәргә фәтардта ңалдәр хатты, фәлә сәм кәсгә дәр ниши ракодта, иу зәронд ләг йеддәмә.

— Хорз ус, дә гәдыйи ләппынта цас кәныс? — бафарста зәронд ләг.

— Цы загътай, цы?! Уыдон цәттә хуытә күс сты, уәд цытә дзурыс? — мәстджынәй дзырдта Гобецион. — Ахәм хъыбылтә дыууә туманәй асламдәр не скардынә.

— Ка-х-а-ха! — Ныххудти зәронд ләг әмә иуварс ацыд.

Гобеционы йәхъыбылты мәт бадомдта, мәсты кәны. Раздәр ын дзы бәргә уыд әлхәнәг дәс—дзыуадәстгай сомтәй, фәлә сә нә радта уыцы аргыыл.

— Цытә дзурыс, цытә? — дзырдта-иу Гобецион хъыбыләлхәнәгән. — Уыдон хъыбылтә не ‘сты, фәлә хуытә сты, хуытә! Мә мәрдтыстән, иу хъыбыл дәр дзы әхсәрдәс сомәй къаддәрил нә ратдзынән.

Әмә ныр Гобецион йәхъыбылтәм күс фәкәссы, уәд фәхъуды кәны: «Әвәдза, диссаг у, Биботы хъыбылты күнд алхәдтой! Үәвгә сә — әдиле къоппа! — асламыл радта: цыппәрдәстгай сомтыл сә авәрдта. Нә, әз сә уыцы аргыыл ницы хуызы ратдзынән».

Диссаджы райдзаст фәэззыгон бон скодта. Хур арвмә стылди йә ңалхы дзагәй әмә ленк кәны йә цъәх ңады, денджызы хъазау. Ахәм райдзаст бонтә арах не скәны фәэззәджы, әмә колхозонтә абон кусынц үәлдай зәрдиагдәрәй: тонынц нартхоры хъәздыг тыллағ. Ссәдз машинәйә фылдәр аерциди колхозән феххуыс кәнынмә горәтәй дәр әмә ныр Гобеционты рәзсты, тын нывәндәғау, уайынц кәрәдзи фәстә хорисән пунктмә, сә гуиффәтә урс нартхәртәй се ‘дзаг, афтәмәй. Машинаетә уайынц тагъд, әрмәст Гобеционты раз цы уырдыг ис, уым сә цыд фәсабыр кәнынц. Хаттай сә уыцы ран архууы иугай әффиртә, әмә сәм уәд Гобеционы әххормаг хъыбылтә батәхынц. Рыджен әхсән сә зыд хәрд акәнынц әмә фәндағыл дардәр әффирдзуан зилин райдайынц.

Гобецион каудуары цурәй кәссы, йәхъыбылтә нартхоры әффиртыл күнд зыдай зилинц, уымә, әмә йәхицән дзуры: «Уый дәр пайда у, пайда, бонирвәзән уәддәр у...»

Дзат машинаетә кәрәдзийи фәстә уайынц. Гобеционты раз

та дзы иу машинәйә цалдәр әфсиры әрхауди. Зәронд ус сәм рауайынмә хъавыд, фәлә хъыбылтә әмә хуы фәраздәр сты әмә сыл сәхи ныңџавтой.

Әрбатәхы та иу машинә. Сә цурмә куы бахәццә, уәд шофыр сигнал радта, фәлә йә хъыбылтә хъуыды дәр не 'ркод-той. Шофыр тормәз фелхъывта, фәлә машинә әххәст бауромын йә бон нә басис әмә хъыбылтәй иу цалхы бын фәци. Гобецион уый куы ауыдта, уәд хъәргәнгә шофырмә ратәхәгау кодта, «мә бон бакалд, куы мә бабын кодтай, мә хуыйы мын куы амардтай! Дә-дә-дә-дәй!», зәгъгә, әмә йә цәстысыгтә әрызгъәлдисты.

Шофыр машинәйә рагәпп ласта, хъыбылы мард фәндагәй иуварс әрәвәрдта әмә йә цуры әрләууыд әнкъардәй.

— Цәмән мын амардтай мә хъыбылы?! — шофыры размә куы бахәццә, уәд, хъәрәй кәугәйә, загъта зәронд ус.

— Кәугә ма кән, хорз ус. Хъыбыл йеддәмә ма исты у! Дәхи йыл цы марыс, — әнцадхуызәй загъта шофыр.

— Куыд нә кәуон, куы мә бабын кодтай, уәд? — йә уәрдҗытә әрхоста Гобецион.

— Дәхи ма тыхсын кән, хорз ус. Аххосджын әз дән әмә дын дә хъыбылы аргъ бафидзынән. Цас у йә аргъ? — бафарста шофыр.

— Әртә әмә сәәдз сомы, — ләмарәгау сәзирдата зәронд ус. Шофыр ахъуыды кодта, стәй загъта:

— Уанцон нау! Уый кәуылты аргъ у ахәм мәнцүи хъыбылән.

— Зынаргъ дәм кәссы, зынаргъ? — йәхи йыл сәагъта Гобецион. — Әз дә судмә ратдзынән, әмә йә уәд базондзынә, зынаргъ у, цы у, уый!

Шофыр хорз әмбәрста, зәронд ус ыл судмә куы бадәдта, уәд ын йә шофыры бартә байсынәй дәр тас кәй у, уый, әмә йә къух ауыгъта:

— Гъа, мәнә дә хъыбылы аргъ, — әмә Гобеционмә радта әхца. Зәронд ус сә райста әмә сә нымайын райдыдта. Иу сом, дыууә... дыууадәс сомы, иу әмә сәәдз сомы...

Гобецион шофырмә тызмәт бакаст:

— Әмә мын әххәстәй куы нә радтай мә хъыбылы аргъ!

— Дзәбәхдәр сә баннымай, — әрбамәсты йәм ис шофыр.

Гобецион әхщатә ногәй баннымадта әмә йә мидбылты ба-худт:

— Раст сты.

Машинæ куы ацыд, уәд Гобецон йæ хъыбылы мардыл схæцыд æмæ йæ баҳаста сæхимæ, хъуыдтыæ кæнгæ: «Хорз, тынг хорз ацыд аборн мæ хъуыддаг. Ацы хъыбыл æртynдæс сомы йедтæмæ нае иста. Æз та дзы райстон æртæ æмæ ссæдз сомы. Пайда! Пайда!» Ус йæ мидбылты баҳудт æмæ йе 'нцъылдтæ цæсгомыл цины уылæнтæ ахъазыдсты. Хъыбылы мард 'радта йæ куыдзæн: «Æхца — мæнæн, дзиңда та — дæуæн, Гæбы!». Стæй та йæ æхца баннымадта цалдæр хатты æмæ сæ фæстагмæ арфæрæн бафснайдтæ йæ цъындайы хъусы йе 'ннае æхчатимæ.

Гобецон сæ кулдуары цур къодахыл æрбадт, йæ хъыбылтæ æмæ йæ дзæргымæ акаст (уыдон сæ суарихуыз чысыл села фындинтæ фæндаджы рыгтыл хафгæ цыдисты нæмыгагур) æмæ хъуыдты аныгъуылд: «Хорз ацыд аборн мæ хъуыддаг. Ехх, ме 'ннае хъыбылтæ дæр ма уый бæрц æхца куы райсиккoy, уәд æхцайы бын фæуаин, æхцайы бын, мæ фыдыштæн. Гъæй-джиди, исты сын æрхъуыды кæн, уәд цы хорз уайд! Фæлæ цы?» — æмæ сæ цуры гæдыбæласы хус цонгмæ нымдзаст ис, йæ сæры хъуыдтыæ зилæгау кодтой, куыройы фыдау. Æваст йæ мидбылты баҳудти æмæ йæ цъындгомау цæстистæ цины æрттывд фæкодтой.

— Æрхъуыды кодтон, æрхъуыды кодтон! — сдзырдта ус йæхицæн: «Фæндагыл уырдыджы хæд бынмæ нæмгуытæ иу — æртæ армыздаджы акалдзынæн, мæ хъыбылты сæм баздах-дзынæн, машинæ сæ амардзæн, шофыры æруромдзынæн æмæ дзы алы хъыбылы тыххæй дæр æхца райсдзынæн æртæ æмæ ссæдз сомæ фондз æмæ ссæдз сомы онг! Тынг хорз хъуыды! Æрмæс мын æй не 'скæнæг Хуыцау рæстмæ фæкæнæд, уый йедтæмæ хъуыддаг хорз уыдзæн. Табу Хуыцауæн, уый дæр мын баҳатыр кæндзæн, æгомыг фосы зонгæ-зонын мæлæтмæ кæй аккаг кæнын, уый. Уәдæ цы бакæнон, — мæгуыр ус дæн. Иунæг». — Æмæ йæхиуыл дзуæрттæ бафтывдта.

Гобецон йæ хъыбылтыл йæ цæст ногæй ахаста. «Раздæр сын æргytæ скæнин хъæуы, науæд куыд вæййы-цы вæййы, мæ къу-хы хорз æргytæ скæнин куынæуал бафта».

Æмæ æргytæ æвæрын райдыдта: разæй чи згъоры, уый тынг хорз хъыбыл у, фондз æмæ ссæдз сомы аргъ. Нæ, æхсæз æмæ ссæдз сомы аргъ. Æппæты фæстæ цы бурбын хъыбыл ис, уый дыууæ туманæй фылдæры аргь нæу, фæлæ горæтаг шофыртæ

хъыбылы аргъән цы зоның! Әмәе йәе аргъ уыдзән әртә әмәе ссәдз сомы. Къуылых хъыбылы тыххәй курдзынән цыппар әмәе ссәдз сомы (Гобецон әй ныщавта әмәе уымәй фәкъуылых), уымән әмәе, кәд къуылых у, уәddәр цәрдәг у. Сау — фондз әмәе ссәдз сомы...

Афтә Гобецон йәе фараст хъыбылән дәр скодта әргътә. «Ме ‘пәт хъыбылты дәр мын, мыйиаг, машина куы амарә, — хъуыды кадта зәронд ус, — уәд сә әхца райсдзынән ссәдз туманәй фылдәр. Цы хорз уыдзән! О, Хуыщау, мәе хъуыдтыә мын рәестмәе фәкән!» — әмәе йәе бадәнәй систад, арвы тыгъ-дадыл йәе цәст ахаста, стәй хәдзармә бацыд.

Йәе ног тынд нартхәрттәй әртә армыдзаджы азгъәлдта, йәе раздарәни сәе акодта әмәе әddәмәе хъәлдзәгәй рацыд. Кулдуармә куы рахәццә, уәд алышдәм аракәс-бакәс кодта әмәе, куы ницы федта, уәд рауайынмә хъавыд, фәләе уыцы сахат машинәйи хъәр айхъуыста әмәе кулдуары цур әнцад әрләууыд.

Чысыл фәстәдәр машинә фәндагыл йәе цурты азгъордта, әмәе уынг ныссабыр, змәләг дзы нал уыд, Гобецоны хуы әмәе хъыбылтә, иукъорд хъазы әмәе бабызы йеддәмәе.

Гобецон йәхи фәгуыбыр кодта әмәе тагъд-тагъд фәндагмә рауд. Уырдыджы хәдбынмә нартхоры нәмгуытә апырх ласта әмәе йәе хъыбылтәм фәсидти сусәг хъәләсәй. Хъыбылтә әрба-татхысты әмәе фәндагыл ныдздзыгуыр сты, нәмгуытә хәргә. Гобецон фәстәмә тагъд фездәхт әмәе къодахыл әрбадт. Йәе цъәх цәститәй әдзынәг ныккасти йәе хъыбылтәм.

Гобецон къодахыл минутәй фылдәр наә бады, фәләе цыма рагәй бады, афтә йәм кәсү әмәе тыхсы. Уалынмә машинәйи хъәр ссыди, әмәе ус сцин кодта, йәе зәрдәе уәрыккау скафыд. Йәе бадәнәй фестынмә хъавыд, фәләе йәхи фәурәдта. Машинә куы әрбахәстәг, уәд йәе цәститәе бынтондәр ныдз-дзагъыр сты, йәе къубал размә радаргү кодта хърихъуппы къубалы хуызән. «Ныртәккә, ныртәккә!» — дзырдта йәхицән.

Машинә уырдыджы цурмә куы бахәццә, уәд шофыр Гобецоны хуы әмәе хъыбылты ауыдта, сигнал радта, фәләе йәе хъыбылтә хъуыды дәр не ‘ркодтой. Әмәе шофыр машинә иуырдәм фәзылдта, фәләе йын афтә цәхгәр фәзилин нал бантыст, әмәе хъыбылтәй цыппар цәлхыты бын фәци.

Гобецон машинәйи размә разгъордта. «Бабын мәе кодтай,

бабын мæ кодтай!» Уымæй афтæ та ацы машинæ дæр æрлæудзæн фыцлаг машинæйы хуызæн, фæлæ кæм: кабинæйæ йæм ракаст иу хæрзæрыгон шофыр, йæ фындзы бын бындзы базырты хуызæн рихитæ кæмæн уыд, ахæм лæппу. Уый зæронд усы йæхирдæм згъоргæ куы ауыдта, уæд машинаæ йæ тых-йæ бонæй аскъæрдæтæ. Гобецон ма йæ фæстæ бæргæ фæцæйзгъордта, фæлæ иу чысыл дурыл йæ къах скъуырдта, æмæ машинæйæн йæ рыг йеддæмæ ницуал ауыдта. Усы зæрдæ ауынгæт, йæ цæстысыгтæ суадонау фемæхстысты.

Гобецон фæстæмæ раздæхти, хъарæг кæнгæ:

— Мæнæ мæхицæн цы куыст бакодтон! Мæнæ мæхи барæй куыд бабын кодтон!..

Уалынмæ йæ цурты иу машинæ асыфтыт ласта. «Ацы джæуыртæ мын ме ‘ннæ хъыбылты дæр мардзысты», — йæхинимæр дзырдта зæронд ус кæугæйæ æмæ сæм азгъордта. Йæ хъыбылты мидæмæ куы батардта, уæд фæстæмæ уынгмæ рацыд. Йæ хъыбылты мæрдтæ фæндагæй иуварс æрæвæрдта æмæ сæм æдзынæг кæсгæйæ хъуыды кодта: «Exx, уæд та кæсын куы зонин, уæд æй бæргæ ссарин, фæлæ æнамонд фæдæн, мæ бон бакæла».

Æвастын машинæйы хъæр йæ хъуыдитæ фескъуыдта. Йæ размæ куы æрбахæцæ, уæд æм йæ къух фæдардта. Машинаæ æрлæууыд.

— Дæуæй иу машинæ раздæр чи ацыд, уый нæ зоныс? — бафарста зæронд ус.

— Нæ зонын, — загъта шофыр æмæ ацыд, Гобецоныл йæ рыг скалгæйæ.

«Max дут», № 1, 1962 аз

ХЪУЫВГЪАН

осыл дәр адәмау Хуыщау рахатт... Уйй иеддәмә афойнадыл изәр дә хәдзар ма бацагур. Афтәмәй бәстә сырдәй — ие ‘мыздаг. Дыкъахыг бирәгтә тәссагдәр систы цыппәркъахыгтәй», — ахәм сағъастәгәнгә фәсахсәвәр ие стуры фәдыл хатти Садулла.

— Цәй, әххәст-ма ие уәлмәрдатыр-дигәй дәр раңгурон... Фәлдисты сын фәуа, уым дәр арәх күни фәхизы, — амә әхсәвы тары уәлмәрдәм баздахт. Йәхинимәры сын рухсаг загъта, стәй фәйнәрдәм афәлгәссыд.

Уәртә фаллагварс цыдәр сай әндәрг змәлъ.. Фәлә стуры хуызән күнә.. Кәс-ма, ацыздаәм цыма тынды! Хуыщау, табу дәхицән, — цыдәр тас хъуыды ие сәры фәмидаәг амә иу стыр цырты аууон арныгъ-уылд. Сай әндәрг дзәбәхдәр разынд мәйи дыдзы рухсмә. Стәй ие рәэсты аривгъуыт-та, ие күхтә хъуывгъан, афтәмәй. Садулла ыйн раздаәр мәрдтәйдзәуәг әнхъәл фәци, амә ие зәрдә куыддәр бауазал и. Уәдмә уйй фалдәр ие къах цәуылдәр скъуырдта амә нылгъыста.

«Ай мәрдкъах Чертыхъо күни у, — ие хъәләсәй ие базыдта Садулла. — Хуыщау дын ай ма ныббара, кәйдәр марды хъуывгъан фәхырхы... Стә-ма, марды хуызы иәм фәхъуызон!» — амә ие фәдыл кәуәгау ныййәләләй кодта:

— Кәдәм мын фәдавыс мә хъуывгъан? Да мард дын дзы цынайдзысты!..

Уыцы хъәрмә мәрдкъаҳ Чертыхъойән йә цъәхахст азәлыди аҗсәвы тары. Стәй йә къәхты гыбар-гыбуր хъәуыздәм адард...

Райсомы хъәубәстә цыиутау уасыдысты, Чертыхъойән дам, йә зонд цыдәр кодта... Әмә — аәцәгдәр! Әхсәв бонмә уыцы мәрдкъаҳ сәентә цагъта: «Әллаҳ, хъуывгъанәй мыл тәвд дон уадзы!. Судзы мә сәр!..» — әмә йә хүйссәнуаты хәрдмә хаудта.

Чертыхъойы ус фәдисы әрбахәцца дәсны Госәдамә.

— Нә ләг дысоны тарстәй цыдәр кодта... Мард әм фәхъузыд... — әмә йын әргом хабар радзырдта.

Дәсны хорзау нал уыд. Стәй уайдзәфай карзәй загъта:

— Гормон, исчи дәр ма марды хъыгдары?.. Хуыщауы комы тәфәй сәм хәцца кәнә мәрдтәм... Хәрзаудән әмә фыдаудән кәнәниң уыдон адәймагыл... Хуыщауән табу хъәуы, мәрдтән та — рухсаг! Стәй афтә! Пысылмон ләгән йә хъуывгъан йә дин у... Әмә йын йә динмә фәнүхылдта... Ныр дзы әндәр гәнән нал ис. Уыцы мардән әй ныффәлдисут. Уәд йә удән тас нал уыдзәнис. Стәй кәд ссәуид йә тарст...

Әмә хәстәгдәр майрәмбоны әххәстгөнд әрцид дәсныйы фәдзәхст. Ныр Чертыхъо фәлдыст бәхәу әруагъта йә сәр, Хуыщауәй ницы әмә ничи ирвәзы.

ДЗУАРЫ ЛӘЕГ

Хуры цалх арвгәрон куыд стылди, афтә әз дәр схәрд кодтон Дурджын Бәрzonды рагъыл. Ацал-ауал азы къанторы хъуунайы тәф скодтон әмә, зәгъын, абор әрдзы хъәбысы атезгъо кәнон. Мемә айстон дардмәкәсәнтә, стәй иу чысыл магнитофон. Диссаджы зараг маргъ, дам, фәзындин уалә хъәды къохы. Әмә уымә хъусынәй мә цыбәлтә сүадзон. Стәй йә ныффыссоң магнитофоныл. Исты йын гонорар фидын куынах хъәуы, мыйяг...

Әртәх кәрдәгыл бахызтән Уастырджеийы кувәндөнмә. Дзәнәты бәстә! Пырзыденты дачә Форосы ницы рыг скалид йә разы... Бәрzonдылбадәг Уастырджи дын нә базондзән, уәдә, йәхицән равзарын. Табу йын уәд!

Ацы къох әгас хъәды рагъән дәр у йә бәстыйбикъ-комы дәгъәл. Астәуәй дзы — цъәх гауыз әрдуз.

Ардыгәй Бәрzonдылбадәгмә Иры дзыхъхъ фәзыны армы

тъәпәнау. Да-а-л-лә Әрджынарәджы атагъайы поезд калмау фәхилү. Далә хъәуәй уәрдонвәндагыл алышдәм тыңдзы иу фистәгдзау. Цымә, чи уа? Дардмәкәсәнтә дзәбәхдәр әрца-рәзтон. Йә рахиз къухы — хуын, урс цикъәйы тыхтәй. Галиу къухы — йә урс нымәтхуд. Йарәби, кәд мә Хуыңау нә сафы, уәд уый Мырхой у — мә чырыхой сыхаг. Үәлләгъи, уый йәхәдәг! Йә аууонимә тыңдзәс ссәуы...

Зон та, хәдәгай, кусарт куы акодта Мырхой. Пайдайаг ләгты әрхуында йә фынгмә. Үәдә, мәгуыр хәраг у... Адон та, йын уыйбәрц ницы басхъаудзысты йә бәркадәй. Стәй сын уый фәстә дыгай хъуынта сәлвиңән уыдзән сәхицәй... Әмә суанг әна-фонтәм арв арында сә «оммен» Мырхойы фәрныг кәртәй.

Цәвиттон, сәрды тәккә астәу дәр ма кусарт акәны Мырхой Уастырджеин. Урс уәрыкк ын әрхәссы нывондән. Әрмәст, аба-бау, давәтгаг — нагы! Афтә йын бацамында дәсны зәронд ус Госәда... Әмә, дам, кусартән йә дыккаг бон кувинәгтә схәсс уәлә кувәндонмә. Батабу йын кән Ләгтыдзуарән. Басәтт уыңы ран дә тәригъәдтыл. Әмә дын Хуыңауәй хатыр ракурдзәнис.

Тәригъәдтә та йәм теуайы уаргъәй фылдәр ис Мырхоймә. Мады гуыбынәй йә рахаста уыңы курдиат. Давгә куы нә ракәна — ад ын нә кәнене йә кәрдзын... Стә-ма, уәд та йын исты хин әримысинг? Диссаджы әрхъуыды Елиайы рәхысай фертывта мә сәрү. Баифтыгътон магнитофон әмә йыл фәзмәгай ныфтыкстон Уастырджеийи «хъәләс». Стәй мә алыварс ахас-тон мә цәстәнгас. Уартә, гъе, — агургә әмә әнәаргә бынат! Чысыл фалдәр зәронд кәрдо бәласы зәнджы сүйдтон стыр мәра. Әмә уым бамбәхстон магнитофон.

Үәдмә Мырхойы ныхас хәстәгәй әрбайхъуыст. Уый кувгә-кувыны әрбахызт кувәндонмә. Әз магнитофоны джыбы әрәлхъывтон, мәхәдәг иуварс әрныгъуылдатән. Мырхой са-райы мидәг стульыл әрәвәрдта йә кувинәгтә. Йәхәдәг ба-цид егъяу дуры рәбын әфсән әхҼадонмә. Райхәлдта урс хәңгүли тыхт йә мысайнәгтә. Әртә хатты ма сә кувгә әрхас-та йә сәрүл, стәй сә ауагъта мысайнагдоны.

Уый фәстә әрбаздәхт. Равәрдта фынгыл йә хуын. Физонә-джы хус смаг хъәды къохы апырх. Мырхой бәрзонд систа бәгәнйы къус, ие 'ргом арвмә сарәзта әмә қувы.

Раст уыңы уысм магнитофон дәр «сдзырдта». Иуварсыр-дигәй әрбайхъуыст цавәрдәр сиф-сыф. Цыма уый Уастырдже

йе ‘ртәкъахыг бәхыл аәртахт әмәе йәе уәларвон хъәләс анәрыд хъәды къохы: «О-о, тә-ә-ри-гъәдджын зәххон! Даә куывд дын наә исин... Ба-а-сәтт дәә аххосәгтыл! Хъоды сыл бакән!»

Мырхой йәе мидбынаты цавдурау аzzад. Стәй әрхаудис зонгуытыл. Йәе къухтә — арвырдәм. Зыр-зыр ын кодтой. Әмәе райдыдта йәе уәрдҗытыл бырын кувәндөнү. Ризгә хъәләсәй ләгъстә кодта:

«Ныббар мын, Уастырджи!.. Табу — дәхицән! Хәйрәт мәе сардыдта... Фәкъахтон Хуысены халагъуд. Уәлмәрдтәй радавтон мәрдү хъуывгъан... Бамбәхстон Сунетханы фыс... Асираеты асин... Садулләйи бабыз... Хъоды кәнын...»

Бирә ма фәнымадта Мырхой йәе афәздзы тәригъәдтә. Стәй бынтон әрәддиау сыйстад дзойтәгәнгә. Фәстәмә фәкәс-фәкәс кодта, афтәмәй кувгә-кувыны йе ‘рром хъәуырдәм сарәзта. Раздәр цүх-мухтә кәңгә, стәй уым дәләмә тыңдзыдта лиздәгау.

Әз дәр рахызтән ме ‘мбәхсәнәй. Галы бузныг фәдән мәхицәй. Әрбаләууытән фынджы уәлхъус әмәе кәронмәе скуывтон Мырхойы кувинәгтә. Мырхой та фәдисәй әрбаләууыд дәсны Госәдамә. Әмәе йын зәрдәхъәрмтәгәнгә раздырдта, чи никүима ‘рцыд, уыцы хабар.

Сагъдауәй баззад зәронд Госәда. Йе уәнгтә әрызгъәлдис-ты. Бынтон әрәддиау загъта уәddәр:

— Табу Бәрзондылбадәгән! Урс гал ын аргәвд дә кәрты. Әрхон хъәубәсты. Әмәе сын рахабар кән, Ләгтыңзуар дәм йәхи куыд рагром кодта, уыцы диссаг! Әрмәест, хъусыс! Даә бәстыхай уал асыгъдәг кән тәригъәдтәй. Алкәмән дәр йәе тын йәе къух куыд ссара!..

Раст дыккаг бон Мырхойы дуармә әмбырдтә кодтой алы сыйхтәй. Чи — уәрдонәй, чи — тачкаjәй, чи — әккоЯә. Кәртәй әемпүхтой әddәмә сә давд фәлләйттә. Чи — йәе асин, чи — йәе хъуывгъан, чи — йәе хъуыләг. Уәләссыхаг Сунетхан та сын се скъәтәй раласта кәд йәе урс-урсид фыс. Әртә мәйы, дам, аej фәцагуырдтон...

Стәй дзаг фынгтыл хъәубәстә Мырхойы кәрты табу кодтой Уастырджийән. Мырхойыл дзуәрттә бафтыдтой. Әмәе йәе сәхицән дзуары ләгәй равзәрстой...

«Max дуг», № 4, 1997 аз

МАЭ ФЫДМӘЕ

Ныссабыр ысты ивгъуыды хъәбисы
 Мә сабидуг әмә фәсхәсты зын...
 Уәд уазағән дәр не 'рхастайд фысым
 Ирон фынгмә цәхдон әмә кәрдзын.
 Фәллад сәгуыт йә цәф ләшпүнты сдәрдта,
 Сә сәрмә уад тәхгә-тәхын нындзыг.
 Әхсәв куыдта зәрөнд куырдадзәй уыг
 Әмә дзырдтой нә урс риҳи зәрәдтә:
 «Нә бәлләттәй ма чи раздаехдән? Кәд?
 Цы кәуы уыг? Цәуыл вәйиы йә марой?»
 Ләджы йә фынта үдхарәй куы марой,
 Йә къәсәрмә фыдбылыз ләууы уәд...
 Нынниудтой-иу әбуалгъ хабәрттә телтыл,
 Нымпылдтә-иу әбуалгъ фыстәй гәххәтт...
 Фәлә фәныкхуыз,
 Тугахуырст цинелтү
 Куы зәхтىсты әнәдаст ләгтә, уәд
 Уәлахизы сыйгъәрин дымгә ногәй
 Зылди, мә фыд, дә ингәнү сәрмә.
 Әз та куыдтон нә хәлд хәдзары стонгәй,
 Әнкъардәй каст нә Мила куыдз мәнмә.
 Мә мадән уәд әнәкуыд зианыл хъарәг
 Тыхурәд кәенүн нал баци йә бон.
 ...Фәңид хъәргәнәг Иры хъәутәм барәг.
 Әмә мә фыды стыр балцы кәрон,
 Цәф салдатау,
 Мә уәхсчытыл әрынцад
 Тызмаг зәрәдтү карз тәрхоны дзырд:
 «Хуымгәнәг аңыд... Сау зәххы әрынцад,
 Дә цард ын уәд әнаефехәлгә цырт!..»
 Нырриуыгъы әбәрәг азым зәрдә, —

Цы мысын аэз?
 Цәуыл кәенүн фәсмон?
 Кәеддәр сәгүйт йә цәф ләшшыны сәдердта,
 Кәеддәр аэз дәр мә саст сәенттыл куыдтон,
 Нылдаелгоммә
 Дә ингәныл мә катай, —
 Фәлә дәумә нә фехъуысдән мә хъәр.
 Мәстәймарәгәу уазал азәлд дардәй
 Мән бағәзмы, стәй баптайы кәмдәр.
 Уый азәлд нау. Цъях арвәроны фәстә
 Аергъау ләгәты, сау хохы рабын
 Ләзәрыңц рагәй, оххай-гъе, дә фәстә
 Аңә кәрәдзи фат аәмә әрдын.
 Уый азәлд нау! Уадз дард ивгъуыды чидәр
 Дә сәфтыл кувәд, аууэттә цы сты.
 Дә мәрдөн фын дын хъахъяны
 Сәрибар
 Аәмә ләууын фыдәлты зәххыл фидар,
 Поэт, дәуән цыртձәвәнәи бәсты.

«Max дүг», 1962, № 5

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ

АДӘМЫ АЕВЗАГ

Дзәмдәмә суадон, тар әнусты ды
 Цыдта сыгъдәгәй донмарәнты һадәг.
 Дә улаeftәй нә царды хұымтә — сатәг,
 Уыдта әлутон куывд аәмә куысты.

Ды — арвы цәссиг. Уый ныхмә цы сты
 Аңуд жәнтәф, сындзын арт аәмә уадәг?
 Ды дә нә туг, нә уды рухс, нә кадәг,
 Нә фарны гәнах сыгъд аәмә хәсты.

Ныхасыс ды дә бәркадәй фәлтәрты,
 Хәссыс нә цардән фидауц аәмә уаг.
 Быркуйяу систем ног дуджы дә зәрдә.

Тәхуды, уымәй чи баңаңдаң фаг!..
 Нырма нә үдәвдәз къәбицы әвәрд у,
 Нырма дәүәй нә Уацамонгә — дзаг.

«Max дуг», 1978, № 11

ХОДЫ Камал

ЦАРДВӘЗЗӘГ

(Зарәджы текст)

Фәэззыгон уддәәф бур сыфтәртәй хъазы,
 Аерхәндәгәй сыйбар-сыйбур кәненц...
 О, сләууысты рагбонтә мә разы,
 Ахсинджытау мәм ивгъуыдај тәхынц...

Зәрондырдаә аргъ базонәм нә цардән,
 Арыздәхы наем сабион хъәләс...
 Мә сонты бонтә атахтысты, маргъяу,
 Кәсын сә фәстә къухаууонәй аәз.

Ныр дзурынтаәм куы арәхсид мә зәрдә,
 Уәд, катайгәнгә, иуахәм зәгъид:
 — О, азтә. Азтә — сонт уды цәхәртә,
 Уә артмә тавын абор дәр мәхи!

Бәргә, мә сәр уә тәмәнмә фәхәссин,
 Фәлә нә фәндаг Ивгъуыдма — әхгәд...
 Кәмдәр та калы пиллон арт зәрәхсид —
 Мә зәрдә судзы уыцы арты кәд...

«Max дуг», 1998, № 7

КЪИБИРТИ Амурхан

* * *

Кауә бидтон, тәх бидтон,
 Мә пъухәй фәндур пагътон.
 Ра дә уидтон, фәууидтон, —
 Мә косуйнаг фәууагътон.

Раевгъудтæ, цурд цæугæй,
Минкъий ма дæ æстæфун.
Æз баууæндтæн, æцæгæй,
Цæйдæр лазæй æстъæлфун.

Дæ фæсте, зæгъун, цæуон, —
Ести зæгъон! Ци зæгъон?
Сæйгæ нæ дæн, уæд ци уон,
Цæмæннæ дæн цæунгъон?

Мæ хъур куддæр асæст æй,
Мæ цъухæл бид алдæмбид.
Мæ къохтæ мин бабастай,
Æй мæ кауæ æрдæгбид.

Кауæ бидтон, тæх бидтон,
Мæ цъухæй фæндур цагътон.
Ra дæ уидтон, фæууидтон...
Гæр, куд неци исзагътон?

«Max дүг», 2008, № 1

КОСТЫ Ализæ

ХУЫНКЪ ДУР

«Храни меня мой талисман...»
А. С. Пушкин

Афардæг и аргæрæтты хур.
Ирд ыстъалы Уаскъуышыл ыссыгъди.
Денджыз, денджыз, раппар мын хуынкъ дур.
Тар уылæн мæ къæхты бын ныррыгъд и.

Донбеттырæн, зонын, ис æрмадз, —
Уым кæнны лыстæг дуртæ хуынчытæ.
Сау денджыз, мæ къухты дзы фæсадз —
Тар уылæн хæссы æрмæст фынчытæ.

Хины дзаума — уыцы къаннаег — мур,
Лалымыстыгъд бакодта хъæдуры.
Денджыз, денджыз, раппар мын хуынкъ дур —
Уадз æмæ мæ фыдбылызтæ сура.

Сау денджыз анахуыр фәлмән уыд:
 Уый мәнән мә хъуыдытә аәмбәрста.
 «Ма фенәд йә цәрәнбонты фыд», —
 Мемә уый ләвар дәуән аәвзәрста.

Уыцы къаннәг — хины дзаума — мур,
 Сау денджыз мын раппәрста хүйнкъ дур.

«Max дуг», 1985, № 3

АБАЙТЫ Эдуард

* * *

Малусәг, диссаджы дицинәг,
 Ди дә наә уалдзәдҗы фидиуәг.
 Скастә наәм де 'наехин цәстытәй, —
 Авддәлдзәх фесты наә мәстытә.

Фәлә цәмән скастә уа-раджы
 Митбынәй, хуры дзыккакъах чызг?
 Ди дә цәсты фидыц, малусәг,
 Нәй дын, фыццаг уарзтау, басусәг...

«Max дуг», 2002, № 11

БАБОЧТИ Руслан

* * *

Ес ни ёстъалу алкәмән дәр,
 Фал наә зиннунцае еугурай, —
 Еумә ку скалонца тәмәнтә,
 Уәд арв 'сәфесдзәнәй гур-гурәй,

Әма ка 'сфәлдиста дуйнетә,
 Е син ниввардта уаг-фәдзәхст,
 Цәмәй содзонца сә еуетә,
 Уонца иннетә ба римәхст.

О, фал нæ цард ку нæ 'й уойласæ,
 Ку нæ 'й уой бærцæ, охх, æна,
 Цæмæй алке дæр уодæгасæй
 Арвæл е 'стъалу фæууина...

Бæлвурд — нæ нивтæ, берæ уогæй,
 Алке тæрнихбæл дæр финст е —
 Кæмæн иссадзуй æхе доги,
 Кæмæн сæрттевий æ фæсте...

«Max дүг», 2004, № 7

КАСАТЫ Батрадз

* * *

Кæйдæр бæллæхæй не ссардзынæ амонд,
 Кæйдæр мастæй дæ цин нæ уыдзæн цин.
 Ис алцæмæн дæр ацы зæххыл афон,
 Арыздахдзæни алкæмæн йæ хин.

Арыздахдзæн æртывæрай, фылдæрай,
 Артыхсдзæни йæхи сæрыл æргом,
 Цы сарæста, уый бавзардзæн фылдæрай,
 Дзæннаты дуар ын нал кæндзæни гом.

Æмæ та уæд йæ тыхстмæ кæсæг адæм,
 Нæ зонгæйæ йæ хъуыддæгтæ бæлвурд,
 Сæ уайдзæфтæ кæндзысты Стыр Хуыцауæн:
 «Æгъатыр у, нæ дзы зонæм рæвдыд».

Сæхæдæг та, сæ монцты фæстæ зилгæ,
 Гуыбыны хæлцæй, буары мондаг уа,
 Фæцæйтæхынц сæ хъал къæдзилтæ тилгæ,
 Аermæст ма сæ рæвдыды уысм фæуа.

Æз алкæй тыххæй уыдæттæ нæ дзурын,
 Бæргæ, куы уайд алкæмæн сæрфат.
 О Стыр Хуыцау! Дæуæй цы уды сыгъдæг курын,
 Мæ адæмæн Ды уыцы хорзæх ратт.

«Max дүг», 2002, № 10

КЪАДЗАТЫ Станислав

ФЫЦЦАГ УАРЗТ

Цъæх хъуссæджытæ сусхъæдтыл —
Æнæхъæн хъæуы фаг!
Æз та дын радтон сусæггæй
Цышпар балы, æрдаг.

Куы сæ райстай хæрдгæ халау,
Уæд байгом арвы дуар.
Дыууæ æмæ дыууæ балы —
Хуыздæр кæм уыд лæвар!

Дæ хъустыл, ехх, куыд фидыдтой —
Зæрин хурау хъырмыз!
Дæ сау цæсттыты цин-зынгæй
Мæ уд дæр уыд æртхуыз.

Нæ фембæлды цъæх ыстъалы
Мæнмæ уæд арвæй худт.
Дыууæ æмæ дыууæ балы —
Дæ былтау сырх, рæсугъд.

Мæ фыццаг лæвар ахæм уыд —
Фыццаг уарзтау æрвон,
Ныр дæр ма уыдон хъахъхъæнинц
Нæ амонды дыргъдон.

«Max дүг», 2005, № 4

НÆ БАЗЫРДЖЫН БÆЛЦЦÆТТАË

Кæм ыстут ныр, нæ базырджын бæлццæттæ?
Æнæ сымах мæ зæрдæ дурау хастон.
Æдзæм, æнкъард — уæ иуцæстон хæдзæрттæ,
Æртæхут та — мæ риуы дæр уын ахстон.

Аентъыснæг мигътæ асурут та арвæй,
Уæ базыртæй йыл ахæпту фæйнæрдæм,
Куыд зила сæр йæ рæсугъдæй, йæ арфæй,
Хъуытазау та куыд зæланг кæна зæрдæ.

Уæ базыртыл та хуримæ æрхæссут
Нæ фæзтæн минхуыз дидинты мыггæгтæ.
Куыд уын æмбарынц сабитæ уæ рæстуд,
Уæ æртахтмæ та нал лæууынц æрхъæцмæ!

Куы æрцæгъды уæ диссаджы оркестр
Нæ зæлдаг хъæдтæ, донбылтæ 'мæ фæсты,
Æгасæй æрдз алæмæты к'уым фесты,
Куы аныгъуылы цин-хуыдымы бæстæ!

Кæнyn уæ хорзы кой æдзух нæ хæхты —
Уæ рахиз хъусты зард мæнимæ баст у...
Хъæмæ, хъæмæ, нæ базырджын хæлæрттæ,
Æртæхут та — мæ риуы дæр уын ахстон!

«*Мах дуг*», 1987, № 8

РАЕМОНТЫ Геор

САБИТАЭМ

Мæ бонтæ рухс уæ бæллицты тæмæнæй,
Уæ зæрдæтæ — æвронг æмæ сыгъдæг.
Рæдау-рæвдый у сабидуг, æпæг
Хъысмæт æдзух кæм фæхуды фæлмæнæй.

Нæй хорз фæпæрæн сай удæй, кæлæнæй,
Цы гæнæг дæ, уый цалæй ис уынæг!
Бæрzonдрынæмæ, æврон ирдмæ тырнæг
Йæ уд фæхæссы рыст æмæ æрхæмæй.

Æвирихъау дуг... Ныр ралæстысты рухсмæ
Хæрам, фыдлæг, æвидыц æмæ хин...
Мæ уд — дзæнгæрæг, — сиды уæм къæрцхъусмæ:

Рæствæндагæй уæ ма фæзилæд зин!
 Євзонг-уæлмонцæй ивылæд æнусмæ
 Уæ зæрдæтæй зæрин рухс æмæ цин!

«Max дуг», 1994, № 4—5

СКЪОДТАТИ Эльбрус

* * *

Игуæрдæнтæ, игуæрдæнтæ!
 Ци фæцæнцæ мæ рохс сæнttæ,
 Кæми æнцæ мæ г'ар бæнttæ,
 Исуст зæрди æнкъараæнтæ?..

Игуæрдæнтæ, игуæрдæнтæ, —
 Ёрхун кasti фæххуæцæнтæ!
 Ку нæбал фæуун мæ кемi,
 Ёр мæ сайетæ уæхемæ...

Игуæрдæнтæ, игуæрдæнтæ, —
 Уорс деденгuti кæлæнтæ,
 Сосмондæгти ивулæнтæ,
 Зæрди æрхуни уолæнтæ...

«Max дуг», 2004, № 12

ДЖУСОЙТЫ Марат

* * *

Мигъдалынг, дымгæхæпцæ сæлфынæг,
 Уазал сыг цæнкуыл фæрвы æхсы.
 Оххай-г'е, ныддаргъ та ныл нæ зымæг,
 Боны хорзмæ уалдзæг дæр кæссы.

Салд сыфтæр хуылызд мæрыл ныддæвдæг,
 Баихсыди фароны фæсал.
 Нал цъæх кæны сау къуыбыртыл кæрдæг,
 Нал кæны йæ тарфæй бæстæ хъал.

Уазал әмә талынг у мә къәсү,
Арты хъармәй нал тәфсы мә уд.
Зәрдәмә дәр рухсы цъыртт нә кәсү,
Ахәстай — уынгәг әмә әнуд.

Райхъал уыдзән зәхх, фәлә кәд уыдзән?
Дондышыр хих рафтаудзән къуыбар,
Әмә кәд хъыг зәрдә дәр йә хуызән
Раудадзид фәлмән рухсы әвзар.

Уыңы ныфсәй — удмидағ — аәрмәстдәр,
Ныр мәхи Ҙауыл дарон әндәр?
Аивгъуыдта хорз афон, дә ရәстәг,
У дзы ныр әңгәгәлон дә сәр.

Барәй цыма базгъалы аәртәхтә
Рудзынгыл әерра дымгә әваст.
Нал быхсы аәнттыснағ бонтә зәрдә,
Әмә хъуырмә схәецә вәййы масти.

«Max дуг», 2001, № 9

* * *

Иугай цырағытә, әнәсым әхсәв...
Хәрис йәхимә ныххъуыста мәйдары.
Авд хохы фәстә сырх уардиты 'хсән
Доны хәл-хәлимә 'взонг хъәләс зары.

Хъусы — ныххъус и әнәсым әхсәв,
Сыфтыл Ҙаессыгтә әвзәрынц фынафон.
Судзагә Ҙаестытә, дзыккуты хәрзәф...
Зарәг зәххон әмә зарәг уәларвон.

Дард бәстәй хъуысы — әдзәмәй — уынәр.
Ивайынц уәлбыл әрхәндәг әндәргтә.
Зәлыйд кәддәр әви зәлыйд кәмдәр?..
Хъистау ныттынг ысты зәрдәйы тәгтә.

Хәрисән уахъәз фәссырдта йә фын.
Уазал сәудары ныуусыди уасәг.
Дард бәсты цин әмә дард бәсты зын...
Зарәг әнәфәуд — әнәфәугә зарәг.

«Max дуг», 1986, № 4

АДӘЕМОН СФЕЛДЫСТАД

МЫСТ АЕМӘ ЦЪИУЫ АРГЬАУ

Мыст аемә цъиу уыди. Мыст аемә цъиу куы уыдис, — уәд сференд кодтой мәнәу бакәнын. Дзырд сын уыди, сә фәллой дыууә әмбисы куыд акәной. Хүым афәлдәхтой, байтыдтой йә, адәгәй йә баластой. Куы равзәрд, уәд иу бон бадынц әмә бадзырдтой, хүымы уал цъиу куыд хъахъхъәна, мыст та уал хизынмә куыд фәцәуа. Мыст хизынмә абалц кодта, цъиу мәнәуы хүым хъахъхъәны. Мәнәу сфердәг, забад кәннын байдытта, туғыл аскъуыд, хъуыздыды фәци, уәдмә йә цъиу фәхъахъхъәдта, уалынмә мыст дәр аербаләууыд хизынәй.

— Мыст, нә мәнәуу бирә нал хъәуы сцәттәмә, ныр та йә ды фәхъахъхъән, әз дәр ма ахизон иучысыл, йә кәрдымнә мә фәллад куыд аерцәуа, намә мә сәрән нал дән.

Мыст хъахъхъәнәг баззад, цъиу хизынмә атакт.

Кәссы мыст амә куыддәр, әвәдза, мәнәу хъәбәр хъуыдыды фәци, афтә дын хүымы къубалдзагъд кәнни амә йә аффснайы йә хуынчъыты, әвәраентә кәнни.

Цъиу фәзынд, кәссы хүиммә, амә никуыуал амә ницы: иунәг әфсир дәр нал баззад сә иумәйаг хүымы. Уыйадыл сын загъд бацайдагъ, кәрәдзийил сәхи ныщавтой, амә дыууәйән дәр сә пырх акалд.

Цъиу мәстджынәй фәцыд хъастгәнәг мәргүтү паддах әргәсмә, мыст та франчы уазәг бакодта йәхү.

Фәзындысты мәргүтү паддах әргәс әмә франк, арбадысты тәрхоны, дзуры цъиу:

— Иумә мәнәу бакодтам, мыст уадидәгән йәхү фәластада кәдәмдәр, әз хүим фәхъахъхъәдтон: әгәр-мәгуыр ам маргъ нә, фәләй йәм гәләбу батәхәг дәр нә бауагътон. Мә уә әрдүйә нарәгдәр сси. Мә рәстдзинадмә мын әркәсүт, цы мыл әмбәлы, уый мын саккаг кәннут.

— Аз хай бакәнинағ уәд уыдаин, әмә цьиу тәккә хуым-гәрдәны күистәй йәхү күң нә фәластаид. Авәдза, аз афой-надыл нә бавнәлдтон кәрдынмә, афтә хуым кәрдиппәрд фәуыдаид, бынтондәр азгъәлдаид, зәххы хай баңдаид әмә уәд хәрз сәфт кодтон әд ләппынта. Цәмәй цардаин зымәт-зымәджы дәргы? Стәй йын хай дәр бакодтаин, фәлә йын уәд кәдәм? Нә йын хәдзар, кәй загъдәуы, нә йын къона. Дзәгъәлхәтә!

— Азырд цәуыл уыдыстут, уыцы хай йын бакән, намә дын дзәгъәл баззайдзысты дә әвәрәнтә, әд ләппынта цы фә-уыдзынә, уый нал сбәрәг уыдзән, дымды фәуыдзынә, — загъта цәргәс.

— Уый та дын цавәр әвзаджы хатт у? — загъта франк. — Артхырәнәй никуыма ничи амард, стәй аз мысты әфхәрын нә баудззынән.

Франк әмә цәргәсән хъуыддаг загъдмә атыхст. Франк фәмәсты, фәләбурдта цәргәсмә әмә йын йә базыртә бамуртә кодта, иуварс ай фехста, йәхәдәг уырдыгәй йәхү айста.

— Мә рәстад мә фәдыл афтың фод, — загъта ма цьиу әмә атахт.

Мәнәу мысты баңи әмә афәдзәй-афәдзмә минас фәкод-та әд ләппынта.

Иу мәгуыр ләг цуаны уыди уыцы бон. Рахәт-бахәт фәкод-та, ницәуыл сәмбәлд әмә изәрырдәм йә хәдзармә фәецәйцид. Цәргәс дуры бын йәхү бамбәхста. Цуанон ай күң ауыдта, уәд әм топп күң иуырдыгәй, күң иннәрдыгәй фәда-ры, фәлә йәм хорз нә арәхсы. Уәд әм цәргәс дзуры:

— Мә уды хәрамы ма баңу, әнәуий дәр мардәй уәлдай нә дән — франк мын мә базыртә бамуртә кодта, мә сәрән нал дән бынтон. Күрын дә, аз де уазәг, әххормагәй дәр мәлүн, исты мын бахәрын кән, бавәр мә, күң фәдзәбәх уон, уәд дә хорз мәхиуыл нә ныууадззынән.

Цуанон йә кәрдзыны чырийән ие ‘мбис цәргәсән радта, стәй йә ахуыдта йә хәдзармә. Хәдзары әфсинмә цәргәс-уазәджы аууәлтә кәд әмә уыйбәрц зәрдәдзәугә нә фәзын-дысты, уәеддәр ма йын цы фәрәз уыд зилынәй дарддәр. Но-джы йын йә сәрыйицау радзырдта, цәргәс ын зәрдә кәй сәвәрдта хорз фәуынәй.

Цәргәс мәгүыр ләдҗы хәдзары иудзәвгар куы ацард, уәд хъуыртхъом фәци әмә уадидәгән дәр йәхи равдыста. Хъаст кәнын байдытой устытә, цыдәр сын сә карчыцъиутә хәрын байдытта. Цәргәсыл сгуырысхо сты, уынәг дәр ай фәци, цъиутә куыд ахста әмә сә куыд хордта.

— Ләгай, нә уазәджы әүүәлтә зәрдәмә бацәуинаг не сты: нә сыхәгты карчыцъиутә нын хәры, устытән сә хъуыр-хъуыр цәуы әмә нәм зулмә кәсын байдытой, әнә сыхаг та цәрән нәй.

Цуанон топп радавта әмә йә әнәифтыгъдәй цәргәсмә әруагъта.

— Уый дә хорзәхәй, ма мә байсаф, дәхи фәсмойнаг ма фәкән, нал бавналдынән.

Къуыри нәма рацыдаид цәргәсси фәсмонаыл, афтә та сыхәгты кәрчытә әмә бабызтәй хъәуын байдытта, цәргәс сыл бацахуыр.

Ус та уайдзәфтә кәны йә ләгән: “Цавәр хъан нын у ай, дә хорзәхәй, нә сыхәгтимә нә куы уары, сә карк, сә бабыз сын куы хәры”.

Ләг ифтыгъд топпы хъус ахгәдта әмә йә цәргәсмә фәца-раэта. Къәпп! Фәлә топп не схәцыд.

— Ма мә амар! Нал бакәндзынән, стәй дәхицән дәр хуыздәр нә уыдзән.

Цәргәс иудзәвгар рәстәг знаггад нал ракодта. Фәлә та иуахәмы хъәугәрәттәй уәрычытә, дальстә сәфын байдытой. Изгард кәнын систой адәм мәгүыр ләгмә. Ус та уәд баздәхт йә ләгмә:

— Туджджын әмә нә тугагур скәндзән дә уазәг нә сыхәгтә әмә нә хъәубәстәимә. Ацы ран нын нә мәгүыр къуымы цәрән куынәуал уа, уәд ма нә уый хәрзтә дәр кәцәй ракәндзысты. Афойнадыл ай, кәцәй әрхуыттай, уырдәм фәхон, намә нәм стыр фыдбылыз кәсы, стәй дын әм әз дәр афтә нал фәкәсдзынән.

Цуанон әнәифтыгъд топпы хъусы топпыхос авгәдта, әркъяпп ай ласта, топп фәкъяпп кодта, цәргәс уәлгоммә ахауд, тәссәй йә зәрдә бахъарм. Куы әрчъицидта, уәд ләгъстәмә фәци:

— Дә хорзәх мә уәд, ацы хатт ма мын ныббар. Ард дын хәрын, әүүәнк дын дәттын, куыд знаггад никәмәнуал ракән-

дзынән, стәй дын зәрдә цәмәй сәвәрдтон, уый дәр дын сәххәст кәндзынән.

Әрсабыр сты. Уырдыгәй фәстәмә цәргәс әңгәг нал бавнәлдәти ницәмә, знаггад нал ракодта никәмән. Иудзәвгар ма туы ашард, уәд йә фысымтән хәрзбон загъята, арфә сын ракодта, стәй сын зәрдә бавәрдта, йә хәрзгәнәгмә кәй фәзындың әмәй йә кәй ахондзән йә бәстәмә.

Иурәстәджы цәргәс дардгомау хъяуәй кәмдәр әрәнцад, йә бәстәм нәма хәссы йә ныфс. Раздәхт әмә хъомрағъәуттыл, бәхрәгъәуттыл фәцагъуыд әмә галтә, бәхтә хәрын байдыдта. Хаттәй-хатт әвзары йә базырты тых, афәлвары дәрдтыл, бәрзәндтыл атәхын.

Ныхасты та уәд хъяубәстә ныхас әрәфтауынц цуаноныл:

— Әрцәуинаг әм уыд цәргәс, зәрдәтәй үйн әвәрдта, фәләе куыд кәсәм, афтәмәй йә цәхдҗын сайд фәкодта. Зынгә дәр никуыуал кәны, махән та ма зиантә фәкодта.

Йәхи хәдзары үйн йә ус йә цәстмә дары цәргәсү хъуыддаг:

— Мигъәй дын мәсгуитә фәцамадта, ныр сә дымгә кәдәмдәр фәхаста. Хәрзгәнәг хорз кәм ары?

Дызәрдыг нә кәны уәддәр цуанон. Уырны йә, цәргәс әм иуахәмә фәзындың әмәй, нә йә фәсайдзән.

Әмә цәргәс йә тых әмәй йә ныфсыл йә зәрдә куы фәдардта, уәд батахт цуанонмә әмәй йә ахуыдта йә бәстәм. Цәргәс тәхы, цуанон цәуы. Цәйбәрц фәцыдаиккөй хәхтыл, кәмтты, чи зоны, фәләе дард балцәй цуанон фәлмәңцин байдыдта, дызәрдыг кәны мид-зәрдьы: «Ныр цымә әңцад цәуылнә бадтән мә къонайыл, ныр мын цәргәс уәддәр цы хәрзтә фәуыдзән, цы ныйиарц дән йә фәдыл, куы нә зонгә кәнын, чи у, куы нә кәм цәры, уый бәрәг дәр куы нә ис». Цәргәс үн йә сагъәстә фембәрста әмәй йәм дзуры:

— Цәуыл сагъәс кәнис?

— Цәуыл сагъәс, куы зәгъай, уәд дын зәгъездынән, фистәгәй сфермәңцидзән, стәй мә балцәй дәр мә зәрдә уыйбәрц рухс нал кәны.

— Әрбабад ме 'рагъыл әмәй дәм уәд нә балц афтә зын нал фәкәсдзән.

Цуанон цәргәсүрагъыл бабадт, әмә уәд уый бәрзәндты систа йәхи әмәй тәхынта байдайынц. Сур зәхх, хәхтә сә фәстә фәуагътой, дендҗызмә бахаңцә сты. Тәхынц ден-

джызы сәртты. Әваст дын цәргәс үуаноны донмә равзылдта. Ләгән денджызы йә тъәпп фәңцид. Астәумә дзы аныгъуылд, афтәй йә фәстәмәе донәй фелвәста цәргәс әмәе йәм дзуры:

— Уый дын, әнәифтыгъд топп мәм куы фәкъәпп кодтай, уыцы тарстмә.

Цуанонән йә уд йә къәхты бинәй ауда.

Йә тахты кой та кәнүң цәргәс әмәе та үуаноны раппәрста денджызмә; үуанон дзы йә риумә аныгъуылд, цәргәс әм йәхи әруадзы, фелвасы йә әмәе йәм дзуры:

— Ай та дын ифтыгъд топпән йә хъус әхгәд куы уыди әмәе мәм әй афтәмәй куы ‘руагътай, уымә.

Тәхынц, тәхынц, әмәе та әртүккаг хатт йә тъәпп доны фәңцид үуанонән. Сәғынәй тынг фәтарст үуанон, фәләе та йәм цәргәс фәңцирд ис, фелвәста йә донәй әмәе дзуры:

— Әнәифтыгъд топпән йә хъусы куы авгәйтәй топпыхос, уый мәм куы фәкъәпп ластай, ай та дын уымә; ныр хәсдҗын нал стәм кәрәдзийә.

Уый фәстәе цәргәсі бәстәмә батахтысты. Кәсі үуанон, әмәе бәстәе уәд, змәләгәй йыл цыдәриидәр уыдис, уыдан се ‘ппәт дәр тар хүзыны мидәг сатәгсай дарынц. Йә цәрәнты куы әрәнцәд, дзыллае куы базыдтой цәргәсі әрбаңыд, уәд әваст үү уыдисты, уымәй иууылдәр урс-урсид адардтой.

Цуанон фәрсү:

— Цавәр диссаг у, куы ‘рбаңыстымә, уәд бәстәе уыцы тар куы уыди, зәрдә дзы әнкъард куы кодта, ныр та урс-урсид куы адардта, зәрдә дзы куы срухс?

— Мә паддахадмә әрәгмә куы зындтән, уәд мә банимадтой мардыл әмәе мыл сау дардтой; фәләе әгас куы разындтән, уәд сәе хъыг цинмә раздәхт.

Тынг буц скодтой дзыллае сә паддах-цәргәсі ирвәзынгә-нәдҗы. Үуанон сәм иудзәвгар ацард хъәлдзәгәй, стәй цәуын сфәнд кодта фәстәмә. Цәргәс әм дзуры:

— Хъусыс, куы раст кәнай ардыгәй, уәд дын алцыппәт дәр дәтдзысты. Ләвәрттә дын кәндзысты, фәләе маңы бакомай, әрмәст-иу ракур мә фәсдуар иу чырыны зәронд. Баууәнд мыл, нае фәрәдидзына.

Иттәг стыр арфәтә фәкодтой үуанонән дзыллае, алы ләвәрттә йын кодтой, фәләе уый ницы комы ләвәрттәй, әрмәст сын зәгъы:

— Кәд мә әнә ләвар нә уадзут, уәхицән әй аккаг нә кәнүт, уәд уәртә цәргәсі фәсдуар иу чырыны хәррәгъ, уый мын раттут. Адәмы куыйтә мын мә къонайә мә кәрдзынтах хәссынц, уыңы ран сә-иу афснайдзынән, кәд мын әдас уаиккай куыйтәй.

Чырын раттын дзылләмә зын фәкасти, фәлә йә уазәг йәхі дзыхәй кәм ракуырдта, уым ма йын әнә раттын дәр цы амал уыди.

Цәргәс цуаноны денджызы сәрты баҳаста, сур зәххыл әй әрәвәрдта әмәй йын фәдзәхсі: «Цалынмә дәх хәдзарыл сәмбәлай, уалынмә чырын ма сығом кән», — уыйадыл хәрзбон загъта цуанонән, бәрзонд система йәхі әмәй йә бәстәм атахт.

Цуанон цәуынтах байдайы әд чырын. Цәйбәрц фәңцидаид, чи зоны, фәлә та фәлмәңзын байдыдта, чырынмә йә зәрдә әхсайды. «Кәд мыйаг мыл цәргәс сайдәй рацыд. Ләвәрттә мын кодтой алдыппәт: бәхрәгъяуттә, галрәгъяуттә, фәлә мын ницы баугъта райсын. Чи зоны, кәд мын йә цәст нә бауарзта, әмәй мын ацы чырыны хәррәгъ мә ныхты ныссагъта. Нә хъәубәстәй, нә бинойнагәй ағсәрмы, худинағ».

Нал баурәдта йәхі, әрбадт иу ран, чырыны сәр сриуыгъта. Сриуыгъта цы!.. Чырыны дуар фегом әмәй уырдыгәй — бәхрәгъяуттә, хъомрағъяуттә, фысвос, — кәрон сын нал ис. Цуанон фәрохст, катайтыл фәци, фәрәз сын нал ары фәстәмә чырынмә. Уыңы тыхстәй йыл дәлимонтәй иу йәхі әрбасәрфта әмәй йәм дзуры:

— Әз дын сын амал скәнин, иу хъуыддагәй мын зәрдә куы бавәрис, уәд. — Әмәй уәд цәмәй?

— Дәх хәдзары дәу әнәзонгә цы ис, уый мын ратт. Цуанон ахъуыды кодта: «Уәдә мә хәдзары ме ‘нәзонгәйә цы уыдзәни? Иу къуда хъуг, куызд әмәй гәдә, әндәр ницы».

— Ләвар дын фод, — загъта цуанон хәйрәгән.

Хәйрәг иу къәцәләй чырыны къуымтә хойын байдыдта, цәй фәдыл бәхрәгъяуттә, хъомрағъяуттә, фысвос әд бәхгәстә, хъомгәстә, фиййяуттә чырыны фәстәмә фестадысты.

— Ай дын мәнә къәцәл, мыйаг та дә искуы куы баҳъяуа, стәй хәрзбон, иуахәмы дәм әз дәр зындынән мә ләвармә.

Цуанон чырыны хәррәгъ ие ‘ккөй акодта әмәй зәрдәхъәлдзәгәй сәхъаумә бафардәг. Сәхъаумә куы бараст, уәд

дын мәнәй йә ус йә размә фәци, иу сывәллоны къухыл хәцы, афтәмәй. Дағ мардауәй бazzади, йә хәзна-чырын дәр ай нал әндәвта. Йе ‘фсинән йә фәстә ләппу райгуырд әмәй йын ай хәйрәт фәсайды.

— Да хуыз куы афәлывтай, стәй цәмән афтә әрәнкъард дә? Да хәдзар куыд ныуугътай, афтәмәй йә әрбайяфтай, ноджы дын дә фәстә ләппу әгәр хорз схъомыл кодтон? — загъта ус.

— Фыбылыз знаджы хай фод; хәйрәт мын мә ләппуы асайды. Цәргәсү ләварыл фәгуырысхо дән, йә сәр ын фегом кодтон әмәе уырдыгәй, — гъәйдә-гъа! — бәхрәгъәуттә әд гәстә, хъомрагъәуттә әд хъомгәстә, фысвос әд фыййәуттә сымзәлыйсты... Быдырты бацәуен нал уыдис. Стыхстан мәхи нымәры, уәдә ма сә фәстәмәе чырыны куыд бакәнөн, зәгъгә. Уайсахат хәйрәт мә уәлхъус фестад әмәе дзуры: «Әз дын сә фәстәмәе баздахдзынән чырынмә, әрмәст дә хәдзары кәй на зоныс, уый мын баләвар кән». Әз цәмәй хәйрәт уыдтән: на хәдзары ныуугътон къуда хъуг, куызд әмәе гәды. Ноггуырд на хәдзары равзәрд, уый әнхъәл та чи уыди! Уый адил дзырд бафәрәзтон хәйрәгән, әмәе ләппу ныр мах нал у.

— Даҳи мауал әргәвд сагъасәй: ләппумә дәр кәд исты амонд кәсү, уәд хъуамә фыбылызыәй аирвәздзән.

Цәрынта байдыртой. Хъуаг ницәмәйуал уыдисты цәргәсү руаджы. Цәргәс сә сыхбәсты, сә хъәубәсты зиан кәмән ракодта карчы цъиуәй, каркәй, бабызәй әмәе әндәр маргъәй, стәй цыппаркъахыг фосәй, уыдон дәр уәлдайджынта байфистой.

Цайбәрц раңыдаид, чи зоны, фәлә иурәстәджы хәйрәт фәзынди әмәе дзуры ләгән:

— Мә ләвармә әрбаңыдтән.

Фыдгулы зәрдә уый кәнәд, мад әмәе фыды зәрдәтә цы кодтой. Цыма сә иунәт хъәбулы ныгәйтой, уйиау сәм зынди. Фәлә та ныр дәр мад фәзәрдәджында әмәе ныфсытә әвәры йә сәрьхицауән:

— Ма йын тәрс, йә амонд конд у, чи зоны, цы фарн әм кәсү. Стәй ма Стыр Хуыщаумә стыр хәрзтәй фылдәр цы ис, кәд нын, мыйяг, хуыздәрән фәуид?

Хәйрәт саби ләппуы йә хәдзармә ахуыдта. Дағимоны хәдзар цы ран, цы бәстәйи уыди, Майрәм йә артәны зоны,

фәләе йын дзы уыди авд чызджы, сә иу иннәмәй рәсүгъедәр, уыдон дәр, адәмәй кәй фәсайдта, ахәмтә. Саби-ләшшу дзы иу къорд заманты ацард әмә бахъомыл. Бахъомыл, уәдә куыд уыдаид, әмә кәстәр чызджимә кәрәдзийән фәадджын сты, стәй әмуд цәуын дәр байдыңтой.

Хәйрәг ма уәдә цәмәй хәйрәг вәййы, ахәм хабәрттә дзы куы ирвәза, куы ивгъуыя, уәд: уайтагъедәр ләппу әмә чызджы хъуыдаг базыдта. Йә мәстыйән нал уыд бәрәг бәрәг әмә сыл сәнәнд кодта.

Иу бон куы уыди, уәд әрбасидти ләппумә әмә йын дзуры:

— Ацал-ауал азы мә хәдзары цәрыс, фәлә цы хъаруты хицау дә, уымән ницыма әмбарын, фәндәгә та мә кәны базонын, хуыздәр цәмә сарәхсис уәддәр? Иу хъуыдагәй уал дә әвзарынмә хъавын. Уәлә нә сәрмә цы хохы цъупп ис, уый нәм райсомәй афойнадыл хур әрбакәсүн нә уадзы. Райсоммә уый йә бынаты цәмәй нал уа, хур нәм ләгъэз быдырты цы афон әрбакәсы, уыцы афон куыд әрбакәса, намә дәм цы кәсес, уый дын хъәр нәеу.

Ләппу мәстджынәй, тасимә чызгма баңыди.

— Цәй әнкъард дә? — чызг әй фәрсы.

— Цәй әнкъард дән? Әнкъард дәр куыд нә уон? Хәйрәг мын афтә зәгъы: “Райсоммә уәлә уыцы хох йә бынаты куыд нәуал уа, намә дын хорз нә рауайдзән”. Әмә уәд цы бакәнинаг дән әз уыцы уәйиг хохән?

— Уымәй нын тас нәу. Мәнә дын мә кәлмәрзән. Хохыл әй әрәвәр, стәй йә иннәрдәм фәфәлдах, дәхәдәг-иу фәстәмә дәр мауал фәкәс, фәлә-иу дә хәдзар агур.

Бахсәв, афтә ләппу чызджы кәлмәрзән айста, хохыл әй әрәвәрдта, иннәрдәм дәр әй афәлдәхта, йәхәдәг чызджы уатмә араст.

Әваст дун-дунетыл уәйигәй әмә йегуиппләтәй цасдәриддәр уыдис, уыдон хохыл амбырд сты әмә йә фәйнәрдәм ныппырх кодтой, хох дзы уыди, нә уыди, уый бәрәг дәр нал уыди.

Райсомәй хур быдыры цы рәстәдҗы әрбакәсы, хәйрәдҗы хәдзармә дәр уыцы рәстәдҗы бакаст.

— Ләппу, цы дын бафәдзәхстан, уый сәххәст кодтай, әнә хъару кәй нә разындтә, уый сбәрәг ис; фәлә мын ныр та баздәх, әмә мәнә ацы тъәпәнтә, — әнә уынгә сә нә дә, —

афтæ бакæн, æмæ райсомы бонмæ уыдон фæлдæхт куыд æрцæуой, мæнæу дзы куыд байтауай, мæнæу куыд сçæттæ уа, найгонд, куыройы ссад куыд æрцæуа, æмæ дзы сом райсом мæнæуы дзул фыхæй куыд æрбахæссай.

Йæ уарзонмæ та æнкъардæй баçыд лæппу æмæ дзуры:

— Сæумæрайсоммæ тъæпæнты хуым куыд бакæнон, мæнæуæй тыд куыд æрцæуа, мæнæу кæрдиñæн куыд сбæзза, карст дæр, найгонд дæр куыд фæуа, куыройы ссад çæмæй æрцæуа æмæ дзы хæйрæгæн дзул куыд бахæссон.

— Уый тыххæй дæ сæр дæр ма сриссæд. Мæнæ ацы кæлмæрзæн ахæсс, зæххыл æй æрытау, иннæрдæм-иу æй фækæн, дæхæдæг-иу ардæм рацу.

Лæппу кæлмæрзæн ахаста, зæххыл æй æрæвæрдта, рафæлдæхта йæ, йæхæдæг та чызгмæ бараст.

Дунейы уæйгуытæ æмæ йегуыппелтæ уыцы ран февзæрдысты. Иутæ, гъæйдæ-гъа, хуым фæлдахынц, аннæтæ мæнæу — таугæ; мæнæу уайтагъд равзæрыд, уайтагъд кæрдинаг сси; фæлæбурдтой йæм уæйгуытæ æмæ йегуыппелтæ: ракарстой йæ, аный йæ кодтой, мæнæу асыгъдæг кодтой, куыроймæ йæ ахастой, рассадтой йæ, дзултæ дзы ракодтой æмæ сæ афыхтой. Райсомæй лæппу урс-урсид, хæрзад донгонд дзултæ хæйрæгæн бахаста.

— Цы дын загътон, уый сæххæст кодтай, — дзуры хæйрæг, — куыд дæм кæсын, афтæмæй æнæ миниуæг нæ дæ. Фæлæ таиу мæм а изæр фæзын, æндæр куыст дын дæ бæрны бакæнон.

Уæнтæхыилæй, сæргуыбыраý лæппу чызгмæ куы баздæхт, уæд æй уый фæрсы:

— Цы та дын загъта нæ хæйрæг?

— А изæр, дам ма-иу фæзын, æндæр куыст дын дæ бæрны бакæндзынæн.

Куы æризæр, уæд хæйрæг лæппуйæн дзуры:

— Сом райсоммæ фурдыл хид çæттæ куыд уа, афтæ. Æз фурды иннæ фарсмæ ацæудзынæн æмæ уыцы ран дæ конд дзулæй саходдзынæн.

Æнкъард лæппу та йæ хъаст, йæ маst чызгæн ракодта.

— Тæссагæй дзы нырма мур дæр ницы ис. Ай дын мæнæ мæ кæлмæрзæн, ахæсс æй æмæ йæ фурды был æрцæв, стæй йæ иннæрдæм фæфæлдах, дæхæдæг-иу ардæм рацу.

Лæппу айста кæлмæрзæн, фурды был æй æрцавта, иннæрдæм

әй фәфәлдәхта, йәхәдәг та чызгмә бафардәг.

Фурды был уәйгүйтәй, йегуышпелтәй азмәләнтә дәр нал уыди. Сәудар кәнүн байдыдта, афтә фурдыл хид сәттә, адәм ыл дыууәрдәм цыдисты.

Райсомәй хәйрәг ракаст фурдмә, фурдыл диссаджы фидар, уәрәх әмә хәрзаив хид. Ёмә та дзуры ләппумә:

— Куыд әнхъәл нә уытән, ахәм хъаруты хиңау басгүхтә. Фурдыл хид саразын дә бон баци иунағ әхсәв, фәлә ма дә фәлварынмә хъавын дардәр. Изәры та мәм-иу фәзын.

Хәйрәгмә куы фәзынд ләппу изәрыгон, уәд ын раныхас кодта:

— Ләппу, байраг ахуыр кәнинаг мәм ис, әмә мын ай куыд сахуыр кәнай, афтә. Не скъәт зоныс, уыңы ран дын ифтонгәй әд саргъ ләудән. Сбад-иу ыл әмә йә ацахуыртә кән.

— Цәмә та дәм басидт? — бафарста йә чызг.

— Не скъәты, дам, байраг уыдзән ифтонгәй әмә, дам-иу ай ацахуыр кән. Уый сахуыр мын әнцон у, бәргә, — загъта ләппу.

Уыңы ныхәстәм чызг йәхи фәтар кодта әмә дзуры:

— Ды йын куыд әнхъәлыс, ахәм байраг ай ма схон, ма. Цыдәр, уәддәр нә уый хәрын сферәнд кодта әмә алы әфсәннәттә аразы. Байраг әм уәвгә дәр никуы уыди, фәлә байраг фес-тын кәндзән йәхи, архайдзән, цәмәй дә ныппырх кәна. Фәлә дын ай мә фәнд. Ссәдз әфсән къоболаджын ләдзәджы, тәбынджы хуызаттә, куырдадзы ацараз. Байрагыл бадт куы бафәразай, уәд әм мауал кәс — цырд фәләуу, уыңы къободе ‘взәрст чызг хайыр уәд, амәй фәстәмә дә ницәмәйуал фәлварын, цәугә, сом бол та фендзыстәм кәрәдзий.

Ләппу куы ‘рбаздәхт чызгмә, уәд дзуры:

— Хуыцауәй бузныг. Хәйрәг мә ницәмәйуал фәлвары, бар мын дәтты, куыд әм цардтән, афтә цәрын әм куыд байдайон сомбонәй фәстәмә.

— Гъе-гъи! — загъта чызг, — лиздын нә хъәуы әвәсти-атәй, намә нә райсом куы ‘rbайяфа, уәд нә йә мәстытә сисдзән, бахәрдзән нә.

Цәуыныл куы систы, уәд чызг сә уаты әртә туйы ныккодта, сәхәдәг сәхи айстой уырдыгәй әмә лиздын байдыдтой сә бәстәм.

Райсомәй хур куы ‘rbакаст хәйрәджы галуантәм, уәд

хәйрәг сидын кәны ләппумә. Хойынц ләппуиы дуар, фәлә зынәг нәй.

— Йә дуар аехгәд у, зынәг дзы нәй, ничи нәм дзы дзуры,
— загътой хәйрәгән йә кәстәриуәтгәнджытә.

Әнәфәразонәй фестад йә хүйсәнәй хәйрәг, бахоста уаты дуар:

— Цы фәдә? Рацу-ма, хъәуыс мә ахсызгон! Чызджы фың-
цаг ту йәм фәстәмә дзуры:

— Ныртәккә!

Хәйрәг афәстиат, әнхъәлмә кәсы, фәлә уатәй зынәг нәй.

— Цы фәдә? Ма та бафынәй у. Дыккаг ту радзырдта:
фәсайдтой дә!

Иудзәвгар та афәстиат хәйрәг, әмә куы нә әмә куы нә
зынд, уәд та бадзырдта:

— Әгас ма дә әви мард дә? Чызджы әртыккаг ту дзуры:

— Фәлидзынц!

Хәйрәг ай-үүй нал, фәлә дуар басаста — уаты ничиуал
әмә ницы, бынтон афтид разынц.

— Цыдәр у, уәддәр ләппу әд ус сә фыдыбәстәм фәли-
дзы, — дзуры хәйрәг йә кәстәриуәтгәнджытән. — Йә фәд-
фәд цаугәут фәдисы, куы сә байяфат, уәд сә әрбаздахут
фәстәмә, әмә сә аз мә мәстыйтә сисон. Фәлә уә рох ма
кәнәд: хин әмә кәлән сты, сәхи әндәр хүйзы әвдисдзысты,
фәлә сымах кәуылдәриддәр әмбәлат, уыдоныл-иу хәецүт әмә
сә мәнмә әрбаләууын кәнүт.

Фәдис сурын байдыртой. Ләппу әмә чызг сә лыгъды кой
кәнүнц. Уәд дын чызг ләппумә дзуры:

— Акәс-ма фәстәмә, ничи дәм зыны, мыййаг?

— Дард, арвәрон иу урс мигы цъупп фәзынц, — загъта ләппу.

Үй нә әрбасурынц хәйрәджы фәдисәттә, фәлә тәргә
ма фәкән. Әз мәхи дыууә гәбәр сәгъты фестын кәндзынән,
дәу та зәронд, хәрз зәронд фыййау. Фәдис куы әрбахәстәг
уой, уәд сәгътә хәмпәлү рауай-бауай кәндзысты, фәлә-иу
ды сә фәдил әңцад мауал кән. Куы дә-иу фәрсой, уәд-иу
сын зәгъ: «Ләппу ма куы уыдтән, уәдәй ардәм ауылты цәүег
нә федтон».

Фәдис әрбахәцца сты. Кәсынц, әмә змәләг нәй. Әрмәст
иу зәронд фыййау дыууә гәбәр сәгъты фәдил рауай-бауай
кәны, сынды ын йә бызгъуыртә тоны.

— Ләппу әмә чызг лидзгә ңы федтаис? — фәрсынц фәдисәттә фыйяуы.

— Ңы загъят? Ләппу әмә чызг зәгъут? Чызг әмә ләппу наә, фәлә бирә азтәй фәстәмә ңиу атәхәг дәр наә федтон а бәстыл.

Фәдисәттә аздәхтысты. Ҳәйрәг сә фәрсы йә хуыссәнуатәй:

— Нә сә байяфта? Әппын ницы федтат?

— Ңиу атәхәг дәр наә федтам.

— Гәр, уәддәр?

— Ницы. Әрмәст иу ран иу зәронд фыйяуау йә дыууә гәбәр сәгъы расур-басур кодта сынды әмә йә туджы пырхәнтә зәхмә калдысты. Загъта нын, йә ләппуиы бонтәй ардәм уызы бәстыл маргъ тәхгә дәр наә федта.

— Цәугәут тағъд фәстәмә, кәд ма сә уызы хуызы байяфат, уәд сә уә фыщаг әрбатарут: уыдон уыдысты әнәмәнг наә чызг әмә наә ләппу; әвәдза, әндәр исты күү фенат, уәд уыдоныл дәр әрхәецут.

Фәдис та абалц кодтой. Сә сырды кой кәннынц тәргә бәхтәй.

Әмә та чызг дзуры ләппумә:

— Акәс та ма, әппын дә цәст ницәуыл хәңзы?

— Арвгәронәй та дард урс мигъы къуымбил фәзында.

— Уыдон наә сурджытә сты, ҳәйрәдҗы фәдисәттә. Әз зәронд аргъуан фестдзынән, ды та — сауджын. Күү дә фәрсой, уәд-иу сын ахәм дзуапп ратт: «Мә ләппуиы бонтәй фәстәмә никууал цәуәг, никууал бадәг федтон а бәсты».

Фәдис әрбахәццә сты. Кәсүнц, әмә зәронд аргъуаны къултыл хуына схәңзыди. Зәронд сауджын йә будсуздән аргъуаны къуимты атил-атил кәнни. Йә урс зачъетә — йә ронбастмә, йә уәлә — ңылобийә пәләз.

— Чызг әмә ләппу лидзгә наә федтай, зәронд? Сауджын сын йә будсуздән тилгә дзуры:

— Ләппу ма уыдтән, афтә иттәг бирә бәлцәттә ңиди ацы фәндагыл, фәлә ма ацы сахат әрмәст йә фәдәй чысылтә зыны, змәләг ыл нал ис.

Фәдис та фәстәмә ҳәйрәдҗы хәдзары баләууыдысты әмәйин загътой:

— Уызы әнтъәрд фәкодтам наә бәхтән, нәхицән, наә сәрән нал стәм бынтондәр, фәлә, марадз-зәгъай, кәд фәндагыл

дәр, фәсфәдты дәр цыу атәхәг дәр федтам. Әңгәр дард иу ран зәронд аргъуан, хъуына йыл фәзында, зәронд сауджын дзы, зокъо сси йә цәсгом, цъолоби пәләзы, йә будсудзән атил-атил кодта афтид аргъуаны әмә нын загъта, рагәй ардәм цәуәг кәй нал ис уыцы бәсты.

— Куыд кәсын, афтәмәй сымахай мард рухсаг наә фәуыдзән: уыдон чызг әмә ләппу уыдысты. Фәдисы цәуын хъәуы мәхи, әндәр амал нал ис, кәд әмә рынчын дән, уәddәр. Мә масти наә райстон, уәд уәлхъәдәй бахус уыдзынән, мәт-мард фәуыдзынән.

Джихәй йәм бazzадысты фәдисәттә. Әмә та чызг дзуры йәк къаймә:

— Нәхион, акәс та ма фәстәмә, кәд та наә сурәг ис: тәрсын, хәйрәг наә күй расура йәхәдәг, кәд әмә дә нады фәстә фәсәрән ис, уәд.

— Сатәгсау, марджы хуызән мигъ арвгәронәй әрбазында, — дзуры йәм ләппу.

— Гъе-гъе! Бәрәг наәм уыдзән: уый хәйрәг у йәхәдәг. Нә лидзыны кой кәнәм, кәд әмә наә фыдәлты арәнәй бахизын бафәразиккам. Уым нын тас нал у: ницыуал тых бакәндзысты уыцы ран нәдәр хәйрәг йәхәдәг, нәдәр йәк кәләнтә.

Уыцы хуызәнәй сә уадыл бафтыдтой, ныр сә, әвәдза, хәйрәг әрбацайхайыфы, афтә чызг әмә ләппу хәйрәджы арәнтәй сә фыдәлты бәстәмә әрбагәпп ластой.

Хәйрәг зәххыл йәхи ныттъәпп ласта.

— Нә уыл әмбәлд мән ныууадзын мәлгә-мәлын; чызг әмә ләппумә цы зәрдә дардәуы, уыцы зәрдә уәм фәдардтон, мәхи хъәбулты хуызән уә схъомыл кодтон, бындарыл уә нымадтон мәхицән... Ма фәлидзут, аккаг әй ма скәнүт уәхидән, раздәхут фәстәмә, фәсмонгонд наә уыдзыстут.

Хәйрәджы коммә нал бакастысты, уыцы иу цәфәй ләппуйы ныййардҗыты хәдзары баләууыдысты. Йә мад әмә йәк фыр зәрондәй зокъо рафтыдтой. Сә чынды баздәхт әмә сә цавәрдәр донәй әрәхсадта, әмә та чызгус әмә ләппуләг фестадысты.

Уыдонәй цы наә федтат, рын, сонәй дәр әндәр мацы фенут.

Радзырата йәк Калоты Зауырбек. Ныффыста
йәк Амбадыл Дацко. «Мах дуг», 1935, № 5—6

БӘТӘЙЫ ФЫРТ АСЛӘНБЕГ АБЫРӘГ ЦӘЙ ТЫХХӘЙ ССИ

Адәмон таурағъ

Фыцаг уәздәттәе кәй хүйдтой, уыдон-иу афтәе кодтой: ләппүйән-иу йә ускурын афон куы ’рцыдис, уәд-иу рәстәгмә сә дәлдәртәй чызг әрхаста. Йе ’мсәр адәмәй-иу чызг куы ’рхаста, уәд ын-иу ард хәрын кодтой, фыцаг усмә хәстәг кәй нал әрцәудзән, уый тыххәй. Фыцаг усән-иу йә ном номылусәй бazzад. Номылусәй-иу цы цот рацыдис, уыдон та-иу хүйдтой кәвдәсәрдтәе кәнәе номылусы цот.

Тлаттаты Бәтәйән дәр йә ускурнын рәстәг куы ’рцыдис, уәд сә дәлдәртәй Цәлойты чызджы йәхицән усән әрхаста. Бәтәе Цәлонимә фәцардис иукъорд азы, әмәе ыны дзы райгуырди цыппар ләппүйи әмәе иу чызг. Ләппутән сә нәмтәе хүйндысты: Асләнбег, Будзи, Бәдиг әмәе Уәгъыллае.

Әфсымәртән сә хистәр — Асләнбег. Уый уыди тынг сәрән. Йә ускурын афон куы ’рцыдис, уәд Цумий уәздәттәй Сланты Хамбечеры ракуырдта. Уышы хъуыддаг Тлаттаты уәздәттән тынг хъыг уыди, нае кусәджы фырт Асләнбег уәздәттәй чызг цәмән әрхаста, зәттәгә. Әмәе Тлаттаты Цорә Слантәм ныщыд әмәе сын афтәе зәгъы:

— Нә кусәджы фыртән чызг цәмән радтат, ныр ма әз та кәй чызджы ракурон?

Цорә бавдәлдис, ацы хъуыддаг нае сәрмәе не ’рхәсдзыстәм, зәттәгә, әмәе Асләнбеджы ус Хамбечеры Хъаныхъуаты зәронд Тъәрәсән аскъәфын кодта. Асләнбег йә сәрмәе не ’рхаста ахәм хъуыддаг: Цорә әмәе Тъәрәсыл марыныл зилин байдыдта әмәе афтәмәй абырәг сси.

Иукъорд заманты фәстә, иу бон куы уыди, уәд Цорә Дзуарәфцәгыл дәләмә әрцыдис әмәе Дзәнхъаджыны коммә әрхызтис. Асләнбег ай куы базыдта, уәд Дзәнхъаджыны йә размәе рацыд әмәе ыны афтәе зәгъы:

— Уә тәппуд уәздан Цорә, нал фәцәудзынә, кәс-ма гъен-ныр дәхимә! — Әмәе ыыл топп ныщавта, әмәе Цорә мард фәци.

Бәтәйы фырттәе Цорәйы куы амардтой, уәд сын Хъобаны цәрән нал уыдис әмәе алыгъдысты Уәлладжыры коммә әмәе

Мызуры стәрон ләг Зәнджиаты Ахмәтмә әрфысым кодтой. Бәтәйы фырттә Асләнбег әмә Будзи Тъәрәсү фәдыл зилин байдыдтой. Тъәрәс зыдта, Бәтәйы фырттә йә кәй нә ныуудаздзысты, уый әмә йәхи тынг хъаҳхъәдта. Мызуры дәр йәхидән дзырдхәсджытә сарәзта. Ахәм дзырдхәссәг ын уыди хъобайнат Цәруатәй иу. Бәтәйы фырттә куы базыдтой, Цәруайы-фырт Тъәрәсү дзырдхәссәг у, уый, уәд ай амардтой... Иу бон та Асләнбег әмә Будзи әрбаңысты Хъобанмә. Әхсәвү Асләнбег топпыхосы боцкъаимә Тъәрәсү ердоыл хәдзармә ныбырыди, хәдзары куы никәй ссардта, уәд фәстәмә сбырыди. Хәрдмә куы бырыдис, уәд йә арт ныхханди фәныкмә. Райсомәй Тъәрәсү ус хәдзар куы марзта, уәд къонайыл ссардта Асләнбеджы арт әмә йә баҳаста йә мой Тъәрәсмә. Тъәрәс әм куы 'ркәститә кодта, уәд ай базыдта, Асләнбеджы арт кәй у, уый.

Тъәрәс Бәтәйы фыртты къухы әрағмә куы 'фтыдис, уәд та иу бон әрцидысты Асләнбег әмә Будзи Хъобанмә әмә загътой: уәдә син сә рәгъяу атәрәм, әмә уәд Тъәрәс фәдисы уәддәр цәудзән әмә кәд нә къухы бафтид, зәгъгә.

Бәтәйы фырттәй иу, Бәдыг, уыдис әвзәргомау әмә ие 'фсымәртә куы лыгъдысты Хъобанәй, уәд уый уым бazzадис, әмә йә Тәгиатә сәхищән рәгъяугәс скодтой. Асләнбег әмә Будзи рәгъяу тәрынмә куы 'рбаңысты, уәд уыцы бон Бәдыг рәгъяу хызта Ныхыдуры рәбын. Йә къәхтә Бәдыгән бәгъәввадәй ныскъуытә сты, йә къәхты скъуытты сындызтә байдзаг сты әмә уыдон әхсәдйыныл иу ран әрбадт әмә йә цәссиг калгәйә әлгъиты ие 'фсымәртә: «Уә мә тәригъәд фәхәссат мә 'фсымәртә, мән ам Тлаттаты хъалтән әххүрстәй чи ныуугъта, куы нәуал фәразын бәгънәг-бәгъәввадәй».

Асләнбег әмә Будзи хъәды әмбәхст уыдисты әмә се 'фсымәры йә хъәләсәй базыдтой. Асләнбег әм аууэтты хәстәгдәр баңыд әмә йәм сусәгәй дзуры:

— Хәстәгдәр-ма руай, Бәдыг! Цәуыл нә әлгъитыс, мах әнәуүй дәр әлгъист куы стәм? Ныр әрбайхъус, куыд изәр кәна, афтә рәгъяу әddәmә-әddәmә здах, стәй дә мах изәры немә акәндзыстәм.

Бәдыг уыцы ныхәстә куыддәр айхъуиста, афтә кәуын зарынмә фәзылдта. Куыд изәр кодта, афтә Бәдыг рәгъяу әddәmә-әddәmә здахта. Йә алыварс цы фыийәуттә хызтой, уыдон дисәй мардысты, абондәргъы Бәдыг кәугә куы кодта, уәд ыл ныр цы 'рбамбәлди, цәуыл зары, зәгъгә. Куы әризәр, уәд Бәтәйы

фырттæ рæгъауыл рахъæр кодтой. Ныхыдурмæ куы бахæцдæ сты, уæд рæгъау баурæдтой æмæ уым се 'фсымæр Бæдыджы фærсынц:

— Тынгдæр дæ чи хъыгдæрдта?

Уый сын загъта:

— Тъæрæс! Уый мын мæ хызыны кæрдзын дæр никуы цæвæрдта.

Уæд ын Тъæрæсы бæх æрцахстoy æмæ йæ ууыл сбадын кодтой. Будзи æмæ Бæдыг рæгъауыл рахъæр кодтой, Аслæнбег та фæсте ныллаууыди, кæд исчи фæдисы рацæуид, зæгъгæ, фæлæ, мара-зæгъай, рæгъауы фæстtæ иu цъиуызмæлæг дæр næ рацыд. Мызурмæ рæгъау куы батардтой, уæд йæ астæу иu дынджыр урс гал уыдис æмæ уий аргæвстoy æмæ йæм æнæхъæн хъæубæстæ æрхуыдтой.

Иузаман та Бæтæйы фырттæ ацыдисты, семæ — Аслæнбеджы каистæ Слантæ. Асимæ хæстæг Аслæнбег йе 'мбæлтты иu ран ныуугъта, йæхæдæг йе 'рдхорд кæсгон æлдармæ бацыд. Æлдарæн йæ ус ногхаст уыдис. Аслæнбег рудзынг бахоста, æмæ йæм æлдар æддæмæ дзуры:

— Чи дæ?

— Эз дæн, æддæмæ-ма мæм ракæс!

Ныртækкæ, зæгъгæ, йæм æлдар радзырдта. Аслæнбег кæртты рацу-бацу кодта, стæй йæм æрæгмæ куы касти æлдар, уæд та дыккаг хост бакодта, æлдар та йæм радзырдта, ныртækкæ, зæгъгæ, йæхæдæг фæстæмæ бафынæй. Аслæнбег тынг смæсты æмæ афтæ зæгъы: уæ æнæгъдау — æлдар йæ ног усы сæр райста, мæ сæр та æппаргæ акодта, ныр æз лæг næ дæн, дæуæн дæ рæгъау куы næ атæрон! Йæхæдæг йе 'мбæлттæм рацыдис æмæ сын загъта: цомут, ме 'рдхорд æлдары фос ратæрæм. Аслæнбег йе 'мбæлтты бакодта æмæ æлда-ры фос ратардтой. Рæгъаугæстæй иuæн Аслæнбег загъта:

— Цу æмæ æлдарæн зæгъ, де 'рдхорд Аслæнбег дын дæ рæгъау фæтæры...

Аслæнбег йе 'мбæлттæм дзуры:

— Уæхиуæттæ цæттæ дарут, æлдарæн йæ бадыны бæх næ раластон æмæ næ тагъд æйиафдзæн, уæлдай дзаума уæ кæд искæмæ ис, уæд æй рагацу аппарæд.

Уæд æм куырттатаг ных фæлæууыди, цæй уæлдай дзаума næм ис, зæгъгæ. Бон цъæхтæ кодта, афтæ кæсæджы фæдис стынг. Уæд Аслæнбег дзуры йе 'мбæлттæм:

— Кæуыл сæфæм, уыцы фос ма ныуадзæм, сымах фос тæрут, æз та фæсте лæууын æмæ фæдисæттимæ хæцдзынæн.

Фæсте йæхи баурæдта. Уалынмæ кæсы Аслæнбег æмæ

фәндаджы иу фарс йе 'мбәлтәй кәйдәр дамбаца ферох, бауд әм әмәй йә уәлбәхәй фелвәста. Ай уәй кәй дамбаца ферох, зәгъгәе сәе фәесте расырдта. Күрттатаг, мән у, зәгъгәе, фәкодта. Уәд ын Асләнбег афтә зәгъы:

— Ёз уын раджы куы загътон, уәхимә кәсүт!..

Күрттатаг фәсырх, әндәр ницуал сәзырдта. Асләнбег фәдисәттәм фәстәмә фәзылди. Қәсү әмәй 'рдхорд әлдар фәдисы разәй әрбатәхы. Куы 'рбахәстәг Асләнбегмә, уәд әм дзуры:

— Гъей, ме 'рдхорд Асләнбег, хәс дын нае уыди мә фос ратәрын, ныр афтә кәм у, уым әхсты бар дәүүен, цәв мә!

— Ды дә ногхаст усы сәр райстай, мә сәр аппәрстай, ме 'рдхорд әлдар, — дзуры Асләнбег, — уыйиеддәмә дә рәгъяу мәнән фос не сты. Ныр фәдисон йә маңт йә уәлныхты хәссы әмәй раздәр ды цәв!

Әлдар уәд фехста Асләнбеджы, әмәй йын наемыг йә губыны цъар фәлыг кодта. Уәд әм Асләнбег дзуры:

— Фәхъяхъхъә уәдә, әлдар ныр дәхи! — фәхъавыд әлдармә, әмәй уайтагъыд әлдар бәхы размә әрхауд.

Әлдар куы фәмард, уәд әм Асләнбег бауд, йә топп, йә кард ын стыдта, әлдары бәх дәр йемә, афтәмәй 'рдхордты әрбайяфта. Уәд Асләнбег 'рдхорд дзуры:

— Тәрсгә маңәмәйуал кәнүт, тас ницәмәйуал у.

Асләнбег йә губыны басылыыхъәй фидар әрбатыхта әмәй размәй йә цыды кой кодта. Уәлладжыры коммә куы схәецәсты, уәд 'рдхордты фәстәй зайын байдыдта, йә цыд сабырәй-сабырдәр кодта. Уалынмә кәсү әмәй комы донән йә фаллаг фәрсты фәцәуы Бутаты Абә. Уымәй зарагдәр Уәлладжыры комы нае уыдис, әмәй йәм Асләнбег дзуры:

— Абә, ме 'цәг фәндагмә әрхәецә дән, әмәй мын мә ном сафын ма баудаз.

Абә уәд әваст фәләууыди әмәй әвиппайды Асләнбеджы зарәг ныззарыдис:

Абоны къоппа тәгәр къоппа.

Уәй, Асләнбег, ды дәр нын әгәр кодтай.

Асләнбег йә буарәй чи басау, уыдан ралыг кодта, әмәй йын йә губыны бахуыдтой, кәд әмәй фервәзид, зәгъгәе. Стәй йын кәйдәр амындағы гәстәг йә губыныни фиутәй сфицин кодтой, әмәй сын сәе басәй Асләнбегән цымын кодтой. Уәд Асләнбег баҳудт әмәй афтә зәгъы:

— Мә удағасәй мә фыдтә бирә фәхордтон, ныр әгъгъәд у.

Нæ дзы бакуымдта. Йæ цуры Бутатæй иу лæууыд, æмæ йын дзы æз бацымын кæндзынæн, зæгъгæ, басы къус райста æмæ дзы йæхæдæг фыдæнæн æртæ хуыппы скодта. Аслæнбег йæхи фæтар кодта, мæстæй йæ къæс-къæс ссыд æмæ афтæ зæгъы:

— Тъæræсæй мæрдтæм цы маst хæссын, æртæ ахæмы Бутайы-фыртæй хæссын.

Йæ мæлæтмæ æввахс Аслæнбег Будзимæ басидт æмæ йын афтæ зæгъы:

— Будзи, нæ цардæй кæй тыххæй фæхæтæгхуаг стæм, уый зоныс, æмæ дыл мæ зæрдæ дæр дарын, цæуыл тох кодтам, уый кæронмæ кæй ахæццæ кæндзынæ, фæлæ дыл дæ хуыссæгæй сайд ма 'рçæуæд.

Уыцы ныхæсты фæстæ Аслæнбег амардис, æмæ йæ Мизуры уæлмæрдты банигæдтой.

Кьорд заманты фæстæ Будзи Хъобанмæ ацыдис, Аслæнбеджы фæдзæхстytæ дзы рох нæ кодтой. Алыккаты рагымæ куы схæццæ, уæд иу дзыхъхы урс дур йæ нывæрзæн бакодта æмæ йыл йæ сæр æруагъта. Будзи рагæй дæр хуыссæгыл æнувыд уыдис æмæ «мæрдон» фынæй бацис. Йæ фыдбылызæн уыцы заманы иу фий-йайæн йæ сæгътæ, Будзи кæм хуыссыдис, уырдæм ныццыдисты. Фий-йайæн сæгътæ фæстæ ныууд æмæ Будзийы фынæйæ федта. Уайтагъд фæфæдис Хъобанмæ, уалæ Алыккаты рагыыл Будзи иу дзыхъхы бафынæй, зæгъгæ. Уыцы хабар Хъобаны уæздæттæ куы фехъуыстoy, уæд дзы иу дæр фæстæ нал бæззад, фæфæдис сты æмæ Будзийы алыфарс æртymбыл сты. Будзи наема райхъял, афтæ йыл наемгуытæ уыцциу калд ныккодтой. Будзи уыцциу тæррæт фæласта, йæ алы-фарсмæ акастис æмæ федта, уæздæттæ йыл куыд æртymбыл сты, уый. Топпæй фæхъавыдис, æмæ сын сæ чындычи ахаста, уый æфсымæр йæ размæ æртylдис. Уый разындиc, Хъаныхъуатæн сæ кæвдæсæрдтæй. Уæд Будзи тынг нырдиаг кодта, гъæтт, мæ ракиз цонг куыд ахайди, сагмæ хъавыдтæн æмæ мын сæгъыл сæмбæлди, зæгъгæ. Уалынмæ та Будзийыл дыккаг калд ныккодтой, æмæ йæ зæнг фæцæф. Эртыккаг калд ыл куы ныккодтой, уæд Будзи бамбæрста, кæй нал аирвæздзæн, уый æмæ йæ берданкæ дурыл лыстæт пырх ныккодта, гиауырты къухмæ ма бахауди, зæгъгæ. Будзи куы ахайди, куы наевал тæлфыд, уæд æм баццыдисты Хъобаны уæздæттæ. Цæруатæй цы дзырдхæссæджы амардта, уый æфсымæртæй иу Будзийыл мардæй топп ныццавта, ме 'фсымæрæн фæлдист фæу, зæгъгæ.

Ныффиста йæ Гутнаты Хъанымæт
«Мах дуг», 1941, № 1

ГОСӘМАЙЫ ХЪАРӘГМӘ

Хохәй-быдырәй, ногәй-зәрондәй адәм рагон зарджытәй арахәдәр иу зарәг кәнүнц. Бирәйы зәрдәмә дзуры уыңы зарәг, әмәй йә дзырдә тә уый руаджы ныры фәлтәрмә бәлвирдәрәй әрхәецә сты: чызджытәй йә фәндиримә фәцәгъдынц, устытәй йә уынгәг сахат хъарәгәй фәкәнынц, фәсивәд әй тохы заман фәзарынц, зәронд ләгтәй йә хъисын фәндирәй кадәг кәнүнц. Уыңы зарәг у «Әлдарты ’лдар Күңгүччү зарәг». Әз әй күйд фехтүистон, афтәмәй зарәдҗы ис ахәм дзырдәтә:

Әлдарты ’лдар Азджериаты Күңгүчмә ’рбадзырдәуыд йә ламаздыхъмә:

— Күңгүчк! Гауыртә дә хъамылы байдзаг сты.

Күңгүчк ламаз фәци. Йә хотыхтәе рабаста. Йә ус Ханты Госәмайы йә цәгатмә арвыста әмәе иннәгәй, әнә уынәттәй¹ гауыртәм рацыди. Схаңыд. Йә буар нәмгүйтәй сыхырнайы хуызән сси. Нәе басасти уәддәр, фәләе йыл ье ’рдхорд хинәй рацыд әмәй йә къәбутыздыгәй әрбагәрах кодта. Күңгүчк уәд бәхыл йәхи нал баурәдта, рахызт зәхмә. Йә хотыхтәе саргын гоппил әрбаста әмәе бәхы ныңџәфтәе кодта.

— Дәе бындар фәу — ды ацы хотыхтәе Ханты Госәмамә куы нае бахәцә кәнай! — зәгъгә, ахауд.

Уынәттәе йәм әрбахәцә сты. Уәлләдарән нымәтыл әй рахастой. Уалынмә бәх дәр схәцәй йә фәздәг калгә, рудзынджы бын әрләууыд әмәе ныммыр-мыр кодта. Госәма ныррызти, ныzzыр-зыр кодта ’мә рудзынгәй ракасти:

— Дәе-дәе-дәй! Хайуан схәцәй, фәләе барәг йә уәләе нал и!

Күңгүччү схастой. Госәма йын йә цәфти тасмә ’шпары. Цәфти бәтгәйе зарәг-хъарәг кәнене йә хъәбатыр ләгтыл (дәлдәр фыст у йә хъарәг). Күңгүчк зынудисән кәнене ’мә дзуры Госәмамә:

— Цалынмә мын ме ’рдхорды нәмыг рафтауай, уалынмә м' адзал нәма у.

Госәма фәстаг нәмыг сәфтидта къәбутәй. Күңгүчк йә уд систа. Кәмән ма цәрдзынән, зәгъгә, Госәма болат хәстард йә хурхыл әрбавәрдта ’мә Күңгүччү уәләе мардәй әрханду.

¹ Уынәт — әмбал, иу зондыл ләууағ.

ХАНТЫ ГОСАЕМАЙЫ ХЪАРАЕГ

(Куыцыччы зарәггәй)

Әлдарты әлдар!
Ды Урсдоны был
Кәд «дон-дон» кәнгә
Мæ ном мысыдтæ...

Мæ цард куыд фехәлд:
Куыннае фәзындтæн
Дæ судзгæ былтыл
Уәд дон дарынмæ..

Мæ туг, мæ рондзы
Мæцыны бæсты
Әз та Лабæйы
Уәләрттæ карстон...

Әрцæуыннæнхъæл
Дуар гомæй баззад,
Әрхүйссиннæнхъæл —
Әз æнæмбæртæй.

Цы ма кæндзыннæн,
Кæмæн мæ уадзыс
Зыбыты иунæг
Нæ мæнг дунейыл?

Нæ мæнг дунейыл,
Әрдхорд кæм нал ис,
Әффымæрдзинад,
Йе уарзондзинад...

* * *

Дæ сау фæндæгтæ
Цъæх нæуттæ систы,
Дæ донуайæнтæ —
Бæрzonд къардиутæ;

Дæ бæхбæттæны
Хæмпæл æрцахста,
Дæ уазæгуæтты —
Хæлуарæджы тын;

Дæ фидар рантæ
Лæзгъæртæ систы,
Дæ асадæнтæ —
Рæгъаударæнтæ...

* * *

Тменыхъæуы
Хæбизджынхæрдæй,
Бæгæнынозтæй
Хуыйау чи нæрсы, —

Ныр уый куы 'рцæуа!
Дæ бæхбæттæныл
Уæлахизхуызæй
Йæ бæх куы 'рбæтта!

Йæ мидбылты худт —
Зæрдæлæгæрдгæ.
Пылыстæг сынтæг
Йæхи куы хоны!

* * *

*А*эз ма дæ фæстæ
Куыд фæцæрдзынæн,
Дунейы рухсмæ
Куыд фækæсдзынæн?

Цæугæдонæй ма
Куыд баңаздзынæн,
Кæрдгæ хорæй ма
Куыд баҳæрдзынæн?

Мæ фæллæйттæ дын
Хæлар куы кæннын,
Мæхи дæр ма дын
Нывонд куы хæссын!

Ба-би.

Редакцийæ: «Ханты Госәмайы хъарæг» æмæ йæ разныхас джиппы уагъд æрцыди, Брытъиаты Елбыздыхъо кæй уагъта, уыцы журнал «Хуры тын»-ы 1912 азы æртыккаг номыры. «Баби» у Æлборты Барысбийы фæсномыг. Хъарæг ногæй джиппы уадзæм, «Хуры тын»-æй искуы-иу экземпляр йеддæмæ кæй нал бazzад, уымæ гæсгæ.

«Max дуг», 1987, № 12

АГЬНИАН

АРГЬÆУТТАË

МАДЫ КЪУХ МÆРДТÆЙ ДÆР АЕХХУЫС У

Фыдыусмæ дыууæ чызджы уыд: иу — йæхи чызг, иннæ — йæ лæджы чызг. Йæхионмæ хорз зылди, уæддæр бонæй-бон фыдуындаær кодта. Сидзæр чызгæн æвзæр уыд, фæлæ уый та уæддæр бонæй-бон хæрзуындаэр кæны, рæсугъддæр кæны.

Къулбадæг усмæ фæрсынмæ фæцыди фыдыус, афтæ 'мæ афтæ. Къулбадæг уын радзырдта:

— Дæ сидзæр чызгæн йæ мад куы марди, уæд йæ цонг ралыг кодта, йæ хъæбулæн æй радта. Уымæй йæ цæстом асæрфы æмæ уымæн хæрхуыз æмæ цæрхуыз вæййы.

Фыдыус уæд æмбæхст цонг ссардта æмæ йæ доны баппæрста. Сидзæр кæугæ рацу-бацу кæны доны был. Донбеттыртæ йæ зыдтой, радтой йын йæ мады цонг, чызгыл сызгъæринтæ æрца-уыгътой æмæ йæ парвыстой.

Фыдыус та йæ хæдзары цин кодта. Уæд дын куыдз ниугæ-рæйгæ афтæ зæгъы:

— Сидзæр чызг — сызгъæрины тыхт! Сидзæр чызг — сызгъæрины тыхт!

Ус æм рамæсты:

— Э, бирæгъы амæддаг фæуай! Афтæ хъæр кæн: «Сидзæр чызг — хæрæджы бæркъуылы тыхт!»

Уæддæр куыдз йæхион кæны.

Уалынмæ сидзæр чызг æрттывдтытæ калгæ схæццæ ис. Ус ын сызгъæрин ўе 'фæтæгæй ратоны, фæлæ та сызгъæрины бынатаы æндæр сызгъæрин февзæры.

Уæд йæхи цонг ралыг кодта йæ чызгæн, йæ цæстом ын дзы асæрфта. Фæлæ уый наэ фæрæсугъддæр. Мæстæй хæлгæ цонг доны баппæрста, уый фæстæ йæм йæ чызджы фервыиста. Донбеттыртæ радтой цонг чызгæн, йæхиуыл та йын бæркъуытæ банаыхæстой.

Йе ссыдмæ мад æнхъæлмæ кæсы: уæдæ сызгъærintæ схæсдзæн.

Куыздз афтæ ниуы-рæйы:

— Мадджын-фыддажын хæрæджы бæркъуыты, куыздзы бæркъуыты тыхтæй ссауы!

Ус æм рагæпп ласта:

— Афтæ ма ниу! Ниу афтæ: «Нæ чызг сызгъærintæй мыр-мыргæнгæ ссауы!»

Чызг дæр дын схæццæ æцæт бæркъуыты тыхтæй. Мад дзы иу ратоны, æмæ та йæ бынаты æндæр февзæры!

Æмæ ус мæстæй атъæпп и.

КАРД – ДÆ ТЬЫЛ, ДÆ ФИСТОН!

Иу лæгмæ фæндыр уыд. Фæндыр ахæм уыд: ацагътай дзы, уæд дæ разы фестдзæн, цæй кой дзы кæныс, уый — де 'фсин, дæ сыхаг, дæ гæды, суанг ма дæ мыстытæ дæр.

Цагъта лæг уыцы фæндырæй æмæ царди хъæлдзæгæй, амонд-джынæй.

Уалынмæ иу хъæумæ куы бафтид. Йæ фысым æй куыннае сбуц кодтаид. Ныккалдта хæрд-минас фынгыл. Хъуыста фæндыры цæгъдтытæм, æмæ йæ тынг æрфæндыд, уымæ дæр ахæм фæндыр куы уайд.

— Рауæй мын æй кæн, — зæгъы.

— Цытæ дзурыс? Мæнмæ уымæй хæзнадæр куы ницы ис дунейыл.

— Мæ хæдзар, мæ фос дæр дын ратдзынæн.

— Нæй, мæ хур. Мæнæн мæ фæндыр мард не 'гас кæны, æндæр цы нæ кæны, ахæмæй ницы ис.

Ницæуыл бафидытой. Фæссихор фысым сусæгæй сæ кæрчытæй иу æрбæргæвста, йæ туг ын гуцъайы ныккота æмæ йæ усы дæллагхъуыр тæбынæй бабаста. Гъестæй уазæджы цур усмæ фæллæбурдта, маргæ дæ кæнын, зæгъгæ. Æрдæргъ æй ласта хæдзары астæу, кард ын йæ хурхыл «æрбавæрдта». Ус дæр марды 'фсон йæхи ауагъта. Туг кæлы.

Уазæг скатай:

— Уый цы бакодтай, мæнæн дæр мæ цард куы фенад!..

Райай-бауай кæны, иу ран нал бады.

— Куы йæ райгас кæнин, уæд цы уаид?

— Уæд дын цыфæнды дæр нæ бавгъау кæнин...

— Дæ фæндыр дæр?

— О!

— Уæдæ йæ æз ныртæккæ райгас кæндзынæн! — æмæ æрдæлгом йæ усыл, кард ыл радау-бадау кæны, дзуры: «Кард — дæ тъыл, дæ фистон! Кард — дæ тъыл, дæ фистон!»

Ус дын æцæгæй куы рабадид.

Уазæг радта йæ фæндыр. Раздæхт сæхимæ.

Йæ ус æй фærсы:

— Кæм и дæ фæндыр?

— Кардыл æй баивтон.

— Мæ хæдзар куыд фехæлд! Ныр ма цы уыдзыстæм?

— Дзургæ бирæ ма кæн, фæлæ ма афтæ æрхуысс, æз дын, мард куыд æгасгæнгæ у, уый фенеын кæнон.

Æрбрыста йæ усы, кард ын йæ хурхыл æрбауагъта. Уый фæстæ кард радау-бадау кæны мардыл æмæ дзуры: : «Кард — дæ тъыл, дæ фистон! Кард — дæ тъыл, дæ фистон!.. Гъеныр сист!»

Кæцæй ма дын систадаид хурхæргæвст адæймаг?

ЙÆ ДЗУАППЫ — ЙÆ МÆЛÆТ

Иу хæдзары лæгмæ ахæм миниуæг уыд: куы худа, уæд æй ма бафæрс, цæуыл худыс, зæгъгæ. Йæ дзуаппы йæ мæлæт уыди.

Усыл æхсæв-бонмæ хуыссæт нæ хæцыд, тынг æй фæндыд лæджы диссаг базонын. Æмæ йæ бонæй-бонмæ тыхсын кодта.

Фæцыд къулбадæт усмæ. Уый йын бацамыдта:

— Йæ тылыл ын дæ арм сæвæр, афтæмæй йæ æртындæс хатты фæд-фæдыл бафæрс æмæ уæд срапидзæн. Æрмæст дын дзуапп куы радта, уæд ын æнæ амæлгæ хос нæй.

— Кæдæм мæлы? Куы йæ зæгъта, уæд иумæ худдзыстæм, æндæр дзы цы уыдзæн?

Фæтындзыдта сæхимæ.

Мæнæ та лæг ныррухс и, худы.

— Цæуыл худыс?

...Хæдзары фос лæджы хъахъхъæнгæ кодтой.

Гал йæ сынаэр цæгъдын ныууагъта æмæ æнкъардæй лæууы.

Уасæг кауы сærмæ стахт æмæ ныууасыд. Гал æм дзуры:

— Ныр цæуыл уасыс, уæртæ нæ хицау мæлгæ куы кæны, уæд?

— Куыд мæлы?

Гал хабæрттæ хуыздæр зыдта æмæ сæ радзырдта уасæтæн.

— Мæнæн фондзыссæдз усы ис, æмæ сæ алкæмæ куы хъусон, уæд мыл хъуын куы нал бæззайдзæн, — загтæ уасæг. — Зæгтæ ын æмæ йæ æртыскæнæй ныцьцъæл-ныммур кæнæд.

Гал мидæмæ бауасыд, лæгæн бамбарын кодта уасæджы фæнд.

— ...Цæуыл худыс? Цæуыл худыс?

— Дæлæ мæм æртыскæн æрбадæтт æмæ дын æй зæгъон.

Ус æртыскæн радта, æмæ куыддæр æртындæсæймаг хатт фæцæйфарста, афтæ йын дзы лæг йæ сæр æрдаудта, гъестæй йæм растад æмæ йæ ахъаззаг ныцьцъæл-ныммур кодта.

Уый фæстæ ног ус æрхаста æмæ ма аbon дæр цæры.

Худгæ та-иу цæуыл кодта, уый уын зæгъон? Зыдта алы цæрæгуды æвзаг дæр æмæ-иу хъуыста —

уасæг каркæн цы дзуры,

уырс ефсæн цы зæгъы,

фыр далысы куыд сайы,

цæу сæгъы куыд куры,

уæнлыг дыгæрдыгыл куыд узæлы...

Иу цыбыр ныхасæй, нæлуд сылудæн къуырфбынæй цы фæдзуры, уыдон хъуыста лæг æмæ-иу дзы гæды ныхас кæм уыд, уым-иу ныххудти.

Агънианы ныхæстæй сæ 1976 азы 31 майы ныф-
фыста Цæрукъаты Владимир.

«Max дуг», 1993, № 4

РІЕСТІЕГ – РІЕСТІЕВ ЗАРІЕН

УЫЦЫ ФЫДАЗТЫ

Әлгыист рәстәджытә уыдысты уыдон. Амәй-ай әвиирхъаудар хахуыртә маргхъастан фәттау әмбәлдисты адәмы хуыздәртыл. Фыццаг ирон поэтәй райдай әмә фәу уәды тәккәе әрыгондәртәй — Калоты Хазбийә әмә Кочысаты Мухарбекәй... Кәуыл дзы нә бакалтой цыиф, чи дзы баззад әвыйдәй!

Реакцион фысджытыл нымад әрцыдысты Мамсыраты Темирболат әмә Хъаныхъуаты Инал, Брытъиаты Елбыздыхъо әмә Малиты Геуәрги. Ивгъуыд цард идеализигәндҗы ном сбадти Секъайыл. Адәмы знәгтә, империализмы агенттәе. Афтәе схуыдтой Гатуты Дзахойы, Беджызаты Чермены, Хъуылаты Созырихъойы, Барахъты Гинойы, Фәрнион Къостайы, Илас Аәрнигоны, Къосираты Сәрмәтә, Къубалты Алыксандры... Кәй дзы әгъятыр мард акодтой, чи та Сыбыры уазәлттән, цагъайраджы уавәртән нә бафәрәзта әмә уым бабын. Алыхуызон политикон аххостә ныххуырстой Нигерыл, Глатты Хохыл, Гәдиаты Цомахъыл, Кочысаты Розәйыл, Токаты Алиханыл, Хъороты Дауытыл. Буржуазон националистәй агәпп ласта суанг Къоста дәр. Уәхәдәг байхъусут: «Коста Хетагуров религиозно-настроенный пессимист. Его можно причислить к идеологии либеральной буржуазии. Произведения его, разоблачающие произвол самодержавия, имели в свое время революционизирующее значение. Следует однако заметить, что некоторыми сторонами творчества Коста Хетагурова, в особенностях национализмом и религиозной настроенностью, впоследствии воспользовалась контрреволюция Осетии» («Лит. энциклопедия», т. 8, М., 1934, стр. 331—332. Г. Дзагурти).

Фипшайнаг. Ацы уаң цы фарсыл мыхуыргонд у, уымән йәкәронаыл әвдәсәздэздыд поэт Кочысаты Мухарбек ныффыста: «Ложь. Изdevательство над великим поэтом». Чиныг әффснайд у Къостайы номыл литературуон музейы архивы.

Æниу канд фысджыты нæ басыгъта культы азар. Нæ революционерты, нæ ахуыргæндты æвзаргæдæртæ фесты «зындоны цады» амæддаг: сæ тækкæ лæджы кары куы уыдысты, уæд сыл тут уарын райдыцта. Сæ фылдæрæн сæ кой, сæ хъæр дæр нал райхъуисти. Удæгасæй ма дзы чи баззад, уыдоныл дæр хуыздæр бон нæ уыд: æхсины лæгтæ, дзырдхæсджытæ сæ иуда-дзыг æфтыдтой адæмы цæсты, сæ зæрдæтæ сын мардтой, дзырды бар сын нæ лæвæрдтой. Кæддæр Секъя цайау загъта, «цы сдзурæм, цы зæгъæм — нæ дзыхты къæбæлтæ», афтæ рауади сæ хабар.

Абоны фæлтæрæй бирæты уырнгæ дæр нæ бакæндзæн, æгас дуне дæр кæй зоны, уыцы ахуыргæндтæ Абайты Вассо, Жорж Дюмезиль æмæ иннæтты нæмттæ дæр фæндзайæм азты райдайæны цыфимæ кæй сызмæстæуыд. «Теоретикон æгъдауай сæм æркæсгæйæ та зæгъæн ис уый, æмæ Абайы-фырт, стæй уый æмбæлтæ адæмон сֆæлдыштадмæ кæсынц Н. Я. Марры цæстæй. Абайты В. йæхæдæг дзуры, Я. Гrimмы теори йæ зæрдæмæ кæй цæуы, стæй йæм йæ ахуырады ранæй-рæтты идеалистон буржуазон наукæйы минæвар Дюмезилимæ æмхуызон хъуыдитæ кæй ис, уый тыххæй». Ацы ныхæсты автор у В. И. Чичеров. Йæ уац рацыди ССР Цæдисы Наукæтты Академийы уацхъуыдты чиниджы (Литературæ æмæ æвзаджы хайад, XI том, 5-æм рауагъд. 1952). Уырдыгæй йæ рамыхуыр кодта «Max дуг» (1952, №12).

В. Чичеров канд ахуыргæндтæм нæ хæссы политикон аххостæ. Уый нæ ауæрды адæмы æвæджиау хæзнайыл — фольклорыл дæр: «Нарты эпос æвдышт æрцыд аивдæр хуызы, æнæуый цы у, уымæй». Ноджы уайдзæфтæ кæны Туаты О., Сkitский Б. Æмæ иннæтæн, Нарты эпос, дам, «рæзын кодтой дардæр, æндæр хуызы та йæ лæвæрдтой æмæ йæ адæмы 'хæн хæлиу кодтой».

Фæлæ, мæссыг хи дурæй хæлы, зæгъæг, фыдалтæ дзæгъæлы нæ загътой. Нæ эпос нæхæдæг цы æгады уавæрмæ æрæппæстам, уымæн дзы æмбал нæ уыд. ÆК (б)П-йы обкомы секретарь Хъулаты Хъ. обкомы пленумы дзырдта: «Нæ эпосæн аргъ кæнгæйæ нæ литератортæй, историктæй, партион æмæ советон разамонæг кусджытæй бирæтæ ницæмæ дардтой, Нарты эпосы кæрæдзийы ныхмæ лæууæг хъуыдитæ кæй ис, уый, æмбæхстой, мыггагон аристократи, стæй ахæм хъæддаг æгъдæуттæ, куыд тугисын, адæймаджы хъустæ ралыг кæнын, сыхаг адæмтæм хуыснæггаджы лæбурдтытæ кæнын æмæ æндæр ахæмтæ Нарты эпосы идеализационд кæй цæуынц, уый» («МД», 1952, №4, 5—6 фæрстæ).

Хъулы-фырт ацы ныхæстæ куы кодта, уæд дзы «фeroх», хæрз æраæджы дæр ма йæхицæй тынгдæр кæй ници æппæлыди нæртон эпосæй (æмæ раст кодта!), каджыты 1946 азы рауагъ-дæн дæр разныхас йæхæдæг ныффыста. Фæлæ иутæр уæле дымгæ рацыд, уæд уый дæр, чердæм радымдта, уыцырдæм акъул.

Æмæ бæстæ змæлд сси. Козбаугæнджытæ, дымысдæртæ дур дурыл нал уагътой, адæмы уды фарн хæлæтtag кæнынмæ фесты. Фысджыты æмбырды Гутнаты X. дзырдта: «Иуæй-иу ирон фысджытæ идеализаци кæнынц Нарты каджыты. Уыдон сидынц фæсивæдмæ Нарты æфсæддон хъæбатырдзинад, хъæздыгдзинад æмæ æгъдæуттыл ахуыр кæнынмæ. Нæ рæстæджы геройты барынц нæртон хъæбатыртимæ. Уыцы фысджытæй фeroх, советон дугæй хъæбатырдæр æмæ амондджындаr дуг кæй никуы уыдис æмæ кæй нæй, советон адæймаджы, советон æфсæддоны хъæбатырдзинадæн историйы æмæ ныр дæр æмсæр кæй æрæвæрдæуа, ахæм кæй нæй, уый» («МД», 1952, №5. 44 фарс).

Хынцмæ сæпгæнджытæ цъыф калдтой, адæм фыдæй-фыртмæ цыкурайы фæрдыгай кæй хъахъхъæдтой, уыцы æмбисæндтыл, аргъæуттыл, зарджытыл. Æрмæст ма иунæг цæвиттон: «Сыновья Бата», «Песня о Цола», «Застольная осетинская», «Песня о Таймуразе» и другие древности стали притчей во языщех не одного поколения певцов комитета радиоинформации. Чему учат эти песни? Воспитывают ли они молодежь? Или, быть может, они рассказывают о героическом прошлом осетинского народа? К сожалению, приходится констатировать обратное. Тексты этих песен ни в идеином, ни в художественном отношении не выдерживают никакой критики... Вместо того, чтобы воспитывать... вкусы, пропагандируя лучшие современные симфонические и вокальные произведения, комитет радиоинформации упорно заполняет передачи песнями с безидеальным, псевдоисторическим содержанием» (Б. Фандыров. «Молодой большевик», 22/VIII— 1951).

Раст уыцы азты хæрамы къæй ныффæлдæхтæуыди «Хазбийы зарæг»-ыл дæр: ахуыргæнæн чингуытæй йæ систой, зарын æй нал уагътой. Диссаг та куыннае у, æвæдза: адæм сæхæдæг кæй сфæлдыстой, мингай азты фæлтæрæй-фæлтæрмæ кæй фæхастой, уыцы хæзнатæн дæхи хицау скæн æмæ сæ чи хъæуы, чи næ хъæуы, уый сын амон! «Хазбийы зарæг» уæдæй фæстæмæ джиппы уагъд нал цыди, репертуартæм æй нал хастой.

Абон адәмы уды фарнән йә авналәнтә йәхи бар сты, фыдәлты хәзнатә ногәй здахәм адәммә, әңгәр аргъ сын кәнын райдыдтам, җәстү гагуыйау сәхъахъхъәнин кәй хъәуы, уйй әмбарыны фәндагыл әрләууыстым. Уымә гәсгә «Мах дуг» джиппү уадзы «Хазбийи зарәдҗы» дыууә варианты. Фыццаг ныфғыста Әмбалты Цоцко. Ныронг мыхуыры никүү уыди. Дыккаг рацыди 1938 азы «Фидиуәдҗы» (№ 11—12)

Хъодзаты Әхсар

ХАЗБИЙИ ЗАРӘГ

Уйй райсом раджы
 Хазби сәууон ламаз акәнү
 Әмә йә ламаздыхътыл афынәй вәййи.
 Әвиппайды куы фестъәлфы,
 Йәз зәронд мадмә бадзуры:
 — Диссаг фынта федтон.
 — Радзур-ма мын сә, —
 Дзуры йәм йәз зәронд мад. —
 Фынта мәдәнни уыди зәронд ус.

— Нә комы дымәгәй
 Залиаг калм әрбазынди.
 Уйй мә фыццаг фын.
 Мә дыккаг фын та:
 Нә зәронд сау хъуг
 Ралыгъди сәрвәтәй,
 Нә кәрты астәу
 Дзыхъмард куы фәзи, богътәгәнгә.
 Әртыккаг фын чи уыди:
 Хъайсыны къахырәй
 Дыууә әхсинәдҗы ратахти.
 Нә галуаныл абадтысты,
 Кәрәдзийи куы ныттыдтой,
 Сә бүмбули скалдтой...

— Уәй, нана дә фәхъхъяу әрбаяу.
 Рагәй дәр хәст-хист куы фәкодтай!
 Залиаг калм кәй хоныс —

Гауыртә нәем әрбаңауынц,
Хәстмә мын цәудзынае.
Зәронд сау хъуг кәмәй зәгъыс —
Хәсты мард фәуылдыныа:
Дә зәронд мад дә мәрдәй
Дзыхъмард кәндзәни...
Дыуа әхсинәджы кәй хоныс —
Дә дыуа хойы әрпәудзысты,
Сә сау сәрхил
Сә урс зәңгтыл тухдзысты.

Хазби рауайы сә хәдзарәй Ныхасмә.
Тлаттаты зәронд Ныхасы
Тлаттаты зәронд ләгтә
Комы дымәгмә кәссынц
Әмә дистә кәннынц.
— Нә комы дымәгәй
Диссаг мигъ әрбазынди, —
Дзурынц зәрәдтә. —
Йә бынәй арвы хъәр куы цәуы,
Йә сәрты сау халәттә тәхынц.
Чи йә фәлмы мигъ хүйдта,
Чи та йә әврагъ хүйдта.

Хъайтыхъойы фырт гыпцыл Хазби
Дардгомауәй радзуры:
— Худинаг ма уәд, мә хистәртә!
Уый фәлмы мигъ нәу,
Фәлә нәем гауыртә әрбаңауынц.
Сә бәхты комытәф у.
Арвы хъәр кәй хонут,
Уый се 'нахуыр хәңгәрзты хъәр у.
Сау халәттә кәй хонут —
Нә комы дур сә зәвәттәй сәттынц
Әмә йә сә сәрты әхсынц.
— Гауыртә та кәй хоныс? —
Дзурынц әм зәрәдтә.
Хазби сәм дзуры:
— Гауыртә та — тъәпән худдҗынта,

Цыбыр дымәгджынта.
 Аербацәуынц наэ дзыллајән тых кәнынмә,
 Нә рәсугъд цәрәнтә пырх кәнынмә,
 Нә бәрзонд мәсгүйтә сәттынмә,
 Цагъайрәгтә хәссынмә.
 Ма сә аербаудзәм.
 Абон стыр хәсты бон.
 «Нә фехъуыстон» ма зәгъут, мә хистәртә!

Уәләе сау хохыл тәрхъусы кәрдәг.
 Абони хәстмә чи наэ раңауа,
 Уый ныккәнәд йә усы кәрдән!
 Нә фәзы хүымтә Цылккаты рувинаг.
 Ацы хәстмә чи наэ раңауа,
 Фәуыдзән мыггаджы худина.

Ныхасәй Хазби баңауы сә хәдзармә,
 Кәрты дуарәй хъәргәнгә баңауы:
 — Слонаты чызг, мә рәсугъд Фырдауыз!
 Тас әмә хъуывгъан мын рахәсс,
 Аэз әвдәз сисон, хъазуаты әвдәз,
 Ныртәккә хәстмә цәуын хъауы.

Йә ус Фырдауыз ын
 Тас әмә хъуывгъан куы рахәссы.
 Урс кәлмәрзән — йә уәхсчытыл.
 Ставд цәссыгәй ныккауы.
 Хазби йәм куы дзуры:
 — Цәуыл кәуыс, мә рәсугъд Фырдауыз?
 Аэз дын куы амәлон —
 Ахәрәты нын дәнәт үидзәни.
 Дунейы дын куы бazzайон —
 Кадджын, намысимә фәецәрдзыстәм.

Хазби хәстмә рааст вәййы...
 Сусхъәды хәрис тъәпәнәг.
 Ныхасмә фәхъәр кәны:
 — Аертә коммә мын арвитут
 Сусәгәй фәдис хъәргәнәг.

Фәдис хъәргәнәг арвитынц
Уәллаг Хъобаны Хъаныхъуатәм,
Йә фәндаг Бытъәтыл акәны.

Сараты сугдзау чырын ыскодта,
Чырын наә уыдис, әфсондз ыскодта.
Бытъәты хорз Мырзабег
Йәхи рынчын ыскодта,
Рынчын наә уыди,
Фәлә хәсты тыххәй әфсон ыскодта.

Фәдисон хъәргәнәг
Хъаныхъуатәм ысхәпцә.
Сә устытә йәм раудысты:
— Цавәр у, цы хабар у?
— Хазби мә рапвыста —
Хәстмә цәүүн хъәуы.
— Нә хорз ләгтәй ам ничи ис...
Касийи хәдзары ног раес и.
Иунәг Майрәмсау ма наәм и —
Уый та Хъобанән Зәгъуы родгәс и.

Фәдисон хъәргәнәг уырдыгәй
Дәллаг Санибамә бахәпцә вәййы.
Куындыхатәм рахизы.
Алхәст әм рауайы:
— Цавәр у, цы хабар у?
— Тлаттатә мә әрбарвыстой:
Дыгуә доны астәу ыстыр хәст ис...
Бәлтайы хәдзәрттә әмбәрзт әмә әнәмбәрзт.
— Хъәләкк фәңәуиккам,
Фәлә наә Рекомы кусәртытә
Әргәвст әмә әнәргәвст.

Уырдыгәй Уәллаг Санибайы
Есенатәм схәпцә вәййы.
Дзәхаты сын сә Бекон.
Бынтае сә бакәна сә Реком.
Хъәвдини чырыны сә сомтә.

Есенатæ хæстмæ куыд ацæуой —
Нæма ссыдысты
Сæ Рекомæн йæ сойтæ.

Фæдисон хъæргæнæг
Үæллаг Тменыхъæумæ схæпцæ,
Тугъанатæм бадзуры.
Уалдзыгон далыс куист кæнынмæ.
Тугъанатæ фæцыдысты хæдзарæн лæгæй
Майрæмыхъæумæ хист хæрынмæ.

Саджджын Барзы цуанон
Йæ сырдтимæ æмхæпцæ...
Мауал тæрс, хорз Хазби! —
Аспиаты хорз Хамырзæ дæм хæсты тынгмæ
Йæ фырттимæ æрхæпцæ.
Адеты Безан йæ гал æвзарынмæ.
Мауал тæрс, Хазби!
Фаллаг комæй (Куырттатæй) дæм
Цæлыккаты дынджыр Хъассай
Рахæпцæ гауырты бæрзæйтыл
Йæ кард æвзарынмæ.

Ацы аз хорæн æвзæр аз у,
Сыхсы фесæфти.
Сыхсы бæргæ наæ фесæфтаид, —
Их ыл рауарыд...
Хъаныхъуаты хорз Хуысинæ
Хæстмæ цæугæйæ
Пыхсы фесæфти.
Пыхсы бæргæ наæ фесæфти —
Хидыл афардæг.

Арвы комыл цæлхнæдтæ...
Санаты дынджыр Тъойæн куы уыдаид,
Миты уæлæмæ лидзгæйæ йын куы уыдаид
Ганкъулийы сагъдæй цæфхæдтæ.

Сау хохы сәрәй урс цәргәс ратахти,
Быдырмә хәтынмә йә авд сыйтимә...
Маял тәрс, хорз Хазби!
Санаты хорз Азджери
Рахәңпә хәңзынмә йә авд фыртимә.

Гутоны гал дагъы баңзыди...
Хазби фәхъәр кәнә:
— Бәттән мын, мә гыңцыл Хъауырбег! —
Гауырты джебогъ мә агъды баңзыди.

*Амбалты Цоцко. Ирон адәмы сәфәлдистадәй.
ЦИНИИ-йы архив. Фольклор, 30—15, 73 папкә.*

ХАЗБИЙЫ ЗАРАЕГ

Variant

Ой Хазби, комы нарәджы
Джауыртә 'рбаңауынц, уәдә.
Ой, сә фәндаг сын сәхгәнәм,
Кәннод худинаг күү үүдзән.
Ой, Хазби, дам, күү бадзуры:
Нә фыдаелтә Иранәй
Үйд тыххәй нае ралыгъдысты,
Әмә булкъонтән, аәлдәрттән
Хъалонфидәг ныллаууой, гъей,
Фәлә сәрибар агурынц —
Әгас цәуя сәрибардзинад!
Ой, аәрбаңауынц джауыртә
Дәлә комы нарәджы, гъей,
Се 'р҆ңтәй къәдзәхтә халгә,
Топпыхосәй фәэздаег калгә.
Ныр Хазби бәргә бадзуры:
“Ой нана, дысоны 'хсәв дын
Диссаджы фынтә күү федтон:
Цыма раст комы нарәджы
Лыстәг сәлфынәг фәэзынди,
Әмә мәсигәй махырдәм
Дыууә хәрз рәсугъд бәлоны

Кәрәдзи пакъуы тонгәйә,
 Ой, куы ратахтысты уәдә:
 Нә сау хъугән дәр дын уәдә,
 Йә къәләт йе 'фәдҗы конд,
 Афтәмәй куы ралыгъди
 Арф комән йә нарајджы, гъей.
 Уый-иу куы ныббогъ-богъ кодта.
 Уыдон цы фынтае уыдзысты,
 Цавәр диссәгтә ысты, нана?"

«Ой, нана дә нывонд фәуа,
 Әвзәр фынтае мын куы федтай,
 Ой, әвзәр фынтае, Хаэби, гъей.
 Абон, дам, сабатбон куы у,
 Иннае сабатбон, зәгъ,
 Комы джауыртә куы фәзындзысты
 Әмә дә куы рамардзысты.
 Дә дыууә хойы дә размә
 Сә кәрәдзий дзыккутә тонгә
 Куы раңаудзысты.
 Дә зәронд мад дәр йе 'фәдҗы
 Йә сау рәхыс куы 'рәфтаудзән,
 Дә размә куы раңаудзәни
 Иронвәндаг кәнгәйә, гъей».

Хәсты тох әркодта, Хазби,
 Фәдисы цауын куы хъәуы
 Далә Хъобаны коммае, гъей!
 Фәдисон фәстәмә раздәхт.
 Ой, әмә, дам, Хъобанән
 Сә Рекомы бон куы у, гъей!
 Санибамә дәр, дам, уәдә,
 Ой, фәбәрәг хъәуы, загъта,
 Фәдисы, зәгъ, раңаут, гъей!
 Фәдисон фәстәмә әрбаздахт.
 Ой, Саниба дәр, дам, загъта,
 Сә Санибайы куы бадынц!
 Ой, Алыккаты хорз Хазби,
 Дә мадән дәр, дам, иунәгәй райгуырдтә,

Ой, әмәе, зәгъы, хәстмә дәр
Цалдәр әмбалимә цәуыс.
Джауыртә күы 'рбахәецә сты,
Ой, әмәе цәхәрцәст Хазби
Куырттаты фәсивәдимә
Абхазовы 'фсады ныхмә
Хъәбатыр тох күы самадтой,
Паддзахы әфсәйтәй, уәдә,
Ой, бирәты күы рамардтой.
Йе 'рдхорд әфсымәр Хъассаимә,
Ой, кәд йә цард снывонд кодта
Йә уарzon адәмы сәрыл.
Ой, ныр ыл кады зарджытә,
Ой, нае дзыллае күы бакәнынц.

«Max дуг», 1989, № 7

ТОТРАТЫ Бесә

МÆ МЫСИНÆГТАЙ

Ацы аз сæххæст дæс азы, Щæгат Ирыстоны Автономон Советон Социалистон Республикайы паддзахадон драмтеатр куы байгом Дзæуджыхъæуы әмæ кусын куы райдытта, уæдæй нырмæ. Фæлæ фыццаджыдæр ирон ныхас сценæйæ куы райхъуст, уæдæй нырмæ та рацыд дыууиссæдз азы.

Ацы ран æз цыбырæй зæгъынмæ хъавын, næ Иры фæсивæд куыд рагæй архайдтой ирон театр саразыныл әмæ сын цы бантыст, уый тыххæй.

Фыццаг ирон пьесæтæ фæзындысты 1904 азы. Уыдон уыдисты: «Худинаджы бæсты — мæлæт» — дыууæактон драмæ әмæ «Уæрæседзау» — иуактон комеди, ныффиста сæ Брытъиаты Елбæздыхъо. Уыцы пьесæтæ фыццаджыдæр ирон сценæйы җæвæрд æрçындысты 1904 азы июны мæйы Олгинскæйы хъæуы. Уæдæй нымайæм мах ирон сценæйы фæзынд, ирон театр саразынмæ акъахдзæф.

Уыцы пьесæтæ Брытъиаты Елбæздыхъойæн йæхи къух-фыстæй æрбафтындысты Олгинскæмæ. Олгинскæйы фæсивæдæй Дзæуджыхъæуы скъолаты әмæ Жæридоны семинары чи ахуыр кодта, уыдон сарæстой драмкъорд әмæ бакастысты уыцы пьесæтæ. Брытъиаты Елбæздыхъойы пьесæтæ фæцындысты сæ зæрдæмæ, әмæ уайтагъд сфæнд кодтой Олгинскæйы спектакль сæвæрын. Жæз уыдтæн уыцы къорды разамонæг. Уыцы сахат байуæрстам ролтæ әмæ райдыттам нæхи цæттæ кæнын. Дыууæ къуырийы бæрç алы бон дæр кодтам репетицитæ хъæуы скъолайы агъуысты. Фæстагмæ ракуырттам хъæуы астæу цæрæг Карсанты Газийы сара. Сарæстам дзы сценæ әмæ йæ нæхи тыхтæй срæвдз кодтам, цы дзы хъуыд, уыдон æппæтæй дæр: сценæэмбæрзæнæй, бандæттæй. Балхæттам Дзæуджыхъæуы гримтæ, париктæ, æрхаста алчи йæхæдæг дзаума, дарæсæй цы хъуыд, уыдон. Спектакль кæд уыдзæн, уый куы сбæрæг, уæд

баныхаестам агъуысты къултыл плакаттә. Сцәттә кодтам билеттә әмәе сә уәй кодтам. Спектаклы пайда нысангонд уыд хъәуы скъолайы библиотекәйән чингүйтә балхәннынән. Уыцы изәр афтә бирә адәм әрәмбырд әмәе нал цыдысты дынджыр сарайы. Адәмәй әгәр куы байдзаг әмәе куы нал цыдысты сарайы, уәед наәлгоймәгтә радтой сә бынаеттә сылгоймәгтән, сәхәдәг та раңыдысты кәртмә әмәе уырдыгәй қастысты. Пьесәты фәстә әвдистам нывтә, зарыдистәм Хетәгкаты Къостайы зарджытә: «Сидзәргәс», «Фәндараст», «Фесәф» әмәе әндәртә. Хъазт хорз кәй раңыд әмәе адәмы зәрдәмәе тынг кәй фәңыд, уымә гәсгә та наә адәм зәрдиагәй куырдтой — ноджы ма дыккаг хатт куыд равдисәм уыцы пьесәтә, афтә. Дыккаг спектакль дәр та әвәрд әрңыд әртә боны фәстә. Уый дәр фыщцагау раңыд рәвдз, әмәе та дзы нал уыд баңауән адәмәй. Фыщцаг әхсәвмә хуынд әрңыд Дзәуджыхъәуәй бирә зонгә адәмтә. Уыдис дзы пьесәты автор Брытъиаты Елбиздыхъо йәхәдәг дәр иу цалдәр әемгаримә. Тынг бузныгәй бazzад фыссәг, йә пьесәтә сценәйи фыщцаг хатт кәй федта әмәе адәмы зәрдәмәе хорз кәй фәңыдысты, уымәй, арфәтә кодта әмәе загъта: кәй фыссы ныртәккә ног пьесәтә. Пьесәты сценәйи фәзынд тынг фәненфиджын кодтой драматурджы.

«Худинаджы бәстү мәләт»-ы ролты хъазыдысты: абырағ Хъырым — Тотраты Б., Газакк — Цоколаты А., Айтег — Тугъанты Д., Алихан — Гәздәнты Ф. әмәе әндәртә.

«Үәрәседзау»-ы ролтә хъазыдысты: Тәтәрхъан — Мамсыраты М., Барысби — Тугъанты Д., Асләнхъо — Мамсыраты Д., Микъитт — Цоколаты А.

Уыцы хъазтизәры кой айхъуысти Ирыстоны хъәутыл әмәе Дзәуджыхъәуыл. Раңыдаид ыл, әвәңцәгән, иу дыууә къурийы бәрп, афтә Олгинскәйи къордмә әрбаңыдысты хонәт Әрыдонәй, хуытой наә хъазджыты къорды Әрыдонмә, җәмәй уым равдыстаиккам ирон спектакль, цы пьесәтә хъазыдыстәм, уыдон. Къорд сразы ис уыцы хъуыддагыл әмәе әмгүүидмә уыдысты Әрыдоны. Наә баңыдмә Җәттә уыд наә хъазты бынат. Сцәттә кодтой, цы хъуыд, уыдон әппәт дәр. Хъазтизәр уыд дыууәкъласон скъолайы агъуысты. Уыцы хъуыддаджы аразәг уыдысты, Әрыдоны семинары чи ахуыр кодта Әрыдонәй, уыцы фәсивәд. Стыр къласы нал уыд фезмәлән адәмәй. Хорз раңыд уым дәр та сценәйи хъазт. Цалынмә Әрыдоны уыдыстәм, уәдмә пьесәтә әрңыдысты фыст къухәй цалдәр экземпляры

әмәе афтәмәй дардәр ахәлиу сты адәмыл.

Әрыдонәй фәстәмә күң раздәхтыстәм Олгинскәмә, уәд та нәем ңалдәр боны фәстә әрцыд хонәг Дзәуджыхъәуәй, ңәмәй Дзәуджыхъәуы иу клубы мидәг әрәвәрдтаиккам Брытъиаты Елбыздыхъойы пьесәтә. Фәлә нал бантыст махән уырдәм аңауын, уымән әмәе фәци сусәны мәй, әмәе фәсивәд ныххәлиу сты се 'скъолатәм.

Ног пьесәтә та әвдист әрцыдысты 1905 азы сәрди мәйи Олгинскәйи хъәуы. Уыңы спектакльти хъазыдысты хъәуы ңәрәг чызджытә сәхәдәг, — Дзәуджыхъәуы гимназы әмәе ирон приюты чи ахуыр кодта, уыдан. Спектакль әвәрд әрцыд Цәллаггаты Айсәты сарайы. Хъазыдысты Кочысаты Розәйи фыст пьесәтә: «Нәе пърыстыф сәрра» — дыууәактон комеди әмәе «Зәхх — ме 'видсан, хур — мәе комдзог» — иуактон пьесә. Сә ныфғыссәт Кочысаты Розә ахуыр кодта уыңы рәстәг Дзәуджыхъәуы гимназы. Сценәйи хъазыдысты чызджытә сәхәдәг. Нәлгоймәгты ролтә дәр әвдистой чызджытә. Сценәйән декораци аразынмә баххуыс кодтой ләппутә: уыңы хъазтизәр араәт уыдис әрмәстәр сылгоймәгтән. Цәуән уыдис ләвар алкәмән дәр. Бирә адәм әрәмбырд ис уыңы изәрмә әмәе әппәлгәйә аңыдысты. Тыңг ныфс хъуыдис уыңы спектакль саразынән, уымән әмәе уәды рәстәджы бирә адәм әвзәр ңәстәй кастысты, сылгоймаг-иу адәмы раз күң ныхас кодта, уәд, сә ныйгардҗытә, сә хәстәджытә сә-иу нае уагътой әхсәны хъуыддагмә. Уыңы спектакль нымадәй уыд цыпләрәм. Дыууә хатты — Олгинскәйи, иу хатт — Әрыдоны 1904 азы, ныр дәр та Олгинскәйи 1905 азы.

Пьесә «Нәе пърыстыф сәрра»-йи хъаздҗытә уыдысты: Кочысаты Р., Байаты К., Әлдаттаты П., Әлдаттаты Т., Гәздәнты П., Ҷантиаты К., Ыколаты Ф., Мамсыраты З.

Олгинскәйи фәстә ирон спектакль әрцыд әвәрд Әрыдоны 1905 азы. Хъазыдысты дэзы Брытъиаты Елбыздыхъойы пьесәтә. Сценәйи хъаздҗытә уыдысты, Әрыдоны семинары чи ахуыр кодта, уыдан. Сә спектакләй уыдан уйй фәстә сар-әзтой хәсгә сценә әмәе зылдысты хъәутыл әмәе әвәрдтой спектакльти хъәууон сараты. Фыцаджы дәр аңыдысты Хъәдгәрөнмә, фәлә сә хъәуы хицау нае бауагъта хъазын әмәе сә ратардта уырдыгәй. Хъәдгәрөнәй аңыдысты Пысылмон-хъәумә, стәй Салыгәрдәнмә, уйй фәстә та уыдысты Чырыс-

тонхъяуы (ныр Диgora).

Дзәуджыхъяуы әвәрд әрцид фыццаджыдаәр ирон пьесә 1906 азы Къубалты Долейы фатеры, ногбонәхсәв. Хъазысты Коңысаты Розәйы пьесәтә. Сә хъазджытә уыдысты Олгинскәйи сылгоймәгты къорд, Дзәуджыхъяуы гимназы чи ахуыр кодта, уыдан. 1906 азы Салыгәрдәны дәр райдытой аразын ирон хъазтизәртә, фыццаг — гуырдиаг скъолайы, стәй та хъәууон скъолайы. Ирон пьесәтә араәк кәй нәма уыдысты, уымә гәсгә әвәрдтой пьесәтә уырыссагау дәр.

Спектакльтә аразыныл бирә фәкуистой дардәр Салыгәрдәны: Хетәгкаты Г., Дзасохты А., Бесолты Хъ., Баскаты А., Уырысты Г., Бицъоты Г., Битарты Е., Ревазты Б., Гогаты М.

Дардәр ирон спектакль әвәрд әрцид Дзәуджыхъяуы 1907 азы гуырдиаг скъолайы клубы: йә аразәг әмә сценәйи хъазәг уыдысты, Дзәуджыхъяуы скъолайы чи ахуыр кодта, ахәм къорд. 1908 азы дыккаг хатт әвәрд әрцид «Худинаджы бәстү — мәләт». Спектаклы фәстә суанг бонмә уыдысты хәххон әмә уырыссаг кәфтытә. Бирә адәм уыдис уыцы әхсәв скъолайы клубы, әмә тынг әппәлгә рацысты иууылдәр. Спектакль әрәвәрдта бындур Дзәуджыхъяуы ирон сценәйи куыстән. Уәдәй фәстәмә араәк кәнын байдытой ирон спектакльтә. Рацыдаид иу мәйи бәрц, афтә та уыцы клубы әвәрд әрцид Брытъиаты Елбыздыхъойы ног пьесә — «Хазби». Пьесәйи әвәрәг әмә Хазбийи хъазәг уыдис фыссәг йәхәдәг. Стыр ном скодта уыцы драмәйи фыссәг йәхихән. Ахъazzаг ләвар уыдис уый адәмән дәр әмә хъазджыты къордән дәр. Уәдәй фәстәмә Дзәуджыхъяуы әмә Әрыдоны араәк әвәрд цыдысты ирон пьесәтә. Фәзынду Әрыдоны дәр драмон къорд. Уыцы къорды уәды рәстәг әмә дардәр азты куыстой Әрыдоны: Зембатты С., Дзугаты Н., Доцоты З., Тлаттаты Л., Тлаттаты Г., Айдарты Г., Уырысты Г., Әмбалты В., Хъайттаты И., Тлаттаты С., Тлаттаты Е. әмә әндәртә.

Сценәйи хъазты бынат уыд скъолаты. Фәстаджырдәм хъяуы астәу барәвдз кодтой иу стыр хордон әмә дзы сарәзтой сценә. Алы спектаклы фәстә зарыдысты ирон адәмы зардҗытә, кастысты дзы Къостайы фыстыта.

1909 азы та фәзынду Брытъиаты Елбыздыхъойы пьесә «Дыуу-уә хойы». Уый фыццаг хатт әвәрд әрцид Дзәуджыхъяуы коммерцион цәхәрадоны клубы сәрди мәйи, Елбыздыхъо дзы

йәхәдәг дәр хъазыди хоты мадыфсымәр Хъамболаты роль. Күйдәр спектакль фәсис, афтә Елбыздыхъо ахст әрцыд әмәйә жандармтә акодтой клубәй әмәйә йә дыккаг бон арвыстой Бакумә ахәстонмә. Ахст та әрцыд, 1905 азы революцийи идеятыл зәрдиаг архайәг кәй уыд, уый тыххәй. Адәм куы бамбәрстой, Брытъиаты Елбыздыхъо ахст әрцыд, уәд ныххәлиу сты иууылдәр. Спектаклы фәстә ма хъуамә уыдаид кафт суанг бонмә, фәлә адәмән Елбыздыхъо ахст хъыг кәй уыдис, уымә гәсгә дзы иу адәймаг дәр нал баззад, уымәй равдыстой сә ныхләудзинад паддзахы реакцион тыхты ныхмә әмәйә сә уарзондзинад фыссәгмә.

Дардәр азты фәзындысты ахәм ног пьесәтә: «Әлгъыст» — цыппарактон драмә хәэхон цардәй, Тотраты Б. фыст; «Ир Уәрәсейы» — әртәактон комеди ирон стражники цардәй Уәрәсей; Хуыбаты Л. фыст; «Гъегъо» — цыппарактон драмә ирон цардәй, Рәмонты М. фыст; «Әз нә уытән — гәды уыди» иуактон комеди ирон цардәй, Хъороты Д. фыст; «Ирәд» цыппарактон драмә ирон цардәй, Арысханты К. фыст; «Хуыс-нәджы фәстаг цәмә цәуы», әртәактон драмә, Томайты П. фыст; «Үстүр» — әртәактон комеди, Гоголы фыст; «Фыццаг амардысты, стәй саргъуыттой» — дыууәактон комеди, гуырдзиат аевзагәй Томайты И. раивд, «Арахъхъәрымысәг», Толстойы фыст, Хаситы Г. раивд.

Пьесәтә куы сарәхдәр сты, уәд драмон къорд дәр фәфи-дар әмәе арәхдәр әвәрүн байдыдта ирон спектакльтә алыш клубы дәр. Драмон къорд саразыны бар ләвәрд уыдис обләсты хицауәй мәнән. Бар ләвәрды фыст уыдис афтә: «Ирон драмәйи къорд саразыны тыххәй әмәе спектакльты әвәрүнән Ҵзәуджыхъәуы обләсты хицауәй ис ләвәрд бар Тотраты Б. И., алыш спектакль йә әвәрүни размә хъуыстонд куыд цәуа алыш хатт дәр обләсты хицауы къәнцылармә, афтәмәй. Әнә хи-цауад зонгә әвәрд цы пьесә әрцәуа, уый сәфт әрцәудзәенис әмәе дардәры куист әрцәудзән әхгәд. Күисты сәргъләу-уәг та әрцәудзән ахст...» Ахәм цәстәнгас әмәе зәрдәйи уаг дардта ирон сценәйи күистмә уәды рәстәджы хицауад. Бирә фыдәбәттә, бирә зилүн бахъуыд йә фәдым уыци бар рай-сынән. Ници бар ләвәрдта бирә рәстәгмә хицауад ирон драмон къорд аразынмә, фәлә фәстаджырдәм зонгәты әххуысәй куыдәр амәлтәй күхү бафтыд. Уәдәй фәстәмә бәлвирд

рәвдзәр ацыд йә күист драмон къордән Дзәуджыхъәуы. Уыцы драмон къорды тыхджындәр, фылдәр әмә зәрдиагдәрәй күистой дардәр азты: Калоты Н., Дзанайты С., Томайты А., Кәсәбиты Д., Кадаты Ил., Гозымты М., Абайты С., Тотиты Ав.. Хаситы Гр., Дзанәгаты Х., Дзанәгаты С. әмә әндәртә.

Бирәк кәд наә уыд драмон къордән фадат, кәд әй цензурә размәе наә уагъта әмә ыйн цәлхур әвәрдта, уәеддәр күиста, спектакльтә ләвәрдта. Ирон драмон къорд никуы никәмәй зыдта әххуыс. Драмон къорд әрмәстдәр йәхәдәгәй йәхи хъаруйә архайдта әмә бәрzonд кодта сценәйи күист. Уәд ма бирәтә әгады цәстәй кастысты сценәйи раңауәгмә. Уымә гәсгә, сылгоймәгтәй бирә наә уәндыдис уыцы күисты бацәуынмә, цалынмә ыйн йә мад, йә фыдәй, кәнәе йе 'фсымаәртәй бар ләвәрд әрцидаид, уәдмә.

Советон хицауад наә бәстү күы әрфиадар 1920 азы, уәд ирон ахуырады хицау ныффидар кодта ирон драмон къорды ахуырады хайадимә, әмә сценәйи кусәг иста мызд ахуырады хайадәй. Уымә гәсгә драмон къорды күист фәрәвәдз алцәмәй дәр. Фәзындысты та бирә ног пьесәтә әмә бонәй-бонмә тыхджындәр кодта йә күист. Спектакльтә әвәрд цыдысты алы клубты дәр. Фәстаджырдәм драмон къорд хъазын байдыдта горәты театры дәр. Канд Дзәуджыхъәуы наә күиста, фәлә араәх әфтидис хъәутәм дәр. Әрцидис ын арәзт әвәргә сценә хъәутәм ласынән әмә афтәмәй зылдыстәм ирон хъәутыл, спектакльтә әвәргә. Мәйгай-иу драмон къорд фәцис хъәуты әмә алы ран дәр йә күист әвдиста. Бирәк рәтты-иу наә цыдысты адәм агъуысты әмә-иу сә фылдәр бazzад әдде. Ахәм рәтты-иу хъазджытә ыу әхсәв хъазыдысты дыгай хәттытә. Кәнәе та фыщаг сывәлләттән әмә сылгоймәгтән равдыстам, дыккаг хатт та нәлгоймәгтән. Зын зәгъән у, күид зәрдиагәй цыдысты адәм кәсүнмә, күид цин кодтой, күид-иу бazzадысты бузныгәй, уыцы хъазтизәртәй. Драмон къорд-иу ацыд хъәутәм әмә тынг әххуыс кодта хъәуты драмон кусджытән дәр пьесәтәй, әрмәгәй, гримтәй. Иуәй-иу хъәуты афтә фәфиадар сә күист драмон къордтән әмә-иу сәхәдәгә цәуын байдытой әндәр хъәутәм спектакльтә әвәрынмә.

Къорды зынгәдәр кусджытә әмә арахстджындәр хъазджытә уыдисты: Гаглойты В., Дзанәгаты Х., Гуырцыйты Н., Тотиты Ав., Абайты С., Дзәхаты Дз., Цоколаты В., Борыхъуаты К., Дзанайты

С., Келлер А., Гаглойты С., Абайты О., Әлдаттаты Пари.

Күисты сәргъләуджытә әмәрежиссертә уыдысты Тотраты Б. әмәр Гаглойты В.

1924 азы мәр курдиатмә гәсгә Ахуырады хайад байғом кодта 6 мәйон драмон курсытә Дзәуджыхъәуы Совпрофы хәдзары. Уым ахуыр кодтой иу сәсәдзы бәрц ләппутә әмәр чызджытә. Сә ахуыргәнджытә уыдысты горәты драмон артисттәй әртә: Федоров, Байков әмәр Коц. Ирон әвзагыл әмәр ирон әгъдәуттыл сә ахуыр кодтой Тотраты Б. әмәр Гаглойты В. Нә фәнд уыд уыңы фәсивәдәй саразын драмон къорд. Уый хъумә бацыдаид театры күисты. Радтам ңалдәр спектаклы клубты дәр. Фәлә хъуыдагмә фаг әркаст нә фәсис, әмәр нә хъуыдаг кәронмә нә ахәццә.

Ирон профессионалон театр саразыны, ирон артисттә саҳуыр кәнныны әмәр национ театр сфидалар кәнныны тыххәй әз 1926 азәй 1931 азмә алы аз дәр әвәрдтон Ахуырады хайады, Совпрофы, партийы обкомы размә мә докладтә әмәр мә проекттә. Фәлә уымән, әвәццәтән, фаг агуултә нәма уыд, әмәрмәст 1931 азы нә хицауд фезмәлүн кодта йә бынатәй театры күист. Уыңы аз әрвиист әрцид Мәскүимә театралон техникуммә 30 адәймаджы: дәс — чызджытә, сәсәд — ләппутә. Уыңы къорд каст фәзи техникум 1935 азы әмәр сә рауагътой уырдыгәй, күид ирон паддахадон драмон театр. Уыңы аз театр райдыдта кусын Дзәуджыхъәуы әмәр бәрzonд сәвәрдта йә күист.

«Max дуг», 1945, № 9—10

ИРОН АДӘМЫ УАДЫНОН-ХОРЕОГРАФИОН СФӘЛДЫСТАД¹

Советон Цәдисы рагон адәмты иугонд историйы зынгә бынат хауы ирон адәмы историмә.

Ирон зәххыл сәвзәрд дунетән әмбисонды Нарты эпос, сырәэт дзы хъәздыг әмә алыхуызона фольклор. Фыдәлтыккон замантәй цәуынц ирон уадынон әмә хореографион хъуыдыйы уидәгтә. Ирон адәмон сфералдыстадән ис йәхи цәсгом, йәхи ләджыхъәддҗын дуне әмә тызмәг хүымәтәгдзинад.

Уадын, хореографи, стәй күльтурәйы әндәр хүызтә рәзгәе цәуынц адәмы историимә, хъәздыгәй-хъәздыгдәр кәнның адәмы царды мидисәй, адәмы цин әмә хыыг, йә тых, ие 'хасар, йә уды рәсугъдәнкъарәнтәй йын әвдисынц, афтәмәй. Цыбыр дзырдәй, аивады арф уидәгтә цәуынц адәмы әхсәнәй, нацийы историйә, гуырынц адәмы фолгонц әмә зәрдәйы уагәй.

Зарәг, уадын, кәфтытә фольклоры ацы хүызтә уыдисты ирон адәмы әнусон әмбәлләттә. Ис ахәм әвдисәнтә дәр, әмә ираттәм рагәй фәстәмә кәй уыд адәмон театртә, хүыдтой сә «быдзәуты әвдист». Әвдистой-иу сюжетон сценәтә дәр, архайдтой-иу дзы хицән зардҗытә дәр, зардҗыты къордтә дәр, кафдҗытә, фәндырәй цәгъеддҗытә, таурәгъ-гәндҗытә әмә кадәргәндҗытә. Адәмон бәрәгбонты-иу әвдистой фәллойы, әфсәддон-хәстон, цардыуагон әмә алыхуызона худән сценәтә, зардҗытә, уадын, кәфтытә. Арәзт цыдисты ерыстә хүыздәр фәндырдзәгъеддҗытә, кафдҗытә, зардҗытә әмә әндәрты 'хән.

Зардҗытә дәр кәфтытау дих кодтой ахәм хүызтыл: хъәбатырты зардҗытә, историон, фәллойы, цуанонты, лирикон, низтә дзәбәх кәнның, афәдзы афонты, хъазән, худән, әфхәрән әмә әндәртә.

¹ Автор ацы ран дзыра «музықә»-иы бәстү «уадын» кәй фыссы, уый хъуамә чиныгкәсәгмә диссаг ма фәкәса — афтә хүыдтой музықә нә рагон фыдәлтә. (Редакции фиппанинаг).

Хъебатырты зарджытә сты ахадгә, аив әмәе тыхджын, ис сын сабыр ритм. Историон зарджытән ис таурәгъон ахаст, сәе ритмикон араэст у алыхуызон, џавәр хъуыддәгтә әвдисой, уымә гәсгә. Лирикон зарджытә дзаг сты рәсугүд нывтәй әмәе арф әңкъарәнтәй. Фәзары сәе кәнәе иунәг хъәләс, кәнәе солист хъырнджыты къордимә, кәнәе дыууә солисты къордимә. Цуанонты зарджытә вәййинц худәг, хъазгәмхасән әмәе арәх нывәфтыд кәнәнц сырдтыл цуан кәнәнц, науәд сырды митә. Кафыны зарджытә вәййинц нывыл араэст, фылдәр хатт, хъазән әмәе худән ахаст кәмән ис, ахәм сюжетимә.

Фәллойы зарджытән сәе ритм баст вәййы, цы күистмә хуынц, уымә. Кафты зарджытән аив, уәздан ритмәй уәлдай ис тагъд, иууыл рәвдзәр темпитетә. Низтә дзәбәх кәнәнны зарджытә фәкәнинц рынчыны фарсмә. Хъазән әмәе сатирикон зарджытә-иу ерыс кодтоя мәлгъәвзагәй, цыргъзонд әмәе әвиппайды хъазән аив ныхәстә зараджы авәрынәй, стәй искәй хъәнтыл рәстдзәвин дзырдтәй баудынәй.

Ирон адәмы уадынен культурәйы ис ахәм хуызтә.

1. Сылгоймәгты әмзардгәнджытә ахәм хъәләстимә:
а) буләмәргъон (колоратурә), б) уәлдъәхснат (лирикон сопрано); в) цъәхснат (сопрано); г) нылләгөн (альт); д) хъәрнылләгөн (контральто).

2. Нәлгоймәгты әмзардгәнджытә: бәрзмырон (лирикон тенор); амләг (драмон тенор); фарсаг (баритон); хъырнәг (бас).

3. Сывәлләтты әмзардгәнджытә: хъыллистан (бәрзонд); хәрдмәецъион (астәуккаг); тарфон (нылләг сабион хъәләс).

Хаттай-иу адәмон бәрәгбонты әмзардгәнджытә байу сты әмәе зарыдысты иумә. Солисттә арәх зарыдысты фәндүрү җагъдимә, афтә таурәгъгәнджытә дәр. Адәмон фәндүрты оркестрты җагъдимә-иу арәх байу зарджыты къорд, солисты зард, кәфтытә, әвдыстытә.

Оркестр араэст уыд ахәм уадынгәрзтәй:

хъисонтә — хойысәр уадынгарз (скрипкәйи хуыз), гуыбыйнен уадынгарз (виолончелийи хуыз);

тәнонтә — далайы уадынгарз, (балалайкәйи хуыз), хырттым-бырттым (уый дәр ахәм), дыууадәстәнен (арфәйи хуыз);

уләфонтә — уадындз, лалымуадындз, фидиуәг (сыкъайә уасән);

цәвонтә — гуымсәг (барабаны хуыз), къәрцәнән (әмдзәгъдгәнән).

Ирон адәмы уадынен культурәйыл дзургәйә әнә зәгъгә

нәй адәмон хореографийы тыххәй. Кафыны аивад фидауц-джын кодта адәмон бәрәгбонтә, се 'рвылбоны цард, цины бонтә әмә чыңдәхсәвтә. Ирон адәмон кафт дәр, сфаәлдыстады әндәр хуызтау, рәзыд историйы дәргұры, хъәздыг кодта әмә рәзт сәрмагонд аивадон фәрәзтәй.

Кафтыты әвдист әрцид күстың цин, тохы тызмәгад әмә хъәбатырдзинад, сгуыхты рәсугъедзинад, нәрәмөн цин әмә хъәлдзәг баҳудт, уәздандзинад, әхсидгә зәрдәйы уаг әмә ирон адәмы уды сконды әндәр миниуджытә. Хъәздыг әмә алыхуызон әвзаг, арф фәлгонцтә әмә сюжеттә, ирон хәдбиңдур әмә хицән фәрәзтә, эмоционалон ахорәнтә кәнынц аив әмә зәрдәмәисгә ирон адәмон кәфтыты. Ирон адәммә кафыны тыххәй кафт най, фәлә алы жанры дәр алы кафты дәр ис Җавәрдәр мидис әмә бәлвырд сюжет. Уыдоны әвдист ҇ауы адәмы хъару, ләдҗыхъәд, уәздандзинад, оптимизм, зәрдә сәхимә исынц әмбисонды хуымәтәгдзинадәй әмә лирикон тыххәй. Ис сын алыхуызон жанртә, формәтә әмә мидис.

Кәфтытә адәмән се сфаәлдыстады әппәтү рагондәр әмә уарzonдәр хуызтәй кәй сты, уыйадыл сын ис сәхи әнусон истори. Тыхгәнәг знәгтә әмә әлдәрттимә хъәбатыр тохәй әвзәрди алыхуызон әфсәддон кәфтытә. Әндәр кәфтытә әвдисынц күсты хабәрттә, уыдан аив әмә цардхуыз кодтой адәмы әрвилбоны цард.

Кафт дәр уадынау әвзәры цардәй, әвзәры, әнкъарәнтә равдисынән әнәмәнг чи хъәуы, ахәм фәрәзау, хъәуы әнәмәнг, царды рәсугъед әнкъаргәйә зәрдәйы тых әмә уды хъару әвдисынән адәймаг аивадон хуызтә кәй фәагуры, уый тыххәй.

Ирон кәфтыты хиадон миниуджытә сты: кәронмә бәлвырд арәзт, композицийы әмбаст, алыхуызон әмә хъәздыг жанртә, нывтә, змәлдтитә. Уымәй уәлдай кәфтыты әппәт зылдтитә әмә арәзт сты әнәхәлгә әмә бәлвырд нывгонд.

Зындонд күнд у, афтәмәй кәфтыты фыщаг хуыз уыдис ахәм, әмә кафыдысты бирәйә къорды әмзард, солистты зарын әмә оркестры ҆агъдмә. Уыцы кәфтытәм хауынц — әрыфтут, әddәгүәлә кафт, әрцитимә кафт, хәстон кәфтытә әмә әндәртә.

Уыдан фәстә ҇ауынц фәллойы кәфтытә: гутондарты кафт, хостәрджыты кафт, фыййауы, рувыны, зиуы әмә әндәр кәфтытә.

Цуанонты кәфтытә: әрсыты кафт, бирәгтты кафт, дзәбидырты кафт, сыйчыты кафт, тәрхъусты кафт, дудахъұтыты кафт, хъазты кафт.

Сылгоймæгты кæфтытæ: дзабырайы кафт, дидинджыты кафт, гогонтимæ, æлвисджыты, æфсины, æнхъæлмæ кæсыны, хæрзбоны, барджыты кæфтытæ.

Цардыуагон кæфтытæ: Гуырбачъеыйы, Еразыхъы, хатиаг, худæджы, ногбоны, уалдзæджы, фæззæджы, зымæджы, сæрды кæфтытæ.

Хъæлдзæг кæфтытæ: сæгъты, æхсæнчъы, чъырттымы, æгъуylыхъы кæфтытæ.

Симдтытæ: чепена, сандрахъ, мæрдон, уæздан, гæпп-гæппы, чызджыты, сылгоймæгты.

Дала-хонгæ кæфтытæ: дæргъæццон, уæздан, уарзæтты, рагон хонгæ кафт, хæстæвдысты, ахадгæ, хъæддыхдзинады (фæлварæн) хонгæ кæфтытæ.

Зилгæ кæфтытæ: тымбыл, хæстон, чындзы, уарзонады, æмбæлтты кæфтытæ.

Рог кæфтытæ: къахæнгуылдзтыл, кæхцыл, фынджы уæлхъус, мидбынаты, зилгæ рог кафт, быщæуы, æрçитимæ, хъаматимæ, æхсаргæрдтимæ, хæстонты, æмгæртты, тасдзинады, рагфæдзæхсты, тохмæ фæсидты кæфтытæ.

Æркæсæм цалдæр кафтмæ.

«Æддæгуæлæ кафт»-æн ис хъæбатыр-хæстон ахаст, уый кафджытæй домы тых, рæвдз арæхст, дæсныйад. Æрлæууынц зылды, сæ цæстgæмтæ астæумæ, сæ цæнгтæ кæрæдзийы уæхсчытыл, иинæтæ сын слæууынц сæ уæхсчытыл, уыdon дæр сæ цæнгтæй хæцынц кæрæдзийы уæхсчытыл, афтæмæй. Уыцы хуызы саразынц æртыхкаг æмæ цыппæрæм «уæладзгүйтæ» дæр. Зылды астæу ссудзынц арт, уæллаг «уæладзыгонтæ» сласынц æхсаргæрдтæ. Бинæттæ сæ къæхтæй алыхуызон змæлдттытæ кæнгæйæ зилинц рахизырдæм, уæллæгтæ та дзурынц: фæразут, фæразут. Кафт цæуы æмзард æмæ фæндыры цагъдмæ. Уæллаг «уæладзыджы» кафджытæ уадын æмæ бинæтты кафтмæ гæсгæ хæцынц æхсаргæрдтæй. Кафт фæвæйы уæлахизы кадæн.

«Æрыфтут» — уый дæр у 2 — 3 уæладзыгон кафт, æрмæст ам фæзарынц кафджытæ сæхæдæг. Бинæттæ зарынц: æрыфтут, æрыфтут, уæллæгтæ та: фæразут, фæразут. Кафт фæвæйы зарджытæ æмæ худæг-хъæлдзæг ныхæстæй.

Зæгъдзынæн ма лирикон кæфтыты тыххæй. Алы кафты дæр ис бæлвырд сюжет, уым алы змæлд, алы къахайст дæр у хъуыдьгонд. Лирикон кæфтытæ фылдæр сты дыууаяе кафтгæ. Уыdonæй уæлдай аивдæр æмæ зындгондæр у «Хонгæ кафт». Уымæн хъæуы

стыр дәснүйад, аив уәнгты айст әмә фәразон. Уыңы кафты ләппу хъумә йәхи равдиса уәзданәй, йә къухты алы змәлд, йә уәнгтә әмә йә сәры дард, йә къәхты айст хъумә дзурой йә хәрзәгъдауыл, йә ләгдзинадыл, чи йәм кәсы, уыдонән аргъ кәй кәны, ууыл, уәлдайдәр та хъумә әвдисой, кәимә кафы, уыңы чызгән бәрzonд аргъ әмә цыт кәй кәны, уый. Чызг та хъумә әвдиса уәнгты фидауц, әфсарм, әгъдау, хәрзарәхст әмә аив змәлд.

Ирон лирикон кәфтыты номдзыддәр у «Симд». Уый афтә аив әмә рәсугъд у, әмә йә ирәттәй райстой бирә адәмтә (туырдзы, сомих, азербайджантә әмә әндәртә). Ацы кафты тынг аив сты къухzmәлдтытә. Иу къухәй ләппу хәңы чызгыл, иннә та вәййи сәрибар. Ам хъумә ләппу афтә хәңын базона чызджы цонгыл, әмәй хъасты адәм дәр әмә чызг йәхәдәг дәр феной әрмәст хәрзәгъдау әмә бәрzonд культура. Ацы кафты разыны ләппуйы уаг, йә ахаст адәммә, хистәртәм, сылгоймагма.

Симды хуызтә сты бирә, ис сә алыхуызон мидис.

Лирикон кәфтыты ахъаззәгтәй иу у «Зилгә кафт» дәр. Ирон ләппу йә уарзон чызгмә фыстәджыта никуы әрвыста, уый әгъдауы на уыд, стәй иуәй-иу адәмтәм куыд у, афтә чызджы рудзындыбын гитарәимә серенадатә дәр на зарысты. Әрмәст хъасты уыд фадат уарзон чызгимә фембәлынән. Ләппу-иу хъастамонәгән бамбарын кодта хъуыддаг, әмә-иу әй уый ләварыл йә уарzonимә ракафын кодтаид. Әлхәд хъастамонәг-иу баңыд чызгмә, дәхи раравдз кән кафынмә, зәгъгә, стәй — ләппумә. Ләппу рахызтаид зылдәй әмә иттәг аивәй баңыдаид чызгмә, на әйм кастаид комкоммә, йә тымбыл къух систаид йә риумә — афтәмәй ләвәрдта салам әмә хуыдта кафтмә. Чызг рахызт. Ләппу кафы, нырмә куыд никуыма кафыд, афтә; уый дзуры йә къухтәй, сә алы змәлды ис ләгдзинад әмә әфсарм, уыдон дзурынц зәрдәйы әнкъарәентыл, уарзыл, арахст әмә уәздандзинадыл, зәрдәйы фәндоныл. Ләппуйы фәнды чызджы әстистәм бакәссын, әрахгәны иын йә фәндаг, фәләй йә чызг фәфәливи, йә армәй әмбәрзы йә әстәнгас, аивәй дендҗызы хъазау ленк кәны хъасты зылды, на дәтты ләппуйән йә әстистәм ныккассыны фадат.

Ләппуйы, чызджы әстистәм фендзән әмә сә йә хъисмәт бакәсдзән, уый ныфс куы на уал вәййи, уәд бафәлвары фәстаг фәрәз — фелвасы дамбаца әмә дзы ныццәвү чызджы къәхты бын, йә алыварс къахфындыл зилгәйә. Кәд фыццаг әхсты фәстә чызг ныууадза йә кафын әмә сләууа ье

'мбәлттимә, уәд уымәй ләппу фәзонаы, фәндон ын кәй нә у, уый. Кәд кафа дардәр, уәд чызг разы у — барвит минәвәрттә.

Аңы кафты змәлдтитә хъумамә уой тынг хұымәтәг, хәдәфсарм, уәлдай змәлд хъумамә маңамәй уа. Ләппу та хъумамә уа аңғат гүшпірсар, цәргәсай кәса чызгмә уәздан әмә ағъдауджынәй, ма йә скъуыра, ма йыл аныңдаева, афтәмәй йә кафты фәстә бахаңцә кәна чызджыты 'хсән йә бынатмә, йә къух йә риуыл авәры — уый вәййы йә арфә чызгән, йемә кәй ракафыд, уый тыххәй.

Рог кафт. Уый фәкафынц иунәгәй дәр. Уый у тынг әлвәст, хъандзалы цәффау, ис дзы арты темперамент, дымгәйы тых әмә тагъд, райдианәй кәронмә къәхты змәлд вәййы къахфындтыл. Солист дзы куы вәййы, уәд сабыргай әрзилы кафджытыл әмә сләууы астәүәй, раттынц әм хъаматә, иу сәәдзы бәрц. Уый сә бакәны йә дәндәгты 'хсән, әнгуылдзты, йә хъуыры әмә афтәмәй кафы, кәны тынг вазыгджын змәлдтитә. Цалдәр зылды әркәны, кафы къахфындзтыл, афтәмәй райдайы хъаматә зәхх кәнә астәрды садзын, садзы сә кәрәдзийә әмхузыон дәрдзәдҗы иу рәнхъәй. Стәй кафын сисы хъаматы әхсән, сәрзилән змәлдтитә кәны къахфындзтыл, афтәмәй. Кафты кәронмә хъаматы иугай сласы әмә сә әппары сә хицәуттәм, уыдан сә рацахсынц сә фистонтәй.

Къордәй куы фәкәнынц «Рог кафт», уәд уый вәййы әнәхъән ныв, февдисы хәсты әеппәт уавәртә әмә уәлахиз.

Раджы заманы-иу алантә-ирәттәм знәгтә куы бүрстой, уәд-иу кәрәдзи әвзаг кәм не 'мбәрстой, уым-иу сә бахуында хәстон кәфтигы әвзаг. Хореографийы руаджы дзырдай сә хъуыдитә, фәдзәхстыйнаджы, цәмәй йәхи айса, кәнә үәм сидтисты тохмә.

Ахәм уыд кәфтигы мидис.

Октябрь революцийы фәстә ирон адәмни уадынен әмә хореографион сфералдыстад сырәзт, фәхъәздыг ног мидисәй. Адәмты истори кәй нә зоны, ахәм рәзт кәны советон дуджы нә аивад. Арәзт нәм әрцид зардҗиты әмә кафджыты адәмни ансамблтә, арәзтәуы равдыстытә, олимпиадәтә, фестивальтә. Репертуары ис ног сюжеттә, темәтә, фәлгонцтә, уыданы ирдәй зыны социалистон фәллойы поэзи, ног адәймаджы фәлгонц, коммунистон әхсәнад аразәдҗы уарзт әмә хъуыдитә.

«Max дүг», 1971, № 3

ТОТОЙТЫ Михал

САНАТЫ ТЕКЪАЙЫ ФЫРТ ДЗАНТЕМЫР — ИРОН АДӘМЫ ЭТНОГРАФ¹

Санаты Гацыр, Гуыцыр әмә Дзантемыр сты ирон адәмы зынгәдәр әмә прогрессивондәр интеллигенцийә. Уыдан зындыганд уыдысты ирон адәмы ахсажиагдәр хъәбул Хетәгката Леуаны фырт Къостайы литературон-публицистикон күисты агъоммә — XIX әнусы 60—70 азты.

Уыцы рәстәдҗы Кавказы тыххәй цы чингуытә цыди, уым мыхуыр кодтой иронau әмә уырыссаг әвзагмә тәлмацај ирон адәмон сәфәлдистад, тынгдәр та Нарты каджытә.

Санаты артә ‘фсымәрәй уәлдай зынгәдәр әмә ахуыргондәр уыдис Дзантемыр. Уый райгуырдис XIX әнусән йә 40-әм азты кәрон, кәнә та 50-әм азты райдайәны. Мәлгә та акодта 1928 азы. Каст фәәсис Одессәйы университеты юридикон факультет 1874 азы әмә уәдәй фәстәмә ие ‘ппәт царды бонты дәр кодта әвдакаты күист.

Дзантемырән бирә бантысти хәххон адәмты ‘хсән ахсәнадон күист бакәнын дәр. Уый уыди «Терчы обләсты хәххон адәмты ‘хсән ахуырад әмә техникон зонындзинәдтә хәлиугәнәг ахсәнад» аразджытәй иу (XIX әнусты 80-әм азты)². Бирә хәттыты әвзәрст уыдис уыцы ахсәнады сәрдарәй әмә «алы хатт дәр йә күухы аeftыди хъуыддаджы алы зындинәдтә аиуфарс кәнын әмә хъуыддаг раст фәндагыл сәвәрын». Бирә хатт-иу әй бахъуыди хәххон адәмты химидәг быцәутә бахуыссын кәныны фәдымл минәвары күистәтә йәхимә райсын, әмә-иу уым дәр йә бон баци кәддәридәр «иттәг арәхстджынәй» әмә аргом ныхасәй

¹ Уац ләвәрд цәуы цыбыртәгөндәй.

² Ацы уацы маx дзурәм Санаты Дзантемыры прогрессивон әмә культурон күисты тыххәй әрмәст 19-әм әнусы 70 азты.

аххосджынтән сәе рәдың бамбарын кәнын. Санаты Дзантемир уыди хәстәг зонгә әмә хәлар Хетәгкәты Къостайән.

Фәлә уәddәр ирон адәмы культурәйи историый уый ахсы уәлдай зынгәдәр бынат куыд этнографион очеркты автор әмә XIX әнусы 70-әм азты нәртон каджытә әмбырдгәнәг. Нарты каджытә әмбырд кәныныл күстөй Дзантемыры инна дыуаे ‘фсымары Гуышыр әмә Гацыр дәр.

Фидарәй зәгъән ис уый, әмә Дзантемыр, Гуышыр әмә Гацыр сты Цорәты В. әмә Д. Чонкадзейи фәстә әппәтты зынгәдәр адәм нәртон эпос әмә таурәгтә әмбырд кәныны хъуыдаджы.

Санаты Дзантемыры күист нә хицән кодта әрмәст адәмон таурәгтә әмбырд кәнынәй. Уый ма фыста этнографион очерктә дәр. Зәгъәм, «Цәгат Иры», зәгъгә, йә аив очеркы (ныффыста йә 1869 азы университеты студент уәвгәйә), XIX әнусы иртасдҗыты әмә фәндаггәтты этнографион очеркты рәдыйдитә әргом кәнгәйә әвдышта, уәды фыстытә бирә рәттү раст кәй не сты, әххәстәй кәй не ’вдисынц ирон адәмы ‘тъдәуттә, дины уаг әмә миниуджытә. Әвдист сәе нә цәуы хәдзары бинонты әмә әхсәнадон царды уаг, фәлә дзы дзырдәуы әрмәст хицән ағъдәуттыл уәләнгәйттә¹.

Уыцы очерк у ахсджиаг бындураевәрән, зәхкусдҗыты реформәйи фәстә фыццагдәр азты фәдил цы социалон-экономикон уавәртә араэст әрцыйис, уыдон сахуыр кәныны тыххәй.

Ахсджиаг у XIX әнусы әмбисы ирон адәмы уаг әмә ағъдәуттә базонынән йә инна этнографион очерк, «Ирон адәмы ардхәрыны ‘гъдау»², зәгъгә, уый дәр.

Адәмон таурәгтә әмбырдгәндҗытәй, уыдонимә Нарты каджытә дәр нымайгәйә, әппәтәй фылдәр әрәмбырд кәнын әмә мыхуыры рауадзын йә къухы бафтыди Санаты Дзантемирән. Уый иззәрдионәй уарзта истори. Уәлдай тынгәр та сахуыр кодта әмә зыдта раздәр заманты Гречъы истори. Уымәй уәлдай ма йын бирә фәахъаз йә әвдакатон күист — уый фәрцы әнгом баст уыдис йә алы боны күистәй дзыллаимә.

Адәмон таурәгтә әмә аргъәуттә фысгәйә әмә уыдон мыхуыргәнгәйә, уый бәлвырдәй әмбәрста, уыдон бирә

¹ Сборник сведений о кавказских горцах, выпуск IV, 1870.

² Уый дәр уым, VII рауагъд, 1873.

әххуыс кәй сты ирон адәмән сә хъәздыг истори базонынән¹.

«Әнәгуырысхойаг у, — фыста уый адәмон таурәгъты ахадындзинады тыххәй, — цас фылдәр уой уыцы таурәгътә, уыйас бәлвырдәр әмә әргомдәр бәрәг кәны адәмән йә ивгъуыд заман дәр әмә нырыккон дуг дәр»²

Адәмы истори ахуыр кәныны тыххәй әнәфыст адәмон сәфәлдис-тады стыр ахъяз әмбартгәйә Дзантемир фыста, зәтъгә, таурәгътә фысгәйә, тыңгәр аргъ кодтон, адәмы ‘хән хъуыстондәр чи уыд әмә адәмы царды историйи цаутә растдәр чи ‘вдыста, уыданән.

Дзантемыры этногарфион очерктән сә иу хорздзинад уый у, әмә сә раст бәлвырдгонд әрцидысты царды ивдзинәйтә. Ирыстоны зәхкуыстгәнджыты реформә раңауыны уәльвәд (1867 азы) уый бәлвырд кодта, зәтъгә, «кәд әмә зәхкуысджыты реформәйы агъоммә тәгиатаг сылгоймаг, әнәмәт уыдис йә хәдзары хъуыддәгтәй, уәд әм ныр равзәрди ног практикон цәстәнгас — хәдзары әмә бинонты цардыуаг хуыздәр куыд араэст цәуа, ахәм цәстәнгас. Ныр тәгиатә ус кургәйә әрмәст конд әмә уындаәй, уәздан мытгагәй, хәрдгәхуыдтә аразынмә әмә хъусхосы бостә уафынмә дәсныйә нал агурынц, ныр уыдан конд әмә уынды рәсүгъдзинадимә агурынц, цәмәй ма сылгоймагмә хәдзары мидәг хорз әфсин уәвүны бәрәттәнәтә дәр уа, афтә. Ныр әнәфәрәдигәйә зәгъән ис: сылгоймагән йә хорз әгъдәуттәй уәлдай ма тыңгәр аргъонд цәуы, куыд тәгиатәм, куырттатәм әмә уәлладжырмә, афтә фәрсаг адәм әмә кәвдәсардтәм дәр, цәмәй хәдзары уа бәэзон, хәрзарәхст әмә әмбартгә сылгоймаг.

Зәхкуыстгәнджыты реформәйы агъоммә искуы-иу әлдар йеддәмә куыстытәм йә хъусничи дардта, уымән әмә уыцы куыстытә кодтой әххуырстытә. Уымән йә ахсажиагдәр куыст уыди саргыы бәхыл уазәгүетты зилин Иры әмә Кәсәджы хъәуты. Фәлә әххуырстыты «суәгъды» фәстә әрмәст әлдәрттән сәхи нә, фәлә ма сә устыты дәр бахъуыди бар-әнәбары «гастролеры» балцытә ныууадзын әмә сә хәдзары хъуыддәгтә әмә сә цард аразыны кой кәнны.

¹ Уый дәр уым.

² Санаты Дзантемир фыста: «Ирон каджытә, аргъауттә, таурәгътә әмә анекдоттә әз фыстон ныхасәй-ныхасмә, ирон әвзагыл цы хуызы дзырдой, уыцы хуызы. Уыдан уырыссаг әвзагмә тәлмацәнгәйә, әз архайдтон дзырдәй-дзырдмә равдисыныл. Уыдан биноныгәй равдисыныл кусгәйә, мәхі хъардтон сә хъуыды сын әнәхъәнәй бахъахъәнәнныл». (Уый дәр уым, III рауагъ, 1870 аз).

Ирон адәмы царды әмәе идеологийы цы ивддинәйтә әрциди ног социалон-экономикон уавәрты, уымә гәсгә әндәрхузыон кәнын байдытой бинонты әмәе хи цардарәстү ‘гъдәуттә дәр.

Раздәр заманты чызджы моймә дәтгәйә-иу чызджы ный-йарджытә фыщаджыдаәр ләппуйы фарстой йә мыггагәй, ныр та ныхас әрцәуы усгуры хәдзар, исбоны әмәе хорздзинады тыххәй, әмәе уыдонмә гәсгә алыг вәййы хъуыддаг. Кәд әмәе-иу раздәр әлдәрттә, чызджы моймә дәтгәйә, йә фәндөнәй әппындәр нә фарстой, уәд ныр әнәмәнгәй чызджы зәрдәйы уаг фәрсын се ‘гъдауы бацыд.

Санаты Дзантемыры йә фыстытәм гәсгә афтә әмбарын хъәуы, әмәе уый уыдис йә иннаә әмбәлттә — 70-әм азты архайджытә Хъаныхъуаты Иналы, Гасситы Афанаасы хуызән прогрессыл тохгәнәг — хәххон сылгоймаджы ахуырады фәндағыл аразәт, зәронд патриархалон әмәе феодалон әгъдәутты ныхмә хәцәр.

Дзантемыры прогрессивон архайд әмәе ирон культурәйән әххуысы тыххәй дзургәйә әнәмәнг бафиппайын хъәуы, зәгъгә, Нарты каджытә әмәе иннаә адәмон таурәгътә әмбырд кәнүнмә сә әххуысы хай баҳастой Санаты Гуыңыр әмәе Санаты Гаңыр дәр.

Ноджы ма зәгъын хъәуы уый дәр, әмәе Санаты әртә ‘фсымәры кәй ныффиистой, уыдон се ‘ппәт мыхуыргонд не ‘рҼыдышты. Уыңы фыстытәй бирәтә әфснайд сты Цәгат Ирыстоны наукон-иртасән институты архивы.

Иттәг стыр ахадындинад ис, каджыты тыххәй цы әмбарынгәнәнтә әмәе комментаритә фыст ис, уыдонән. Зәгъәм, Санаты Дзантемыр йә очерк «Ирон адәм џавәр хуыщәуттәм кувынц», зәгъгә, уым бәлвырд кәны, Ирыстоны зәхкуыстгәнджыты реформәйы фәстә ирон адәмы әвзонг фәлтәрты зонд цәйбәрц сырәэсти, уый.

«Max дуг», 1950, № 11

РАГОН РАЗАГЪДЫ ЛӘГ

Анахарсис уыди скифаг куырыхон ләг, царди мах эр-эйы агъоммә 7—6 əнусты (638—559), сикифты паддахән хәстәг къабаз әййәфта. Таурағтәм гәсгә, уыд афинаг политикон күсәг, реформатор әмәп поэт Солоны хорз хәлар. Бирәп рәстәг арвыста Элладәйи, ахуыр кодта эллинты цардыуаг әмәп әгъдәуттә. Фәстәдәр йәрайтурын бәстәмә куы 'rbazdaext, uad afaellwärldta uyschi äg'ädæuttä sikifty 'xsan aħħaliu kħenynil. Uyid ye 'mbastonty zärdämä næ fħeqyd әмәп йәмардтой.

Незамантәй нырмә Анахарсисы тыххәй бирәп номдзыд ләгтә фыстой. Уыдонимә — историйы фыд Геродот, рагон грекъяг әмәп ромаг фысджытә, ахуыргәндә Платон, Цицерон әмәп а. д.

Журнал «Вестник древней истории»-йы 1971 азы 3-аг номыры зынгә ахуыргонд И. В. Куклинойән рацыдис ахадгә уац Анахарсисы тыххәй. Биноныг ныхас дзы Ҿауы философы дунеуынынад әмәп зондахастыл.

1982 азы Хуссар Ирыстоны чиныгуадзән «Ирыстон» рагугъята Козаты Авксентийы чиныг «Анахарсис» (уырыссагай). Автор бацархайдта скифаг куырыхон ләдҗы сфералдыстадон бынтә, стәй йыл чи фыста, уыдоны куыстытә раиртасыныл, әрәмбырд ын кодта йәе афоризмтә, зондамонәнтә.

Нәе журналы ацы номыры бакәсдзыстут Анахарсисы тыххәй хицән историктә әмәп философты хъуыдитә, стәй йәе зонды ныхастә. Ирон әвзагмә сәе раивта Хъодзаты Ахсар.

Әмә ма иу ныхас. Абайты Вассомә гәсгә, ном Анахарсис арәзт у дыууәх хайә: жеппәрццәг хайыг ана + hvara. Hvara (авест.) амоны, «хъән кәнин». Ҿавиттон, Анахарсис амоны әнәфхәлц (әнәфхәлд).

* * *

Скифтә дәр иннә адәмтау сәхимә әемгәрон нә уадзыңц әңдәгәлон әгъдәуттә, әппәтәй тынгдәр та сәхи иуварс ла-сынц эллинты әгъдәуттәй. Уый уәлдай тынгдәр рабәрәг раздәр Анахарсисы, стәй та Скилы хъысматәй. Бирә бәстәтә федта Анахарсис әмә-иу алы ран дәр йәхи равдыста стыр зонды хи-цауәй. Скифты бәстәмә күы ‘рбацәйцыд, уәд йә фәндаг цыди Гелеспонтыл әмә йә Кизики әрләууын бахъуыди. Кизикәгтәм уыңы рәстәг уыди Хуыңаутты Мады¹ бәрәгбон. Анахарсис ард баҳордта: нәхимә, дам, күы бахәццә уон, уәд ацы бардуаджы номыл кусарт акәндзынән, стәй йын амы хуызән әгъдау рат-дзынән. Анахарсис скифты бәстәмә күы ‘rbazdæxt, уәд сусәгәй ацыди Гилеймә (уыңы бынат ис Ахиллесы фәзы цур, у алымыг-гаг бәләстәй йемыздаг). Гъемә дын уырдәм күы ацәуид әмә дзы, Кизики цы бәрәгбон федта, раст ахәм күы скәнид. Но-джы йә хъуырыл әрцауыгъта Хуыңаутты Мады чысыл сурәттә, стәй алы гуымсәдҗытә хойын байдынта. Скифтәй йә чидәр баҳъахъәдта әмә йыл паддах Савлимә дзырд баҳаста. Пад-дах йәхәдәг раңыд әмә, Анахарсисы уыңы бәрәгбон кәнгә күы федта, уәд ай фатәй амардта. Әмә ныртәккә, дәр скифтәй кәйфәнды дәр Анахарсисәй күы бафәрсай, уәд дын дзуапп радты, нә йә зонын, зәгъгә: Элладәйи кәй фәсис әмә әңдәгәлон адәмы әгъдәуттә кәй райста, уый тыххәй. Ариапи-фы әвджииды ләг Тимәй куыд фехъуыстон, афтәмәй Анахар-сис уыди скифты паддах Иданфирсән йә фыдыфсымәр, Гну-ры фырт, Лики фыртыфырт әмә Слагапифы фыртыфыртыфырт. Анахарсис кәд әңдәгәй уыңы паддахы къабаз уыд, уәд уый зонут, әмә йә йә хәрзәфсымәр амардта. Уымән әмә Идан-фирс Савлийи фырт уыди, Савли та Анахарсисы марәг.

Æз ма пелопоннесәгтәй әндәр хабар дәр фехъуыстон. Анахарсисы Элладәмә арвыста скифты паддах ахуыры фәдыл. Фәстәмә күы ‘rbazdæxt, уәд паддахән загъта, ла-кедо-мийәгтәй фәстәмә иннә эллинтә иууылдәр архайынц алцы дәр базоныныл әмә зондҗын суәвүйнүл, зәгъгә. Фәлә, дам, хуызән ныхас кәнән ис әрмәст лакедомийәгтимә. Ацы хабар, раст зәгъын хъәуы, эллинтән сәхи әримысәггаг у.

¹ Сусәг оргиастикон культиятә (Стыр Мады Кибеләйи) скифтәм әрбафтыдысты Кизикәй.

Цыдәриддәр у, уәddәр Анахарсис фәмард, әз әй күнд радзыртон, афтә.

(Геродот. История в девяти книгах. Четвертая книга. Мельпомена. Владикавказ, 1991, 32—33 фәрстә).

Дзурынц, Анахарсис, дам, бацагуырдта Солоны хәдзар Афинты, бахоста әмәз загъта, әндәрбәстаг дән әмәз а хәдзары хицаумә балымән уәвүны тыххәй әрбацыдтән, зәгъгә. Солон ын дзуапп радта, алчи, дам, йәхи бәстәйи күни скәны хәләрттә, уәд хуыздәр у. «Гъемә дә хъуыддаг раст, — фәцарәхст Анахарсис, — ды дәхи бәстәйи дә әмәз хәләрттә зәгъ махәй». Солон ахәм дзуаппәй иттәг разыйә бazzад, Анахарсисы суазәг кодта рәдауәй әмәз ын иуцасдәр фысым уыд, йәхәдәг әхсәны күсәг күни ссис әмәз закъәттә күни фыста, уәд. Анахарсис күни базыдта, Солон цы күси, уый, уәд ыл худын байдыдта: адәмы, дам, фыст закъонты ’руаджы сә фыдгәндә, сә зыд әмәз кәрәфәй бауромынмә хъавыс. Фәлә, дам, закъонтә хәлуарәдҗы тынтәй хъауджыдәр не сты: ләмәгттә әмәз дзы мәгүыртә күни бахауынц, уәд сә бауромынц, тыхджынта әмәз сә хъәздгүйтә та арәдуынц..

Анахарсис Адәмон әмбырдмә күни бацыд, уәд дисәй амард: ацы эллинтә, дам, диссаг күнина сты — дзургә сә зондджынта кәнүнц, хъуыддәгтә та әдымытә аразынц.

(Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. I, М., Изд., «Правда», 1987, 161 фарс).

Анахарсис уыди скиф, Гнуры фырт, скифты паддзах Кадуиды әфсымәр, эллинаң хәрәфырт, уымә гәсгә зыдта дыууә 'взаджы. Скифты әмәз эллинты хәстон әмәз әнәуи царды тыххәй ныффииста әмдзәвгәтә 800 рәнхъы. Афтә аив әмәз сәрибар ныхас кодта, әмәз йәх диссагән хастой, әмбисондән бazzади, «скифы хуызән дзыхарәхст у», зәгъгә.

Сосискрат зәгъы, Афинтәм, дам, уый әрбацыди 48-әм олимпиадәмә, Евкрат хицауиуәг күни кодта, уәд. Гермипп та афтә зәгъы, Солоны хәдзар, дам, бацагуырдта, йәх цагъайрәгтәй, дам, иуән бафәдзәхста, дә хицауән фехъусын кән, Анахарсисы дә лымән әмәз дә уазәг уәвүн фәнды, зәгъгә. Солон уый күни фехъуиста, уәд йәх цагъарән афтә: зәгъ әрбацәуәгән,

алчи йæ райгуырæн бæстæйы фæагуры лымæн, зæгъгæ. Анахарсис дæр фæцараЙХСТ æмæ дзуры: гъемæ Солон йæ райгуырæн бæстæйы куы и, цæуылнæ хъуамæ зæгъя мæнæй лымæн?

Ахæм цыргъзондæн æвзæрæй тас нау, ахъуыды кодта Солон, мидæмæ йæ бахуыдта æмæ йæ хуыздæр лымæн сис.

Иуцасдæры фæстæ Анахарсис Скифты бæстæм æрбаздæхт; гье фæлæ гречы цардыуаг æмæ æгъдæуттæ иттæг бирæ кæй уарзта, уымæ гæсгæ йыл фæгуырысхо сты, йæхи фыдæлты æгъдæуттыл йæ къух систа, зæгъгæ, æмæ цуаны рæстæг ие ‘фсымæры фатæй фæмард. Ахæм ныхæстæ зæгъын ма йын бантысти: «Мæ зонды руаджы мыл Элладæйници ‘рцыди, фæлæ мæ хæлæг бабын кодта мæ райгуырæн бæстæйы». Иуæй-иутæ та афтæ зæгъынц, грекъаг æгъдæуттæ кæнгæйæ, дам, фæмард.

Æз ыл ахæм рæнхъытæ ныффыстон:

Ихсыд, фæлладæй Скифты бæстæмæ æрцыд Анахарсис,

Эллинты ’гъдæуттæ м’ адæмæн амонон, загъта.

Аскъуыд йæ ныхас æрдæгыл, риуы æндон фат ныссагъдис.

*Баззад уæлæуыл йæ ном, ие стыр фарн дугтæн
ныууагъта.*

Сæнæфсирыл æртæ æфсиры зайы, зæгъгæ, уыцы ныхас дæр Анахарсис загъта: сæ иу удæн æхçондзинад хæссы, иннæ расыг кæны, æртыккаг та æлгъгæнæны хос у.

Диссаг та куыннæ у, дзырдата уый, Элладæй ерыстæ куы фæцæуы, уæд дзы архайгæ хæрзарæхстытæ фækæнынц, тæрхонгæнæг та син æнараЙХСТытæ вæййынц. Цæмæй лæг расыггæнаг ма уа, уый тыххæй цы бачындæуа, зæгъгæ, йæ куы бафарстой, уæд дзуапп радта: зыбыты æвзæр митæ чи кæны, ахæм расыггæнаг ын йæ цуры дар. Диссаг куыннæ у, æниу, дзырдата уый, эллинтæ хылгæнджыты ныхмæ закъонтæ уадзынц, кæрæдзи чи ныммур кæны, уыцы атлеттæн та хорзæхтæ раттынц. Науы фæйнæджыты бæзн цыппар æнгуылдзы у, уый куы базыдта, уæд загъта: науы чи цæуы, уыдонæй мæлæты ‘хсæн дæр цыппар æнгуылдзы ис. Зети хуыдта зондçухты нозт, уымæн æмæ, дам, богæлттæ сæхи зетийæ байсæрдынц, афтæмæй кæрæдзимæ зондçухты лæбурд байдайынц. Сайыны ныхмæ, дам, тохгæнæн куыд и, дуканиты, дам, сайыны куыст йеддæмæ куы ницы кæннынц, уæд? Диссаг, дам, у уый дæр: эллинтæ куывдырайдайæны гыццыл нуазæнтæй фæнуазынц, сæ ахсæнтæ куы байдзыг вæййынц, уæд та — стыртæй.

Анахарсисы статуйәйы бынмә фыст и: «Сә рохтыл хәң әвзагән, гуыбынән, монцтән».

Скифтәм уадындэтә ис әви нәй, зәгъгә, йә күң бафарстай, уәд дзуапп радта: «Суанг ма сәм сәнәфсир дәр нәй»¹.

Әппәтә әдасдәр наутә цавәртә сты, зәгъгә, уыңы фарстән та ахәм дзуапп радта: «Былмае кәй раластой, уыдон». Эллинтәм, дам, диссагдәр та уый раиртәстон: фәздәг хохы ныуудзыңц, суг та сахармә ласыңц². Әгәстәй мәрдтәй фылдәр кәңитә сты, зәгъгә, уыңы фарстән та фарстәй дзуапп радта: «Науы ленкәндҗыты та кәңитыл банимайәм?»

Иу афинаг ын бафидис кодта, скиф дә, зәгъгә. Анахарсис ын афтә: «Мән мә фыдыбәстә худинаг кәны, ды та — дә фыдыбәстәйы». Ләгмә хорзәй әмә әвзәрәй цы ис, зәгъгә, ахәм фарстән дзуапп радта: «Әвзаг». Уый дзырдта: «Иу ахъazzаг лымән бирә ницәйаг лымәнтәй хуыздәр у». Базар, дам, адәймаг барәй әрхъуыды кодта, цәмәй дзы иу иннәйы сайа, иу иннәмәй дава. Күвәдү йә иу ләппу күң бафхәрдта, уәд ын Анахарсис загъта: «Ләппу, әрыгон үәвгәйә кәд сән хәссын дә бон нәу, уәд зәрондәй та дон хәсдзынә».

Иуәй-иутә күң дзуурыңц, афтәмәй Анахарсис әрхъуыды кодта науәнгүйр-якорь әмә дурынгәнән зиллакк-цалх.

Ис әм ахәм фыстәг:

Анахарсис Крезмә. Лидиәтты паддзах! Әз эллинты зәхмә әрбацаидтән, цәмәй сын се ‘гъдәуттә, сә цардыуаг базонон; сыйгъәрин мә нә хъәуы, Скифты бәстәмә, ныр цы дән, уымәй хуыздәрәй күң аздәхон, уәд мын уый фаг у. Ныр та Сардтәм (Лидийи паддзахады столицә) цәуүин, уымән әмә демә базынд ахсджиаг хъуыддагыл нымайын».

(Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. «Мысль», М., 1979, 95—96 фәрстә).

Геродоты фәстә Анахарсисы кой ракодта Эфор. Уымән йә уацмыстә маҳ заманмае не ‘рхәццә сты, бazzади дзы әрмәст иугай чысыл скъуыддзәгтә, уымә гәсгә, цы хабәртә кәны, уыдон әмбырд кәнын хъәуы мургай алы авторты фыстыты.

¹ Ома, уадындәй зарыны размә хъуамә сау расыг суай сәнәй.

² Ам, әвәццәгән, ныхас цәуы әвзалысуздзәгжытыл: әвзалы хъәдьы басудзыңц әмә йә сахары фәуәй кәныңц.

Псевдо-Скимн фәзмы Эфоры ныхәстә, Анахарис, дам, уыди җәугәрдәнәг адәмтән сә тәkkә хуыңауырzonдәртәй иу. Дамаскаг Никъала, абитет кәй хуыдтой, уыңы галактофагты җардыуаг әвдистәйә, рафәзмыдта Эфоры ныхәстә: «Уыданәй уыди, авд куырыхоны номхыгъдмә чи баҳауд, уыңы Анахарис дәр. Уый Элладәмә аңыд эллинты әгъдәуттә сахуыр кәнынмә...» Эфоры ныхәстә фәзмы Страбон дәр йә «Географи»-ы 7-әм чиниджы: «...Эфор рәстылду номадтәй-җәугәрдәндҗытәй хоны Анахарисы дәр, нымайы йә куырыхоныл: Анахарис, дам, уыдис авд куырыхоны номхыгъды — уаг әмә әгъдауәй йә бынтон әнаиппил әмә стыр зонды хиңауыл кәй нымадтой, уый тыххәй. Эфоры ныхәстәм гәсгәе уый әрхъуыды кодта судзгә зных, стәй дыууә дәндаджы кәмән ис, ахәм науәнгуыр-якорь әмә дурынгәнән зиллакк-цалх.

(И. В. Куклина. Анахарис. «Вестник древней истории», № 3, 1971, 116 ф.)

Грекъаг гимнаситә Анахарис нымадта әрвилбоны әр-рагәнән бынаеттыл. Ләппутә ‘рбаңауынц, сә дарәс раласынц, сәхи байсәрдынц әррагәнән зетийә. Уый фәстә әвиппайды кәрәдзи расур-басур байдайынц, иу иннәйы фәбынәй кәнынлы, абырсынлы, кәнә фәнәмьнлы архайы. Се ‘нәсәрфат митә куы ахицән вәййынц әмә сә «ахуырст» куы ссәуы, уәд сәхи әрәмбарынц әмә кәрәдзимә хәләртты җәстәй ракәсүнц, цы митә кодтой, уымәй әфсәрмә кәнин райдайынц... Ахәм хъуыдтә дзуры Анахарис Солонимә ныхас кәнгәйә дәр (кәс Лукианы «Скиф кәнә гимнаситы тыххәй»). Гимнасты кәрәдзи чи наемы, хурх кәнә, хуытау змисы әмә цыыфы чи фәратул-батул кәнә, уыңы ләппутә худәг кәсүнц скифмә. Ноджы ма уәлахиздзаутән хәрзиуәджы хуызы хъәддаг оливәты къалиутәй, наэзыйы хихтәй исты зайәгхәлттәй быд чъина кәнә табуйаг бәләстәй тынд фәткъуытә кәй раттынц, уый куы базыдта, уәд бынтон дисәй амарди. «Цыма сә цәсгәмтә цыыфәй куы наэ самәнтой кәнә сын сә ныхмәләуджытә сә ахсәнта куы наэ батъәппитә кәной, уәд сәхицән сә бон нау фәткъуытә, наэзыйы къалиутә, ўе та кәрдәдҗы хәлттә самал кәнин», — дисгәнгә дзуры Анахарис. Әнәсәрфат ми йәм кәсү, ләдҗыхъәд, уәнгдых, фидауц әмә фәразондзинад исты ахсджаиг хъуыддаджы фәдил на, фәлә дзәгъәлы

хардзонд кәй цәуынц, уый: ау, фыдыбәстә тәссаг уавәры күң нә ис, знаётгә йә заууатмә күң нә тәрүнц, әмгәрттә, хәстәджытә уацары күң нә бахаудтой, уәд уый күңд у!..

Күңд уынәм, афтәмәй Анахарсис фидарәй ләууы цивилизацион паддзахады ахәм әнахъинон уагәвәрдтү ныхмә. Уый, әрдзы әгъдәуттәм гәсгә чи цәрү аәмә әндәр хуызы хъомылад әңгәгәлоныл чи нымайы, ахәм адәмы минәвар аәмә критикә кәны әddәрәгон цардыуаг аәмә әгъдәуттә.

(Уый дәр уым. 119 фарс.)

Сицилиаг Диодор иу цымыдисаг хабар ракодта, Крезы цыппар күрыхоны (Анахарсис, Биант, Солон аәмә Питтак) күңд бабәрәг кодтой, уый тыххәй. Йә паддзахады хъомыс аәмә, цы адәмты басаста, уый сын күң равдыста, уәд Крез Анахарсисы (уый уыд йә уазджыты хистәр) бафарста, тәккә хъәбатырдәрыл, дам, кәй нымайы? Әппәтү хъәддагдәр цәрәгойты, дзуапп радта Анахарсис, уымән аәмә әхсарджынәй әрмәст уыдон амәлынц сәрибары сәрвәлтау. Расть ахәм дзуапп радта Анахарсис, тәккә растдәрыл кәй нымайыс, зәгъгә йә күң бафарстой, уәд дәр: әппәтү хъәддагдәр цәрәгойтә сты әппәтү растдәр, уымән аәмә уыдон цәрүнц закъонтәм гәсгә нә, фәлә әрдзы фәткмә гәсгә. Зонд дәр уыдонмә иннәтәй фылдәр и, загъта Анахарсис, уымән аәмә сын закъоны рәстдзи-надәй әрдзы рәстдзинад зынаргъдәр у.

(Уый дәр уым. 121 фарс.)

АНАХАРСИСЫ ЦЫРГЪЗОНД НЫХӘСТӘЕ

1.

1. Дәхәдәг дәхи базон.
2. Цы фехъусай, ууыл-иу асагъәс кән.
3. Зәххыл уазәт кәй дә, уый зон.
4. Хуыщауы фәндагыл цу.
5. Закъоны коммә кәс.
6. Дә ныйтарджытән кад кән.
7. Рәстдзинады сәрыл әфхәрдән дәр фәраз.
8. Хъуыддаг базон, стәй тәрхон (аргъ) кән.
9. Бинонты хъуыддаг афоныл бакән.

10. Мәләттыл хъуыды кән.
11. Дә къонайән аргъ кән.
12. Дәхи рохтыл хәцын фәраз.
13. Хәләрттән әххуыс кән.
14. Дә зонд фәлвар.
15. Дә маст уром.
16. Райсом цы ‘р҆цәудзән, ууыл рагацу хъуыды кән.
17. Ард ма хәр.
18. Әвәлмәңгәйә ахуыр кән.
19. Хорзәй хорз дзур.
20. Фаутә макәуыл әвәр.
21. Раст кән.
22. Знәгтәй дәхи хъахъхъән.
23. Де ‘р҆дзон курдиат фәлвар.
24. Әнаипп уәвынымә тырн.
25. Дә исбон хъахъхъән.
26. Искәй фәллоймә ныхилыны онг ма ‘рхай.
27. Саламджын у.
28. Қәронмә-иу байхъус.
29. Ғагәй фылдәрмә ма бәлл.
30. Рәстәгыл ауәрд.
31. Схъәл уәвынәй дәхи хъахъхъән.
32. Курәгән аргъ ыскән.
33. Макәй рох кән.
34. Дә фыртты хъомыл кән.
35. Искәмән де ‘ххуыс ма бавгъау кән.
36. Мәнгардәй тәрс.
37. Ныфсадәттәг у.
38. Зонд уарз.
39. Дә кәнинаг уал раздәр биноныгәй равзар, стәй йәм бавнал.
40. Маргә ма кән.
41. Гәнән џәмән и, әрмәст уымә бәлл.
42. Зондджынты әхсән фәуынымә тырн.
43. Исты райстай — фәстәмә йә ратт.
44. Иумә дәр гуырысхойы җәстәй ма кәс.
45. Аивадмә әмхиц у.
46. Раттинаг цы дә, уый ратт.
47. Макәмә хәләг кән.

48. Дæхи рагацу фæдзæхс.
49. Хахуыртæй дæхи иуварс лас.
50. Дæ исбонмæ æфтуæттæ кæн сыгъдæг къухæй.
51. Хæларзæрдæ лæгты нымай.
52. Зон: Тæрхонгæнæг ис.
53. Бинонты бærны бацыдтæ — хицау сын у.
54. Амонд ыссарыныл дæ уд хъар.
55. Бærны бацæуынмæ ма тырн.
56. Дæхи лас дæхи хуызæттæм.
57. Хорз хъуыддаг куы чындæуа — раззаг у.
58. Цы дæм ис, уый фагыл нымай.
59. Äфсæрмыгæнагæн аргъ кæн.
60. Äбүзн ма у.
61. Дæ хъысмæттæй разы у.
62. Хъусгæ кæмæ кæнис, кæстгæ дæр уымæ кæн.
63. Бынтæ скæн сыгъдæг фæллойæ.
64. Быщæуæй дæхи иуварс лас.
65. Де 'взаджы рохтыл хæц.
66. Äфхæрынæй дæхи хъахъхæн.
67. Раст тæрхон кæн.
68. Äхцайæ пайды кæн, æрмæст куы бахъæуа, уæд.
69. Аххосджын кæн, æрмæст дæ цуры чи ис, уый.
70. Цы зоныс, æрмæст уый тыххæй дзур.
71. Хъуыддаг тыхы руаджы ма кæн.
72. Цæр, æнкъард ма кæн, афтæмæй.
73. Ныхас кæн арахсгæ, хиуылхæцгæ.
74. Хъуыддаг йæ кæронмæ æдæрсгæйæ кæн.
75. Алкæмæ дæр дзæбæх зæрдæ дар.
76. Дæ фыртты ма 'лгъит.
77. Дæхицæн у.
78. Алкæимæ дæр зæрдæхæларæй дзур.
79. Афоныл дзуапп дæтт.
80. Раestмæйы хъуыддагыл зæрдиагæй бакус.
81. Афтæ бакæн, цæмæй уый фæстæ фæсмонгонд ма фæуай.
82. Раedyд æруагътай, — фæсмон кæн.
83. Дæ цуры чи нæй, уымæ ма тох кæн.
84. Талф-тулфæй ма уынаффæ кæн.
85. Хъуыддаг æвæстиатæй кæн.
86. Äмгардзинад хъахъхæн.

87. Сусәгдзинад ма хъэр кән.
88. Хицәуттәй тәрс.
89. Хуыздәр афонмә әнхъәлмә кәс.
90. Зәронды бонты әрцидмә цәттә у.
91. Дә тыхәй ма ‘ппәл.
92. Хорз хабәртә дзурынмә тырн.
93. Кадмә тырнын ма ныуудаз.
94. Фыдәхәй дәхи иуварс лас.
95. Дәхицәй хистәрән ләггад кән.
96. Дәхицәй кәстәрән зонд амон.
97. Мулкыл ма ‘ууәнд.
98. Дәхицән аргъ кәннын зон.
99. Ёфхәрән ныхас дәуәй ма раңауәд.
100. Фыдәлтән кад кән.
101. Фыдыбәстәйи сәрыл мәләтмә у цәттә.
102. Цардимә быңау ма кән.
103. Мардыл ма баҳуд.
104. Ёнамонды рыстыл рисс.
105. Иннаетыл ауд, дәхицән зиан ма кән, афтәмәй.
106. Уәздан сылгоймагәй цот раудаз.
107. Дзырд макәмән дәтт.
108. Амондыл ма ‘ууәнд.
109. Ләппуйә хәдәфсарм у, ләппуләгәй — хиуылхәңгә,
асләгәй — раст, зәрондәй — әмбаргә.
110. Иугәр мәлыс, уәд архәндәгәй — næ.
111. Сау адәмы зәрдәмә цәуыныл архай.
112. Нывәндтә кән, дә къух куыд амоны, афтә.
113. Дәхиимә ма тох кән.
114. Цард дын уаргъхәссәгау ма уәд.
115. Ёрмәст дә зәрдәйи дзәбәхән ма дзур.
116. Кәй дарыс, уыдоны уарз.
117. Мәрдты ма ‘фхәр.
118. Исқәй аххосджын кәнныәй дәхи хиз.
119. Алцәуыл әнкъард ма кән.
120. Цы næ хъәуы, уыдоныл хәрдзтә куы кәнай, уәд дын,
цы хъәуы, уыдоныл хәрдзтә кәнныны фадат нал
уыдзәни.

2.

Мæ дарæс у скифаг пæлæз, мæ къахыдзаума — мæ къæхты царм, мæ хуыссæн — зæхх æнæхъæнæй, мæ аходæн æмæ сихор — æхсыр, цыхт æмæ физонæггонд дзиidз, мæ нозт та — дон.

Зонд балхæнæн нæй нæдæр бирæ мулкæй, нæдæр стыр зæххытæй.

Дæумæ уадындзтæ æмæ æхçайы чыссæтæ ис, мæнмæ та — фæттæ æмæ æрдын. Уымæ гæсгæ гуырысхойаг нæу: ды цагъар дæ, æз та — сæрибар, дæуæн бирæ знæгтæ ис, мæнæн та иу дæр нæй.

Ардал æй афтæ куы бафарста, скифтæн хуыцæуттæ ис æви нæй, зæгъгæ, уæд ын Анахарсис дзуапп радта: ай-гъай сæм ис, ноджы адæймаджы ‘взаг чи ‘мбары, ахæмтæ. Грекъ та скифтæй сæхи дзыхарæхстдæр хонынц, афтæмæй сæм афтæ кæсы, цыма хуыцæуттæ адæймаджы хъæлæсæй стджыты æмæ хъæды лыг-гæгты уынæрмæ æхсызгондæрæй хъусынц¹.

Анахарсис грекъмæ куывды бадти. Иуафон быдзæуты-хъаз-æнхъулты æрбакодтой уазджыты ахудын кæныны тыххæй. Анахарсис не схудти. Уый фæстæ маймулийы æрбакодтой, æмæ уæд Анахарсис дæр худын райдытта, стæй загъта, ацы цæрæгтой, дам, æрдзæй худæг у, адæймаг та худæджы уавæры йæхи лæгдыхæй æвæры.

Сæнæфсиrmæ стыр тых кæй ис, уый æмбарын кæнгæйæ, Анахарсис загъта, æрвylaz, дам, грекъ сæ сæнæфсиrты зæнгтæ куы нæ лыг кæниkkой, уæд афонмæ скифтæм дæр сæнæфсиr уайд.

Нозт адæймаджы зонд галиу кæй кæны, уый тыххæй ахæм хабар ис. Иу куывды Анахарсисæн загъдæуыд: «Ахæм фыдынд ус куыд ракуырдтай?» Анахарсис ын афтæ: «Мæнмæ дæр фыдынд кæсы, фæлæ ма мын мæ нуазæн карздæр сæнæй байдзаг кæн, цæмæй мæм мæ бинойнаг рæсугъдæрæй зынын райдайа, уый тыххæй»

¹ Стджытæ æмæ хъæдæрмæгæй грекъ арæтой музыкалон инструменттæ æмæ-иу сæ дины бæргбæтты цагътой.

Анахарсисы бафарстой: ләгән тәккә знагдәр чи у? Уый дзуапп радта: йәхәдәг йәхицән.

Анахарсис дзырдта: фыццаг нуазән адәймаг фәнуазы әнәниздзинады тыххәй, дыккаг — әхшоны тыххәй, әртыккаг — ңәмәй йә цәсгом судза, уый тыххәй, ңыппәрәм — ңәмәй сәрра уа, уый тыххәй.

Цот дын ңәүүлнә ис, зәгъгә, йә куы бафарстой, уәд загъта: уымән әмә сабиты бирә уарзын.

Анахарсис дзырдта: раздәр уал хъазәнтәй хъазын хъәуы, ңәмәй фәстәдәр ахсджиаг хъуыддәгтә кәнай, уый тыххәй.

Адәм әдзүх хъынцъым ңәмән кәнүнц, зәгъгә йә куы бафарстой, уәд Анахарсис загъта: канд сәхи әнамондзинәйтә сә нә бауадзынц масть, фәлә исказ хорздинәйтә дәр.

Денджыз әнцад куы уа, уәд нә базондзынә, наутәрәг хорз у әви нә: уый тыххәй хъәуы уаддымгә.

Фыләг әвзалыйә уәлдай нәу: куы нә дә судза, уәд та дә чъизи скәндзәни.

«*Max дуг*», 1999, № 6

НОМЫРЫ ИС:

«Мах дуджы» фәндәгәтә.	Разныхас	5
«Мах дуджы» сәйраг редактортә	13	
<i>НИГЕР. «Цымә цы дзуры...»</i> Әмдзәвгә	19	
<i>ЕПХИТЫ Тәтәри. Әмбәл Рәмудзовы «базон-базонтай».</i>	20	
Сатирикон радзырд		
<i>ГӘДИАТЫ Секъа, ХЕТАГКАТЫ Дауыт. Әмдзәвгәтә</i>	27	
<i>КОЦОЙТЫ Арсен. Легендәтә</i>	30	
<i>БРЫТЪИАТЫ Елбыздыхъо. Цад. Новеллә</i>	34	
<i>МАЛИТИ Геуәрги, БАГъӘРАТИ Созур, ӘРНИГОН Илас,</i>		
<i>БАРАХЪТЫ Гино. Әмдзәвгәтә</i>	38	
<i>БАЙАТЫ Гаппо. Иунәджы кадәг</i>	43	
<i>БЕДЖЫЗАТЫ Чермен. Әлбегаты Батай әмә Барсәгаты</i>		
чындыз.	48	
<i>МАМСЫРАТЫ Дәбе. Мә ңарды таурәгъ. Скъуыддзаг</i>	60	
<i>ПЛИТЫ Грис, КОЧЫСАТЫ Мухарбет, КАЛОТЫ Хазби.</i>		
<i>Әмдзәвгәтә</i>	73	
<i>ЦӘГӘРАТЫ Максим. Фәндәгәтә. Этюдтә</i>	78	
<i>ЦӘРУКЪАТЫ Альксандр. Мәлгә аңы кафт. Радзырд</i>	81	
<i>НАФИ. Урс нымәт. Хохаг таурәгъ</i>		
	98	
<i>ДАРЧИТЫ Дауыт, МЫРТАЗТЫ Барис, ЦЫРЫХАТЫ Михал,</i>		
<i>ТЕТҖОЙТИ Таймураз. Әмдзәвгәтә</i>	107	
<i>ДОЦОТЫ Зоя, ГУЫЦМАӘЗТЫ Алеш,</i>		
<i>ГАДАТЫ Лазәр.</i>	Радзырдтә	
		110
<i>ДЗАБОЛАТЫ Хазби, БЕСТАУТЫ Гиүәрги, ДЗУЦЦАТЫ</i>		
<i>Хадзы-Мурат, ХОСТЫХЪОТЫ Зинә, СКИФИ-</i>		
<i>РОН, ХАДЖЕТЫ Таймураз, ГИБИЗТИ Оскар.</i>		
<i>Әмдзәвгәтә</i>		125

<i>ДЗАСОХТЫ</i> Музaffer, <i>АГЬНАТЫ</i> Гәстән, <i>ХЪАУЫРАТЫ</i> Дауыр. Этюдтә, юмористон радзырдтә	133
<i>МАЛИТЫ</i> Васо, <i>ДЖЫККАЙТЫ</i> Шамил, <i>ХОДЫ</i> Камал, <i>КЪИБИРТИ</i> Амурхан, <i>КОСТЫ</i> Лизә, <i>АБАЙТЫ</i> Эдуард, <i>БАБОЧИТИ</i> Руслан, <i>КАСАТЫ</i> Батрадз, <i>КЪАДЗАТЫ</i> Станислав, <i>РÆМОНТЫ</i> Геор, <i>СКЪОДТАТИ</i> Эльбрус, <i>ДЖУСОЙТЫ</i> Марат. <i>Әмдзәвгәтә</i>	146
АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД	
Мыст әмә цыиуы аргъау	156
Бәтәйы фырт Асләнбег абыраәг цәй тыххәй сси	169
Госәмайы хъарәгмә	178
Ханты Госәмайы хъарәг. Куыцыччы зарәгәй	179
<i>АГЬНИАН.</i> Аргъауттә	182
РÆСТАӘГ — РÆСТАӘВЗАРÆН	
Уыцы фыдасты.	186
Хазбийы зарджытә	189
АИВАД, КУЛЬТУРӘ	
<i>ТОТРАТЫ</i> Бесә. Мә мысинаеттәй	197
<i>КОКОЙТЫ</i> Тәтәрхъан.	
Ирон адәмы уадынон-хореографион сфәлдыстад	204
УИДÆГТАӘ	
<i>ТОТОЙТЫ</i> Михал.	
Санаты Текъайы фырт Дзантемыр — ирон адәмы этнограф	206
Рагон разагъды ләр	210
Анахарсисы цыргъзонд ныхастә	216

**Журналы авторты хъуыдытимә редакци
алкәд разы наә вәййы**

* * *

Өөхнический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Зайра КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы әрмәгә рацәуа, уымәй әндәр мыхырон оргән күң пайдада кәна, уәд хъуамә амында уа, «Max дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмәг цы күүхфыстытә цәүүү, уыдан редакци рецензи нәкәнни, стәй сәе автортән фәстәмә нәкә дәтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал “Max дуг”

Подписано к печати 07.04.09. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzrl. Печать офсетная. Усл. п. л. 13,02. Учетно-изд. л. 11,01. Тираж 1600 экз. Заказ № 1207. Цена свободная.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.

Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247